

UTL AT DOWNSVIEW

D RANGE BAY SHLF POS ITEM C
39 14 13 10 06 012 1

PLEASE DO NOT REMOVE
CARDS OR SLIPS FROM THIS POCKET

UNIVERSITY OF TORONTO LIBRARY

DS
123
R25

Rabinowitz, Alexander Siskind
Toldot ha-Yehudim be-Erets
Yisrael

Digitized by the Internet Archive
in 2010 with funding from
University of Toronto

תולדות היהודים

בארץ ישראל

משנת ג' אלפים תת"ל לציירה עד ה' אלפים תרע"ד.

מאת

א. ז. רבינוביץ.

יפו, תרפ"א.

DS =
123
R25
266

לוח הפרקים.

1	—	—	—	—	—	—	הקדמה
3	—	—	—	—	—	—	פרק א' מישיבת יבנה עד חתימת התלמוד
10	—	—	—	—	—	—	ב' " תחת ממשלת הערבים
							ג' " עקבות הישוב העברי בא"י. הספרות האגרית. הפיוט, המסורת. הנקוד והטעמים. יוסיפון
13	—	—	—	—	—	—	ד' " התיסדות כת הקראים ועליהם לארץ ישראל.
21	—	—	—	—	—	—	ה' " העליה לא"י בתקופת הגאונים. ר' אחאי משבחהא. רב צמח גאון. יסוד הגאונות בארץ-ישראל.
25	—	—	—	—	—	—	ו' " הסלדז'יקים. חכים—באומר—אלה. מסעי הצלב. ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, ר' בנימין מטודילה, ר' פתחיה מרגנשבורג, ר' יחיאל מפריז, ר' יהודה אלחריזי.
28	—	—	—	—	—	—	ז' " צלח אלדין, עלית המונגלים. הממלוקים. עלית שיירה של שלש מאות איש רבנים. ר' יונתן מלוניל, ר' שמשון משאנץ, ר' דוד ראש הגולה ממצול. ר' מנחם בן סרץ החברוני. ר' יהודה אלחריזי. ר' יחיאל בן יוסף מפריז.
34	—	—	—	—	—	—	ח' " ר' משה ברי נחמן (הרמב"ן). וכוחו עם פראי פבלו. עליתו לא"י. יסוד הישוב החדש. באור הרמב"ן לתורה. ר' שלמה פטיט. ר' אשתורי הפרחי. ר' יעקב ברי חננאל סקילי.
37	—	—	—	—	—	—	ט' " התורכים. עסמן או עותמן. אורחן. היאניטשרים. שלים הראשון. סלימן בנו. נתינת הקפיטולציה לנתינים זרים. מחמד השלישי. עוסמן השני. מוראד הרביעי.
45	—	—	—	—	—	—	י' " איברהים בנו. מחמד הרביעי. מסע ר' יצחק חילו. ר' משלם ב"ר מנחם מוולטרה
48	—	—	—	—	—	—	יא' " ר' עובדיה מברטנורה
54	—	—	—	—	—	—	יב' " מכתב ר' ישראל כירושלים. השדרים. ר' שמואל ביר שמשון. ר' עובדיה הגר צדק. ר' משה עשרים וארבע.
58	—	—	—	—	—	—	

61	—	—	גרוש ספרד. היהודים הספרדים והמערבים. יהודי סוריה באיי.	יג	"
63	—	—	ר' יצחק הכהן שוקאל (שוליל או שולל). דוד הראובני. ר' שלמה מולכו	יד	"
66	—	—	גולי ספרד העולים לאיי. ר' יצחק קארו. ר' יוסף קארו. ר' יוסף סרגוס. הרדכיז.	טז	"
	—	—	ר' יעקב בי רב. המחלקת עיד הסמיכה עם הרלבי"ח. ר' משה מטראני. ר' שלמה אלקבץ. ר' משה קורדובירו ור' משה אלשיך ור' משה גלאנטי. ר' יוסף דילה ריינה. ר' יצחק לוריה. ר' חיים ויטאל. ר' ישראל סרוק. ר' אליהו די וידאש. ר"ש סיריליו.	טז	"
69	—	—	המצב בירושלים. בשכם. בחברון. בעלמא. בכפר ענן. יוסף הנשיא מנכסוס.	יז	"
80	—	—	הישוב בטבריה. הנסיעות לארצות רחוקות.	יז	"
	—	—	המשורר ר' ישראל נגי'ארה. שירת הילדות שלו. השוד והחמס. המגפה. הבריחה מצפת. שירת ר' ישראל הלאומית. נרודיו.	יח	"
85	—	—	גרות בן פרוך ועותמן גיסו. חרבן ירושלים ובריחת ר' ישעיה הורביץ לצפת. סבלנות המערבים.	יט	"
90	—	—	הכנסות החלוקה בשנת ת'. ר' יעקב חגיו. ר' מנחם די לונזאנו. ר' שלמה בן ר' יוסף קארו. ר' יוסף ביר משה טראני. ר' יאשיה ביר יוסף פינטו. ר' יום טוב צהלון.	יט	"
95	—	—	המערבים. הרדיפות שסבלו במערב. חכמיהם.	כ	"
98	—	—	הקראי שמואל בן דוד (תיא, תיב). שבת צבי. אברהם היכני. השר הנדיב רפאל בן יוסף. נחן בנימין מעזה. שבת צבי בירושלים. שמואל פרימו. שבת צבי הולך לקושטא ונתפס למלכות וממיר דתו. אברהם מנחם קורדווי והמערבים. ר' שלמה נסים אלגאזי.	כ	"
100	—	—	יהודה חסיד. חיים מלאך. קנית החורבה. שנקראת חורבת ר' יהודה חסיד. ריי רוזניס. ר' חיים בן עטר. ר' חיים יוסף דוד אזולאי.	כג	"
107	—	—	ר' משה חיים לוצטו.	כד	"
111	—	—	הנוגשים והנגשים. ר' משה חגיו וספרו. שפת אמת. הסכסוך בין עדת הספרדים ובין עדת האשכנזים. ר' שמעון ורטהימר מוינה וכנו ר' זאב. הריסות החרבה. הקרן הקימת הראשונה לטובת אי. ר' ישראל מאיר מזרחי.	כה	"
113	—	—	הגליל תחת ממשלת סכר אלדין (תניה — תציד). השיך דהיר אל-עמר. ר' חיים אבולעפיה. בנין טבריה. מצור סולימן. בטחון היהודים. מות דהיר. אל ג'זר. אכזריותו וחריצותו. ר' חיים פרחי. עבדאלה. גזירותיו. המלחמה נגד עבדאלה. הקשר בירושלים נגד סולימן. עבדאלה נלחם נגד המורדים.	כו	"
116	—	—	עליות החסידים. ר' גרשון קוטבר. ר' נחמן מהורודנקו. ר' מנחם מנדיל ספרימישליאן. ר' ישראל פוליצקר. ר' אברהם קליסקר. ר' מנחם מנדיל מויטבסק. ישוב החסידים בחברון.	כז	"
124	—	—		כז	"

- 128 כ"ח " נסוליון בונופרטה בארץ ישראל, כמצב הירוד של האשכנזים בירושלים, הדרדול שבא לרגלי עלית נסוליון. — — — — —
- 130 כ"ט " ר' ישראל משקלוב, המגפה בצפת, בריחתו לירושלים, שובו לצפת. הנפלה בצפת (תקפיה ותקציג). ר' ישראל בק המדפיס. השר אנמוניום קאמיפאגו. היהודים אליהו רפאל והלל לבית פיגאסי. — — — — —
- 132 ל' " מחמד עלי ואיברהים בנו חורגו. חרבן עכו. בזת היהודים בירושלים. כחברון. בצפת (תקציג). ר' אברהם דוב מאברוטש. בטבריה. נצחונו של איברהים. מפלתו (ת"ר). — — — — —
- 136 ל"א " רעש הארץ בצפת בשנת תקצ"ז. קרבנות הרעש. טומסון, הבזה השניה. הרב ר' אברהם דוד מאברוטש. הד"ר א. לוי, מזכירו של מונטיפיורי. אחרית ימי ר' ישראל משקלוב. ר' אברהם שלמה זלמן צורף. ר' ישעיה ברדקי. בנין החורבה. בית כנסת המקובלים "בית אל". ר' שלום שרעבי ונכדו ר' אברהם חסיד. — — — — —
- 145 ל"ב " הד"ר ר' יוסף שורץ. עבודתו בא"י. עבודת החסד ועבודת הספרות במדע א"י. הרב ש"ר. הד"ר ש. מונק. — — — — —
- 148 ל"ג " ר' משה מונטיפיורי. אהבתו לכל אדם. מסעותיו לא"י. מעשי החסד שלו וחלומותיו על אודות בנין הארץ. בנין שכונת בירושלים על שמו. ר' דוד ב"ר שמעון. — — — — —
- 154 ל"ד " רעיון הישוב החדש. ר' צבי הירש קלישר. ר' נתן פרידלנדר. ר' דוד גורדון. יעקב (קרל) נטר, מוסד מקוה ישראל. חברות שונות. ביקונספילד. א. להרן. כנסית המשיח. אוליפנט. א. דיונן. אספת מלבורן. ג'ורג' אליוט. — — — — —
- 160 ל"ה " ירושלים הישנה. הישיבה בתוך העיר. מספר יושביה. בתי הדפוס. ר' מאיר אוירבך ור' שמואל סלנט. החלוקה וממוניה. בית המדרש "תפארת ישראל". ישיבת "עץ חיים". קונטרס "שאלו שלום ירושלים". ר' יעקב ספיר. ר' ישראל רב פרומקין. ר' חיים פרס. הד"ר צבי גרץ. העייש. ר"ל דיסקין. ר' יחיאל מיכל פינס. מנחם מנדיל איילבום. יסוד בית יתומים בירושלים ובית מושב זקנים. א. בן-יהודה. — — — — —
- 164 ל"ו " הירחון "לבנון". ה"חבצלת". מלחמה נגד הקנאות. החברה "תפארת ירושלים". הסופר ר' אברהם משה לונץ. ה"אריאל"—עתון הנושמים. וואל משה סלמון. הפרופיסור יהושע יוסף כלבו, מחבר "בנין אריאל" — — — — —
- 167 ל"ז " יסוד ארבע המושבות הראשונות. עלית הבילוי"ם. יסוד גדרה. העליה מתימן. עלילות המיסיון. צרת הפקידות. הרא"ל פרומקין. הריז יעבץ. הד"ר א. גרינהויט. מיכאל היילפרין. — — — — —
- ל"ח " המחלקת ע"ד השמיטה. ברזילי. חברת שפה ברורה. קוסטינה. הד"ר פינסקר. הרמ"ם אוסישקין. עלית אחד העם. גזרת הכניסה. מסילת הברזל יפו—ירושלים. בנין גשר על הירדן. בית הספרים הלאומי בירושלים. חדרה. מוצא. החנוך. — — — — —

- המלחמה בעד השפות. אליהו ספיר. תחית הספרות. אורגני הפועלים. השומר.
 174 — — — — — „אדמת קדש“. י. ז. הורביץ. הריר חיים סתהון.
 179 — — — — — — — — — ליט הרצל.

ציונים, הערות והשלמות:

מרשימת „אחימעץ“. פיוטי ר' יניי. בעלי המסורה (הערת הרכבי). מכתב רבני ירושלים מהמאה התשיעית לאלף החמישי. רשימת ספרי הרניבין. מקרי חמסנות. תקון שגיאה. החרמת פרנס עיי ר' יוסף קרו ועוד. מתשובות מהריט"ץ. מדתו היפה. צרך השעה. סכסוך בין הספרדים והאשכנזים. משפחת מיוחס. ר' נסים חיים משה מזרחי. שרפת כתבו מיכאל קרדוזי באיזמיר. ר' עמנואל רסאל חי ריקי. הנשים הצדקניות שעלו לאיי. באור שנות מטבעות שנזכרו בספר הזה. — 182-186

הוספה.

מתי חדלו להשתמש בכתב העברי העתיק? (בעקבות הפרופ' דיר ייל בלוי) — 187

הקדמה.

תולדות היהודים בארץ ישראל מימי החרבן עד הזמן הזה הן חטיבה מיוחדת, שאין דוגמתה.

בהן אנו רואים שורה ארוכה של גבורים עומדים על משמרתם, הללו נהרנים, והללו באים תחתיהם, ואת המערכה אינם עוזבים.

שבעה עשר יובלות עברו, וכמשך הזמן הארוך הזה באו על הארץ תמורות לאין חקר, והישוב היהודי נכנה ונחרב, נכנה ונחרב, היום מחריבו טיטוס, מהר אדריאנוס, ביצנצים, פרסים, ערביים, צלבניים, מינוורים, מצרים, תרכים, דרוזים, מחריבים ומחריבים, והישוב חוזר ונכנה. אם לפי שעה אין בתים, יושבים במערות; אין לחם, אוכלים עשבים. לאשרנו לא היה המצב באי שוה לרעה בכל המקומות. תמיד היו בה שלשים ואחד מלך, אם לא יותר, ולפיכך אם במקום אחד גברה הרעה, ואי אפשר היה לשבת בו, עברו מיד למקום אחר, ששם היה קצת יותר נוח, וככה נדרו תמיד מיהודה לגליל ומהגליל ליהודה.

ולפעמים כשהיה החרבן גדול מאד, כליה סמש, ולאזיה זמן נשתתקו לגמרי תולדות עמנו באי, אפשר היה לחשב, שמעתה ישכילו בני ישראל ויחדלו מהארץ, שאין בה בטחון לחיות אפילו חי צער, אבל באמת לא היה הדבר כך. העם נשאר נאמן לארצו, ומהר לשוב לבנות את קנו ההרוס.

אגודת השומרי היתה סמל של הישוב היהודי בארץ ישראל, שכולו היה שומר על ארצו בכל תקופת הנלות הארוכה.

עַל חוֹמַתֵיךָ יְרוּשָׁלַם הִפְקַדְתִּי שְׁמַרִים כָּל הַיּוֹם וְכָל הַלַּיְלָה הָמִיד לֹא יִחַשׁוּ הַמְּבַקְרִים אֶת ה' אִי דָמִי קָבֵם וְאֵל תִּתְּנוּ דָמִי לוֹ עַד יִכַּנְּנוּ וְעַד יִשִּׁים אֶת יְרוּשָׁלַם תְּהִלָּה בְּאַרְצָךְ. (ישעי' ס"ב וז').

הנבורה העליונה, העקשנות של ברזל, שהראה עם ישראל תמיד בנאמנותו לארצו, היא ערובה בטוחה להצלחת העבודה הענקית, שקבל עליו עכשיו, לבנות מחדש את ביתו הלאומי בארץ אבותיו, בהסכמת הממשלות האדירות, וביחוד ברישניה הגדולה. עם שירע כל כך הרבה לשאת ולסבול, הוא גם ידע להתגבר על כל המכשולים בעבודתו האקטיבית, וחפץ ה' בידו יצלח.

* * *

על תקופת המשנה והתלמוד עברתי בסקירה כללית קצרה, מפני שכבר עסקו בה בפרטיות רבים גדולים וטובים ממני: נרנן, ויס, הלוי ועוד, ואין צורך להווד על זה שוב.

גם על התקופה החדשה מתרמז ואילך, זמן צמיחת הישוב החדש והציוניות, לא הרחבתי הרב, מפני שהחמר ההסטורי עדיין תוסס, ועוד לא הגיע הזמן להוציא עליו משפט ברור, והסתפקתי במסירת ידיעות כרונולוגיות כמעט יבשות. העיקר שמתני לבי לאסוף ולסדר ולהסביר עד כמה שאפשר את המאורעות שמתקופת ממשלת הערבים (דיא ת') עד תקופת חבת ציון. בהרבה מקימות הכנסתי את דברי המקורות בלשונם. חושב אני, כי לשון המקורות העתיקים היא הראי, ששמנה נשקפת גם תכונת התקופה. מההסטוריה הכללית הכנסתי רק עד כמה שהיה נחוץ לדעתי להבנת המאורעות ההסטוריים שלנו.

מלבד הספרים העוסקים בתולדות היהודים בא"י—ביחוד ספרי החכם ר' אברהם משה לונין, שהוריש לעמו אוצר של מדע ארץ ישראל, השתמשתי בספרי שאלות ותשובות ומהם נתתי בסוף הספר בתור ציונים, כי מהם אפשר ללמד על המצב הכלכלי, המדיני והמסרי של היושבים בארץ ישראל בתקופות שונות.

חסתי גם על הידיעות המקוטעות, על הקיים הבודדים, שמצאתי מספורים בספרים שונים והכנסתי אותם לתוך הספר בפנים או בהערות וכציונים.

*

את ספרי זה הנני מקדיש למחותני, החובב ציון הנאמן, ר' דוב (פֶּר) טובקין נ"י מליבובי.

יסו, אלול, תר"ס.

פרק ראשון.

מישיבת יבנה עד החימת התלמוד.

בשנת ג' אלפים תת"ל ליצירה נחרב הבית השני, וארץ ישראל באה תחת ממשלת רומא. הרבה מאד נהרגו במלחמה הזאת, הרבה לקחו בשבי, הרבה מתו במגפה, אבל שארית נשארה, שהמשיכה את קיומה בארץ ישראל, במקומות אשר שם לא עבר הצבא המהריב, או במקומות שהיו יושביהם יכולים להסתתר עד יעבר זעם (מקומות כאלה היו תמיד בארץ ישראל, שהיא ארץ הרים ובקעות ומערות לרב). התושבים היהודים שנשארו הוסיפו לעסוק במלאכה וכמסחר, וכיחוד בעבודת האדמה.

המשנה סדר זרעים, התוספתא והירושלמי, העוסקים בהלכות התלויות בעבודת האדמה, לא רק בשאלות מפישטות, אלא בשאלות מעשיות, עדות המה כי עבודת האדמה היתה מקור פרנסתם העיקרי והיותר חביב ויקר בעיניהם. והיו חייך תלואים לך מנגד—זה הקונה חטים לשנה¹—דרשו חכמים¹. ועוד אמרו: עתידים כל בעלי אומניות שיעמדו על הקרקע².

בראשונה היה מרכז היהודים ביהודה. ירושלים גם בהרכנה משכה אליה את הלבבות, וכשאי אפשר היה ליהודים להתרכז בירושלים מפני נגישות הרומאים, בקשו להם מקום אחר סמוך לה. ר' יוחנן בן זכאי יסד את ישיבתו ומושב הסנהדרין ביבנה, הסמוכה לירושלים, ואיזה זמן היתה יבנה מרכז רוחני לעם ישראל.

תיכף אחרי חרבן בית המקדש עשו החכמים תקנות שהן זכר לחרבן. בכל התפלות זכרו את ירושלים, בבתים הניחו מקום לא מסִיד זכר לחרבן, על ראשי התנים הניחו אפר מקלה, מלבד הצומות וביהוד צום החמישי, תשעה באב. כל התקנות הללו הועילו לא רק שלא לשכח את החרבן, אלא גם לטעת עמק בלב היהודי את תקות הגאולה השלמה לימות המשיח. אל ר' יוחנן בן זכאי נלוו כל חכמי ישראל, ר' צדוק ור' אליעזר בנו, ר' אליעזר בן הורקנוס, ר' יהושע בן חנניה ועוד, שהיו לחברי הסנהדרין.

¹ ירושי שבת יא א', ירושי שקלים נא א'.

² יבמות סיג.

נדולת החכמים הללו, שהקדישו עצמם לרפא שבר עמם ולהתגבר על הנסיונות הקשים—נרמה שערך הסנהדרין גדל מאד, וכמו שירושלים היא, תל־תלפיות¹, שכל בני ישראל מכוונים לבם אליה, כך היה הסנהדרין למרכז האמה, ואפילו בשעה שגלה מירושלים.

תפקיד גדול היה לסנהדרין לקבוע את החדשים והמועדות, שעל ידי זה היה העם כלו בהיו הדתיים תלוי בדעת הסנהדרין, ובזה שמו את הישוב בארץ ישראל לחובה קדושה לעם, כי רק ליושבים בארץ ישראל, יהיו מי שיהיו, נתנה התורה יפוי כח לקבוע את החדשים והמועדות, ואם אין ישוב בארץ ישראל, אין ח'ו קיום ליהדות בחוץ לארץ¹.

זולת זאת היה הסנהדרין שבארץ ישראל נותן סמיכה לתלמידי החכמים ומעטרם כתאר, רבי'. הדבר הזה היה גם כן מושך את צעירי התלמידים ללמוד בישיבות שבארץ ישראל.

גדולת הסנהדרין של יבנה עלתה למרום שיאה בימי ר' גמליאל השני, שבחכמתו הרבה, בחריצותו ובזכות אבותיו—הוא היה מזרע הלל הזקן—הרים אותו למעלה הכי נשאה. על ידו חדלה המחלוקת שהיתה בין בית שמאי ובין בית הלל ופרחה חכמת התורה, וכבודה גדל בעיני ישראל ובעיני חכמי הנכרים, שהיו מתוכחים עמו ועם חבריו.

על ידי הפצת התורה נתחזק הקשר הפנימי שבין אישי העם וגברה אהבת המולדת. ובכל פעם כשנצנץ זיק של תקוה להחיות את הארץ החרבה ולהשיב לעם את חירותו, מיד התנערו הכחות הנרדמים, וכלם יצאו חלוצים אל המערכה והרימו את דגל החירות.

התנא הגדול ר' עקיבא, שנחשב לעמוד התוך של התורה שבעל פה, היה הראשון לחלוצי העם הנלחמים בעד ארצם וחירותם. כאשר הרים בר־כוכבא את הדגל לפרוק עול רומא, היה לו ר' עקיבא לנושא כלים.

הנסיון לא הצליח. אגרף רומא גבר. נהרסה ביתר ועוד כמה ערים בצורות, מרבנות אוכלוסים, וכפרים רבים, ויהודים רבים נפלו בהרב.

אז באו גזרות אדריאנוס. הוא בקש שעם ישראל יחדל מהיות עם, רצה להשכיח מלב ישראל את זכר ירושלים. ולפיכך צוה לשנות את שמה ולקרוא לה שם האליל, אליה־קפיטולינה. במקום השם, ארץ ישראל, שנמצא עוד בכתבי הקדש, בא השם „פלשתינה", כאלו הארץ

¹ מדברי הרמב"ם במנין המצות, עשה קניג וזה לשונו: ואלו הנחנו דרך משל, שבנו ארץ ישראל יעברו מאי—חלילה לאל מעשות זאת, כי הוא הכטיח שלא ימחה אותה האומה מכל וכל... הנה חשבוננו זה (של קביעות החדש) לא יועילנו כלום בשום פנים. עכ"ל.—ואם אין קביעות חדשים ומועדים אין יהדות. לכאורה זהו רק ענין פורמלי, אבל מבעד הקליפה הפורמלית צפון רעיון אידיאלי.

היא נחלת הפלשתים, שכבר אבד זכרם, לולא נזכרו בתורה¹). גזרו על למוד התורה ברבים, על קיום המצות, על סמיכת התלמידים. טובי העם לא קבלו עליהם את הגזרות הללו. ר' עקיבא היה מקהיל קהלות ודורש לפניהן בתורה, ובעד זה נהרג בענוים קשים. ר' יהודה בן בבא הלך וישב לו בין אושא לשפרעם וסמך שם חמשה זקנים ואלו הם: ר' מאיר ור' יהודה ור' שמעון ור' יוסי ור' אלעזר בן שמוע... כיון שהכירו אויבים בהם, אמר להם: בני, רוצו! אמרו לו: רבי, מה תהא עליך? אמר להם: הריני מוטל לפניהם כאבן שאין לה הופכין. אמרו: לא זו משם עד שנעצו בו שלש מאות לונביאות של ברזל ועשאוהו ככברה²).

ככה מסרו רבותינו את נפשם בעד ארצם ותורתם ושלשלת המסרת בסמיכת חכמים, שהיתה תמיד בעיניהם הכשרה לגאולה³).

הסנהדרין נדר אז מיבנה לאושא שבגליל. שם כנראה לא היתה עין הנשר הרומאי צופיה כל כך, ואפשר היה לחכמים להסתדר שוב ולהקים את המרכז.

כבר אמרנו, כי אחרי חרבן ירושלים (וגם אחרי חרבן ביתר) נשארנו עוד הרבה נקדות ישוביות ליהודים בארץ ישראל. היו ערים גדולות שתושביהן רבם יהודים, שעסקו במסחר, באומנות, בתעשייה.

גם ביהודה היה עוד ישוב גדול. לוד היתה עיר גדולה מסחרית (תגרי לוד היו מפורסמים) ובה ישבו חכמים גדולים. מלפנים היתה שם ישיבתו של ר' אליעזר בן הורקנוס, ובזמן האמוראים ישיבתו של ר' יהושע בן לוי. בקעת אום או שפלת לוד, היתה מהללת בתנובתה ודשנה הרב. עין־טב (ענבא) היתה עיר חשובה סמוכה לרמלה, ובה היתה אספת חכמים. חדשה—עיר ביהודה; בני ברק—מקום ישיבתו של ר' עקיבא; אנטיפטרס (על יד פתח תקוה)—מושבם של תלמידי ר' עקיבא; בית־לבן (ביהודה)—מפורסמת ביניה הטוב. יפו עיר גדולה ומושב של הרבה חכמים, וכן העיר חדיד הסמוכה לה.

ואין צריך לומר על דבר הגליל ושמרון, שישים לא חדל הישוב גם אחרי חרבן הבית. אושא—עיר גדולה, מוקירי רבנן, וכן היו ישובים גדולים בטבריה, בצפרי, בבית־דין (על שפת הכנרת), בגדר (ג'כ סמוכה לטבריה), בבית שערים (תרען ג'כ סמוכה לטבריה), בגוש־חלב (סמוכה לצפת). הרבה נקדות ישוביות היו בהר המלך (הר אפרים או טור מלכא) ועוד.

¹ הראשון היה הירודוס שמישמש בשם הזה. ורבינוזון מכאר שהמצאה זו באה רק להעביר הנחלה מישראל.

² סנהדרין י"ד.

³ זה אנו רואים ברור משאיפת ר' יעקב בן רבי, שבקש לחדש את הסמיכה כשהתחוקה התקוה לגאולה, לקמן פט"ז.

וכן בחיפה וסביבותיה, בעכו וסביבותיה, בקסריה וסביבותיה, בשכם וסביבותיה--בכלן עוד היה ישוב גדול של יהודים⁽¹⁾. היו חסידים שבעצם זמן הגזרות סכנו את נפשם לעלות לירושלים ולהשתטח על הרבותיה, עליה לרגל ירושלימה היתה נהוגה ימים רבים גם אחרי חרבן המקדש.

באושא קבלו התושבים את פני החכמים חברי הסנהדרין בשמחה ובכבוד והספיקו להם כל צרכיהם. התנא ר' יהודה בר אלעאי, ראש המדברים בכל מקום, היה יליד אושא; הוא התפרנס מאומנותו והורה להלכה, שחייב כל אחד ללמד את בנו אומנות, ומי שאינו מלמד את בנו אומנות כאלו מלמדו לסטות⁽²⁾. ר' מאיר קבע ישיבתו בחמתן הסמוכה לטבריה.

ומיד כשנחלשו הגזרות מהרו היהודים לשוב ולהתישב בירושלים; חכמיה נקראו בשם „אנשי ירושלים” (כלומר ותיקים)⁽³⁾, נקיי הדעת” שבירושלים⁽⁴⁾ קהלא קדישא דבירושלים⁽⁵⁾.

בימי הגזרות בקש ר' חנניה (בן אחיו של ר' יהושע בן חנניה), שיצא לחוץ-לארץ, לקבוע ראשי חדשים ומועדים במקום מושבו, בנהר סקוד שבבבל, אבל חכמי ארץ ישראל התנגדו לדבר הזה בכל כחם. הנשיא ר' שמעון בן גמליאל שלח שמה שלוחים למנוע את ר' חנניה ממעשהו זה ולפרסם, שאין רשות לשום חכם הדר בחוץ לארץ לקבוע ראשי חדשים ומועדים, ורק לחכמי ארץ ישראל נתנה התורה רשות זו. השאלה הזאת באה עד התנא הישישי, ר' יהודה בן בתירה בנציבין (גם כן בבבל), והוא הורה, שהצדק הוא עם הנשיא, כי רק מציון תצא תורה ודבר ה' מירושלים⁽⁶⁾.

מאושא נדרו הסנהדרין לשפרעם (סמוך לעכו, ובערבית שיף-עמר). הסבה לא ידועה, אבל אפשר להבין, כי היתה בזה יד האויב. מאורעות רבים לא נרשמו ורא נשאר מהם לזכרון, כי היו רבים ותכופים יותר מדי. וכמו שאמר ר' שמעון בן גמליאל: „אף אנו מחבבין את הצרות, אלא שאם באנו לכתוב אין אנו מספיקין”⁽⁷⁾.

אחרי מות ר' שמעון בן גמליאל ישב על כסא הנשיאות ר' יהודה בן שנקרא בשם „רבנו הקדוש”. מתחילה היה מושבו יחד עם הסנהדרין בטבריה ואחר כך עבר לבית שערים (תרען סמוך לטבריה ולמושבה סג'רה) ולבסוף לצפורי, עיר חשובה בזמן ההוא, שעמדה על ראש ההר, ובה בתי כנסיות ושוקים גדולים ומסביב שדות, גנות ופרדסים.

(1) עי' הארץ של ספיר וקדמוניות התלמוד של הד"ר ש. קרויס.

(2) פסחים קי"ג א'.

(3) סנהדרין ל"א א'.

(4) ברכות ט' ב' ויש"נ. עי' הערת ר"י רייפמן, ירושלים לונץ כרך ד', 91, 93.

(5) שבת י"ג.

התקופה ההיא היתה היותר נוחה מימי החרבן. ר' יהודה הנשיא היה גדול בעיני המושל הרומאי אנטונינוס. ואז נאספו אל ישיבת ר' יהודה הרבה חכמים מארץ ישראל ומבבל: ר' חייא ובניו, ר' חנינא בר המא ועוד חכמים גדולים. אז מצא ר' יהודה שעת הכישר לאסוף את כל הלכות הקדמונים ולסדרן, ואז נתחבר ספר „המשניות“ שהיה משנה לתורה שבכתב. ור' חייא ור' אושעיה, חברי־התלמידיו של ר' יהודה, אספו את שאר ההלכות ביחד לקבץ אחד שנקרא „תוספתא“.

בזמן קרוב לזה נערכו מדרשי התנאים: מכילתא, ספרא, ספרי וכדומה מפרי חכמתם של התנאים. אחר כך מתחילה תקופת האמוראים שנמשכה חמשה דורות, והם שיסדו את התלמוד הירושלמי.

בימי האחרונים של ר' יהודה הנשיא הלכה יד רומא וכבדה על היהודים. המסים והארנוניות רבו מאד, ולפיכך דרשו החכמים ברמו על רומא, מדהבה, האומה שאומרת תמיד מדוד והבא¹). לא מספיקים לשלם מס אחד, והיא באה ומטילה מס חדש. כשבקשו היהודים מהנציב הרומאי, פֶּסְצֵנוּס גִּיגֵר, שיקל מעליהם על המסים, ענה: „אלו יכולתי להטיל מס גם על האויר שאתם שואפים אל קרבכם, בודאי שהייתי מטיל“. וכשהיה הצבא הרומאי עובר בארץ ישראל, היה משאיר אחריו תמיד עקבות הרס ושממה. הנשיא היה מליץ בין עם ישראל ובין הממשלה הרומאית, אבל כחו היה אפס, וכל תפקידו היה בעיני הרומאים רק להריק בשבילם את כיסי היהודים. ולפיכך אמרו: „הו זהירין ברשות, שאין מקרבין לאדם, אלא בשעת הנאתן, ואין עומדים לאדם בשעת דחקו“ (אבות פ"ב). החובה הקשה, שהטילו על היהודים, לכלכל את הצבא הרומאי, שהלך אז להלחם עם הפרתים, דלדל כל כך את העם, עד שר' ינאי טצא לנחויץ לבטל מצות השמיטה.

ועוד יותר גדלה הרעה מעת שקבלו הרומאים את דת הנוצרים. הנצרות שהיתה מלפנים כתי קטנה בקרב היהודים, נעשתה לאמונה שלמה. ולשנאתם המדינית של הרומאים נוספה עוד שנאת הדת.

מתחילה היו המלמדים הנוצרים באים להלחם ביהודים רק מלחמת שפתים, להוכיח מתוך התורה והנביאים את עיקרי אמונתם. אולם בטקצוע זה היו חכמי ישראל עולים על הנוצרים ובנקל שמו את טענותיהם לאל. בספרות האגדה נשארו הרבה דברי פולמוס, שהיו בין מלמדי הנוצרים ובין חכמי ישראל. מיראתם מפני הצנזורה הלבישו את דבריהם ברמזים חדים, ובמקום להזכיר את שם רומא, הזכירו את־שם עשו, אדום, עמלק, בלעם, וכדומה. ביחוד שמו ללעג את מסוה החסידות שלבשו הרומאים החמסנים: עתיד עשו הרשע לעטוף מליתו ולישב עם

¹ שבת קמי"ט: מה שדרשו החכמים על נבוכדנצר ועל בבל, ג"כ היתה רומא לנגד עיניהם.

הצדיקים בגן עדן, והקב"ה גוררו ומוציאו משם¹).—למה נמשלה (מלכות רומא) להזיר? מה הזיר בשעה שהוא רוכב, מוציא טלפיו ואומר: ראו שאני טהור, כך מלכת אדום מתגאה, חומסת וגוזלת ונראית כאלו מצעת בימה²).

לנגד זה היה מצב היהודים בבבל לא רע. שם היו המושלים מתיחסים אליהם בכבוד ונתנו להם רשות לחיות על פי נימוסיהם, לבחור מקרבם, ריש גלותא' וליסד ישיבות ובתי דינים ולעסוק במסחר ובעבודת האדמה בלי מפריע. ואף על פי כן התחזקו היהודים יושבי ארץ ישראל בכל כחותיהם לסבול עול הגוים, ובלבד שלא לעזב את ארצם. בעיני חכמי התלמוד היתה היציאה מארץ ישראל נחשבת לעון חמור, לבגידה טמיש, ועד כמה שהיו יכולים היו עוצרים בעד אלה שבקשו לרדת בבבלה. כשבקש ר' שמעון בר אבא המלצה מר' חנינא, ברצותו לצאת לחוץ לארץ, השיבו ר' חנינא: למחר אני הולך אל אבותיך (כלומר מת). יהו אומרים לי: נטיעה אחת של חמדה, שהיתה לנו בארץ ישראל, התרת לה לצאת לחוץ לארץ.

ולעמת ה'יורדים' אנו מוצאים חכמים רבים מסכנים נפשם ועולים מבבל לארץ ישראל; ואף על פי שבבבל היו כבר מרכזים גדולים לתורה, מעת שיסדו רב ושמואל שם את ישיבותיהם, משכה ארץ ישראל את לב טובי החכמים לעלות אליה ויקבלו באהבה את יסוריה. עד כמה גדולה ישיבת ארץ ישראל בעיניהם, אפשר לראות ממליצת האגדה על הכתוב (בראשית ל"ב ח'): ויירא יעקב מאד, אמר (יעקב): כל השנים הללו הוא (עשו) יושב בארץ ישראל. תאמר שהוא בא אלי מכח ישיבת ארץ ישראל (כלומר ישיבת ארץ ישראל מסיעתו להתגבר עלי, ואעפ"י שהוא רשע)³.

מפני כבוד ארץ ישראל נכנעו תמיד הבבלים לפסקי חכמי ארץ ישראל, אף על פי שהכמי בכל לא היו נופלים בחכמתם מחכמי ארץ ישראל. גם הם, חכמי בבל, השתדלו תמיד להגדיל את ערך ארץ אבותם, שזכותה מסיעה ליושבים בה, גם הם התימרו בגדולתה ובכבודה התכבדו.

זמן קצר שאפו היהודים רוח בימי מלכותו המועטים של יוליאנוס הכופר, ובמותו התחזקו הנוצרים שוב, ושוב נברו הרדיפות, ועוד עצמו ביתר הרדיפות מאשר מלפנים.

הנוצרים היו מסיתים את ההמון לעשות פרעות ביהודים, דרשני הנוצרים היו מתפרצים לבתי הכנסיות של היהודים ודורשים בשבח הנצרות ובגנות היהדות, וכשהיו היהודים מוחים נגד העול הזה, היו הנוצרים מתנפלים על היהודים, חומסים והורגים אותם ומחריבים את בתי כנסיותיהם.

¹ ירושלמי נדרים ל"ח ע"א.

² ויקרא רמב"ה ס"ד. כנראה על סנוך מדרש זה תלוי בעלי המסורה את העיין שבתהלים פ"ד: וכרסמנה הזיר מיערי, שכשאחה נוטל את העיין, נשארות אותיות ר"מ"ו.

³ ירושלמי מו"ק פ"ג ה"א.

בשנת ד' קע"ב גזר תאודוסיוס מלך רומא, להחרים את כל כסף הנדבות שנאסף בכל הקהלות שתחת ממשלתו לטובת יושבי ארץ ישראל ולהביא לאוצר המלכות. גזרה זו היתה לא רק מעשה חמס, אלא גם עלבון גדול דתי ולאומי. ובשנת ד' קפ"ט גזר הצורר הזה לבטל את הנשיאות בארץ ישראל. ואז נחרבו הישיבות העתיקות, נטל כל ההוד וההדר של עם ישראל, והישוב העברי הלך הלוך ודל.

ובעת צרה זו התחזקו החכמים בגליל, ויאספו את תורת חכמי ארץ ישראל וכל המסרת שלהם ויכתבוהם בספר אחד—הוא התלמוד הירושלמי. על הספר הזה מונח חותם של בהלת הזמן. נטרפה להם השעה, ולא יכלו לערוך את הספר הגדול הזה כהוגן — כמו שנעשה אחר כך לתלמוד בבלי, שמזלו היה יותר טוב. ואולם יקר הוא לנו שבעתים התלמוד הירושלמי, שמתוכו נראה דעת חכמינו הקדמונים וחיי שארית עמנו, שהמשיכו את קיומם בארץ ישראל בחרף נפש. ואולם לא צריך לחשוב, כי רק מה שבא בספר הזה—התלמוד הירושלמי—הוא יצירת הגליל, כי באמת כל הספרות התלמודית ובתוכה גם הבבליית עם כל מדרשיה היא בעיקר יצירת הגליל, שהיתה אכסניה לתורה מימי חרבן יבנה. המשנה והתוספתא סדרו בגליל, והתלמוד הבבלי הוא גם כן כמעט כלו גלילי. כי רב ושמואל היו תלמידי ר' יהודה הנשיא בצפורי. ואם תוציא מהתלמוד הבבלי אותם ואת שאר החכמים הגליליים: ר' חנינא ור' אושעיה, ר' ינאי ובני ר' חייא ור' יוחנן וריש לקיש, ר' אבהו, ר' אמי ור' אסי ועוד רבים—מה ישאר בתלמוד הבבלי? הלא רק חלק קטן מאד!

בשנת שע"ד עלה שרְבַבְצִי שר צבא פרס, על ארץ ישראל להלחם בביצנצים. המאורע הזה העיר בלב היהודים תקוה משיחית, בסמכם על דברי ר' שמעון בן יוחאי: אם ראית סוס פרסי קשור בארץ ישראל צפה לרגליו של משיח¹). אז היה בטבריה יהודי עשיר ובעל השפעה רבה ושמו בנימין. הוא הוזיל הרבה כסף וגם אסף מתוך אחיו גדודים ויצאו לעזור לפרסים נגד הביצנצים שנואי נפשם, וגם הצליחו במלחמתם זו ויגרשו את הביצנצים מן הארץ. אך כעבור ארבע עשרה שנה (בשנת שפ"ח) התגבר הרקליוס והכה בישראל מכה רבה. מכל היהודים בטבריה לא נשאר אז רק בנימין זה, כי בראותו שהצליחו פנתה לו ערף, המיר את דתו, והרקליוס נתן לו חנינה.

יש אומרים, כי בזמן ההוא נתחבר הספר הנפלא, תנא דבי אליהו² המצטיין ברוח המוסר הנעלה של אהבת האנושיות כלה, ומחברו היה חכם ארץ-ישראלי²). ממשלת הרקליוס לא ארכה. בשנת שצ"ח עלו הערבים על הארץ וכבשוה.

¹ מדרש איכה א'.

² ע' יכנסת ישראל הוצ' שפ"ר חרמ"ז ע' 384 וע' גרץ ח"ה 28 בגרמניה.

פרק שני.

תחת ממשלת הערבים.

ימי השלום באו לממלכה החטאה, ממלכת ביצנץ¹. מהפכה נוראה באה בעולם, שנגלתה מתחילה בחצי אי-ערב, ומשם נתפשטה במהירות הברק לארצות אחרות של אסיה ואפריקה, וגם לאירופה הגיעה עד חצי אי הפירינאים. מחוללי המהפכה היו הערבים שיצרו דת חדשה, דת האישלם. בין הערבים היו הרבה תושבים, שישבו בקביעות על אדמתם ועסקו בעבודת האדמה ובמסחר, אבל יותר מהם היו נודדים — בידואים, שנבחרו להם את נאות המדבר ושם רעו את סוסיהם היחסנים ואת גמליהם. הם תמיד הצטיינו בזה שהיו מסתפקים במועט ושאפו לחרות. עסקם היה או ללוות בשכר את השיירות העוברות דרך המדבר, או לשדדן. הם נפרדו להרבה שבטים ובראשיהם שיכים (זקנים) ואמירים (מושלים). ותמיד היו מלחמות בין השבטים. אם אחד פצע גמל של חברו או השתמש במי באר שלא ברשות, היתה לפעמים מתעוררת תגרת דמים, ואחר כך באה גאולת הדם, שמשפחת הנרצח נוקמת ממשפחת הרוצח, וחוזר חלילה לפעמים מאות שנים. אלף ושבע מאות מלחמות מנו הערבים מיום היותם לעם עד התקופה שאנו עומדים בה. ביניהן היתה מלחמה אחת בעד ימני סוסים שארכה ארבעים שנה!..

מעלה יתרה להערבים בכלל ולהבידואים בפרט היא מדת הכנסת אורחים, שבה היו נזהרים מאד. הם חוננו גם ברוח שירה ובעשר הדמיון. מתחילה היו הערבים עובדי כוכבים, וגם העריצו אבן אחת שחורה, שנפלה משמים (מטאוריט), שקראו לה מעֶפֶה. הם בנו סביבה משכן, והאבן היתה להם לאלהים. ומכל קצוי הארץ היו הערבים באים שמה להשתחוות. בימי ממשלת ביצנץ התישבו בין הערבים גם הרבה זרים שנמלטו שמה מארצות אחרות, וביחוד יהודים ומצרים, שהיו נרדפים מהרומיים עובדי האלילים, והם הביאו עמם את אי-ערב את רעיון אחדות האלהות. והנה קם אחד מהערבים, גבור ומחוקק, אבו-אל-קזים מחמד (נולד ד"א שכ"ט ומת שצ"א) משבט הערבי קורייש, שמשל במֶּפֶה רבתי, והתחיל לדרוש אחדות האל מתחילה בין בני שבטו, ואחר כך לפני העולם כֶּלּו. בספרו אלקוראן, נתן מחמד תורה חדשה, תערובת דעות עבריות עם דעות זרות². כמו בקסם נתאחדו על ידו כל שבטי ערב השונים ויהיו לעם אחד כביר, לוחם גבור ומחודר כרגש אמונה אדיר, ובזמן קצר הספיק לשפוך את ממשלתו על חלק גדול מכדור הארץ.

¹) Spamer's Weltgeschichte III. D-r Naumann. Jerusalem. Всеобщая история Ерепа II.

²) עי' ספרו של גיגר "מה לקח מחמד מהיהודים" (בגרמנית).

תכונתם הלוהטת של הערבים התפרצה אז כלבת אש מתוך הר שרפה. כל הארץ הוצתה בקנאה דתית, ובראש הערבים יצא מחמד הגבור, בידו חרב נוקמת ובפיו אמונת אל יחיד. נוראות היו מלחמות המהוקק הזה. כרעם נשמע קולו: "אין אלהים מבלעדי אֱלֹהָ, ומחמד שליחו של אללה, ואשר אינו מאמין יפול בחרב!"

בין הנופלים בחרבו של מחמד היו גם הרבה יהודים שישבו בערב. אולם בארץ ישראל עוררו המלחמות הללו תקוות משיחיות. רבות סבלו היהודים מהנוצרים, ממשלת ביצניץ, וחשבו שנצחונות הערבים יביאו להם גאולה.

אחרי מות מחמד (ד' שצ"א) הוסיפו הערבים להתגבר ולכבוש עוד ארצות. בשנת ד"א שצ"ב, בשנה הראשונה לממשלת אבו־בכר יורש כסאו של מחמד, עלו הערבים המא־חדים תחת דגל הנביא על סוריה. בראשונה כבשו את עבר הירדן מזרחה, את בצרה הבצורה, ומהרה נכנסו גם לדמשק. הביצנצים שלחו חיל רב להלחם בהם, אבל הערבים נצחום ועשו בהם נקמות נוראות.

הרקלים מלך ביצניץ נסה לשלוח עוד צבא רב, יותר מהראשון, להלחם בערבים, אך גם החיל הכבד הזה הָכָה מכה נוראה. הערבים התפארו, שהספיקו אז להרג מה"כופרים" מאה וחמשים אלף, וארבעים אלף לקחו בשבי. ואז נפתחה הארץ לפני הערבים. הם כבשו את ירושלים (בשנת שצ"ו או שצ"ז), חָלְב (אלעפסא) הבצורה, אנטיוכיה, בירת רומא שבאסיה, ושאר ערי החוף של סוריה וכנען, וגם קסריה, העיר היותר בצורה בארץ ישראל, נפלה בידם. במלחמות הללו השתתפו יהודים ושומרונים, שעזרו לערבים משנאתם לביצניץ.

בקסריה היו אז כעשרים אלף יהודים. הם עזרו לערבים והורום ללכד את המבצר, וכן בשאר המקומות התקשרו היהודים עם הערבים להלחם באויבם המשותף.

בשנת ד' שצ"ו נכנס עֶמֶר הראשון עם חילו לירושלים. לפי דברי הסופרים הנוצרים, התנה עמו הארכיבישוף סופרוניוס, כי לא יתן ליהודים לבוא אל העיר, לקיים את גזרת אדריאנוס. ואיזה זמן הראה עמר שנאה ליהודים וגזר עליהם גזרות קשות, להבדילם משאר תושבי הארץ ולהשפיל את ערכם; בכל אופן הגזרות ההן לא ארכו זמן רב ולא נתקיימו אפילו בימי עמר עצמו, ומהרה התישבו היהודים בכל ערי ארץ ישראל¹).

הכליף עמר בנה מסגד בירושלים על מקום המקדש, בנין של עץ, וכעבור חמישים שנה בנה שם הכליף החמישי, עבדול מליך, היכל נהדר מאבני גזית.

¹ לפי דברי א. ספיר (עי' כתבי א. ספיר) אין לזה זכר בספרות הערבית, ואפשר שרק הנוצרים ברו זאת. ונמצאו עוד סופרים אחרים שמסכימים לזה. עי' אנציקלופדיה עברית רוסית בערך עומר.

מאז הטביעו הערבים את חותמם על סוריה וארץ ישראל. הערבים, שבזמנה של ממשלת ביצנין נאנסו לקבל עליהם את הדת הנוצרית, קבלו עליהם עכשיו את דת מחמד. הישפה הסורית נדחתה, ותחתיה באה הישפה הערבית, שהיתה לשפה שלטת. והסורים נתבוללו בערבים המנצחים כליל. ואולם היהודים נשארו נאמנים לדתם. הם רק סגלו לעצמם את הישפה הערבית, וגם לבשו מלבושי ערבים ועוד קבלו מהם איזה מנהגים היצוניים, אבל בעמם ודתם לא בגדו, זולתי חלק קטן יוצא מן הכלל¹).

מרכז הממשלה הכליפית היה בדמשק, שהיא עיר מרכזית לכל סוריה, ערב וארם צובה, ומשם שפכה את ממשלתה על חלק גדול מכדור הארץ. אולם מהרה קמו בקרבה סכסוכים פנימיים, מדיניים ודתיים. עמר נרצה (בשנת ד' ת"ד), תחתיו מלך עותמן, וגם הוא נפל חלל (ד' תט"ז) בידי קושרים. אחריו מלך עלי הגבור, חתנו של מחמד, הוא קרב את היהודים וישימם לאנשי בריתו. בכבשו את העיר פירוז-שבור שבבבל, מצא בה תשעים אלף יהודים ובראשם מר יצחק ראש מתיבתא, שקדמו פני המנצה בשמחה. אולם בשנת ד' ת"ך נרצה גם עלי, ועל כסא הכליפית עלה מועביה, נציב סוריה ממשפחת עומייה, והוא השתדל להכרית זרעו של עלי. הזמן שמשלו העומיים היתה התקופה היותר מזהירה בתולדות הערבים. אז כבשו את כל צפון אפריקא ודרום ספרד והרחיבו את ממשלתם מהים האטלנטי במערב עד הרי אסיה המרכזית.

בספרד נוסדה כליפות מיוחדת, והתקופה הזאת היתה תור הזהב גם לישראל היושבים שם.

אולם גם אז נראו אותות הרקבון בממשלה הערבית. ההתפרדות לכתות כתות דתיות ומדיניות הביאו אותה מהרה לידי משבר.

מאמיני הדת המשלימית נתחלקו מתחילה לשתי כתות: כת השיעיים — המאמינים רק בתורת מחמד הכתובה בקורן, ולכת הסניים, המאמינים גם בתורת מחמד המסרתית, תורה שבעל פה. השיעיים היו נוטים אחרי עלי, והסוניים — אחרי עומייה, ומאלה נסתעפו אחר כך עוד כתות רבות²).

יותר ממאה שנה ארכה ממשלת העומיים בדמשק, אבל סוף סוף קם עבאס, דודו של מחמד, ויתפש את המלוכה והשמיד את בני עומייה. והוא

¹ היה אמנם שמר גדול בערב, שהכריחו אח היהודים לבטא את הפורמולה הדרושה לקבלת דת מחמד, אך המושומדים ההם חזרו מהרה ליהדות, כמו שנראה מאגרת חימן של הרמב"ם. השערתם של היה בן צבי וכן גוריון (בספרם „ארץ ישראל“ בורגנונית וכלוח אחיעבר א') שחלק מהפליחים הם יהודים שנתמחמדו, היא סתירה לתכונת עמנו בכל הדורות, ואין לסמוך בגדון זה על השערות בעלמא.

² הסניים גם הם נחלקו לכתות שונות. עי' מאמרו של יצחק יהודה בירושלים של לונץ כרך ב' ע' 73.

העביר את מושבו לבגדד (הערבים לכתותיהם השתמשו בדגלים של צבעים שונים: של העומיים—לבן, של העליים—ירק, ושל העבאסיים—שחור). ומזרע עלי, מבני פטימה בת מחמד מכת השיעיים, לכדו את מצרים (ד"א תשכ"ט) וייסדו שם ממלכה גדולה בשם ממלכת הפטימים, והכליף מועז בנה את קהירה ואוה אותה למושב לו. מאז היתה מצרים ממשלה כליפית לעצמה.

המצרים משלו גם בארץ ישראל כשש מאות שנה (בהפסקות בזמן הצלבניים), עד שבאו התרכים למשל בארץ¹).

פ ר ק ש ל י ש י

עקבות הישוב העברי בא"י. הספרות האגדית. הפיוט. המסרת.

הנקוד והטעמים. יוסיפון.

כשגברה יד רומא הנוצרית על ישראל, לבטל את הנשיאות ולתתו למשיסה בידי ההמונים הפראים, נחבא קול הישוב בארצנו, ומכל התקופה הארקה, מהזמן ההוא עד המאה האחרונה של האלף החמישי, כמעט שלא נשאר רשימות הסטוריות. אפשר היה לחשב, שהישוב הדל לגמרי, והארץ נתרוקנה מבעליה, ובפרט אחרי המלחמות והתמורות והמהפכות הגדולות והתכופות, שהיו במזרח בכלל ובארץ ישראל בפרט, בימי רבנן סבוראי והגאונים.

אבל באמת לא כן היה הדבר, הישוב העברי לא פסק, וכמו שקישוק מעין חי, המפכה בין מסתרי צורים ושיחים עבתיים, מגיע לאזנינו קול הישוב העברי, המוסיף לחיות ולהתקים בארצו.

אמנם איזה זמן חדלה ירושלים מהיות משכן לבניה. קונסטנטינוס חדש את גורת אדריאנוס, שלא תדרך כף רגל יהודי על אדמת ירושלים, והכמרים הקנאים שקדו על הגזרה הזאת לקימה בכל תקף. גם בטבריה שמה הכנסיה הנוצרית קן לה ותדחק את רגלי היהודים. ואולם בישאר ערי הגליל עוד ישבו הרבה יהודים ויעסקו בעבודת האדמה ובתעשית השמן²). גם בעיר נצרת ישבו אז הרבה יהודים, כי העיר הזאת לא היתה חשובה אז בעיני הנוצרים ולא הושיבו בה בישוף. גם בכית ישאן ובשכם ישבו יהודים רבים. ולמרות כל הגזרות היו אז גם יהודים כאלה, שהשתתפו עם שכניהם היונים במשחקים פומביים ובמרוץ

¹ עי' לקמן פ"ג.

² הירונימוס למד עברית מיהודי אחד בן חנניה בטבריה. רפופרט (ש"ר במכתבו לשר"ל כמכתב 1836) חושב שזה היה ר' ברכיה, ואולם בכר באגדות האמוראים ח"ג 352 כותב כי אין לזה כל יסוד, וכנראה מת ר' ברכיה קודם שבא הירונימוס לא"י.

סוסים. ולפעמים, כאשר נצחו היהודים בהתחרותם, התעוררו היונים בקנאתם וינקמו במנצחיהם נקמת דם¹).

אך יותר מהכל תעיד על קיומו של הישוב העברי בארץ ישראל הספרות שסדרה ושנוצרה בזמן ההוא, ספרות גדולה ורחבה.

מעין מים חיים היא הספרות, בכל מקום שאתה מוצא עבודה ספרותית, שם אתה מוצא אותות חיים. וכימי התקופה היא נעשתה עבודה ספרותית גדולה—אספת מדרשי האגדה וסדור המסכתות הקטנות, קביעות המסרת והנקוד והטעמים. סמן הוא, שעוד היה אז בארץ ישוב הגון ונתקיים איך שהוא; בלעדי זה לא היה מקום לאנשי רוח לעסק ברוחניות.

פריחת האגדה היתה ביחוד בימי שעבוד רומא.—בראשונה—אומרים שני גדולי חכמי האגדה, ר' יצחק נפחא ור' לוי²—היה אדם מתאווה לשמוע דבר משנה ודבר תלמוד, ועכשיו שאין הפרוטה מצויה, וביותר שאנו חולים מן המלכות, אדם מתאווה לשמוע דבר מקרא ודבר אגדה, ברכות ונחמות". מה שיחסה האגדה לגולי מצרים, שכימי שעבודם הקשה תחת יד פרעה ונגשויו היו להם מגלות שהיו משתמשים בהן משבת לשבת לומר שהקב"ה גואלם³, אין ספק שהמגלות הללו היו במציאות בימי בעלי האגדה בימים הרעים של רומא וכבוש הערבים.

סבות שונות גרמו לאגדה, זו שירתנו העממית, שתגדל ותצלח:

א. היפי השפוך על הארץ, הלופי הגונים ושפעת הצבעים—כלו אומר שירה. המון דכי הים, המלחך את שפת הכרמל והשרון, לבנת היסלג שעל החרמון, תכלת הכנרת, הארזים והתמרים, השושנים והאהלות, להש המעינות ומפלי הירדן. ארץ, שבכל מקום נמצא בה חדוש של יפי, קסם של זהר, כל אלה עלולים להגביר את רוח הדמיון והשירה.

ב. גדולות ומרבות היו התמורות שעברו על הארץ הקטנה הזאת. עמים גדולים וחזקים באו עליה זה אחר זה להחריבה ולהשמה, ויהודים הלשים בגופם, אבל גבורים ברוחם, השתדלו תמיד לבנות את הנהרסות. לא גדול היה במנין ישוב היהודים מימי ההרבן ועד הזמן האחרון, אבל תמיד היו בו אנשים גדולים בכמות מרבה לפי הערך, אידיאליסטים נלהבים, ששמרו על ארצם, על דגל עמם ותורתם, וסוף סוף זכו לראות, שהעמים התקפים צורריהם נכחדו מן הארץ לעיניהם. המאורעות הגדולים הללו השפיעו גם כן על רוח היהודים יושבי ארץ ישראל להגדיל את יצירת האגדה.

ג. האגדה היתה קשת ומגן נגד הצוררים הרוחניים, נגד טענות השונאים שקמו סבין עובדי האלילים, שהיהדות היתה לחידה סתומה בעיניהם, ועוד יותר

¹ ע' גרץ ח"ג ע' 24, 28 (בתי שפ"ד).

² פסיקתא ק"א ע"א ושהש"ד ב' ה'. ³ רבה ותנחומא למי שמות.

מזה נגד הנוצרים. הם, הנוצרים הראשונים, שיצאו מבית מדרשם של עם ישראל באו בטענות מהכתובים במדות הדרשה, המקובלות בבתי המדרש, להוכיח את אמתות הנצרות, והכמי ישראל היו צריכים להשתמש בדרשות האגדה נגדם. וזה גרם שיתעמקו יותר במקצוע האגדה.

ד. האגדה היתה דרושה לעם, לחזק את לבו, שלא יִנָּאש מהפרענות ויקוה לעתיד מזהיר, שגם אם יתמהמה, סוף סוף יבוא. ודוקא בימים הרעים שבאו על בני ישראל היושבים בארץ ישראל, אחרי בטול הנשיאות והרבן הישיבות הגדולות של טבריה וקסריה, התגברה הדרשה לפרי האגדה. ואז נתפשטו מגלות אגדיות במספר רב. כל בעל אגדה רשם לו במגילה את הדושי, וביותר מה ששמע בבית המדרש מפי „רבנן דאגדתא“, וגם השתדל להעתיק למגילה שלו ממה שמצא במגילות אחרות.

באפן שכזה רבו הקבצים האגדיים. חכמי התלמוד לא דאגו לה בתהילה ביותר, ורק חלק קטן ממנה הכניסו אל תוך התלמודים בדרך אגב. אבל אחרי שהתלמודים—הירושלמי והבבלי—נחתמו, נעשית הדרשה באגדה למקצוע ספרותי מיוחד, שבו עמלו טובי האומה במשך מאות שנה. הם השתדלו לאסוף את המגלות ולהכניסן לתוך סדרי המדרש, שחברו האמוראים האחרונים, וביחוד ר' תנחומא, הנוסדים על סדרי התורה, הנביאים והכתובים¹, על ההפטרות של שבתות ידועות: שבת הגדול, שבת חזון, שבת נחמו, שבת „שוכה“ וד' פרשיות וכדומה; הרבה מהקבצים האגדיים נחתמו בארץ ישראל, בימי רבנן סבוראי, או בתחלת זמן הגאונים, וראיה לזה, שיש מדרשים, שהגאונים כבר מזכירים אותם, אבל בשום אפן אין חתימת המדרשים הללו קודמת לחתימת התלמוד. אמנם גם אחר כך נעשו אי אלו הוספות, אבל הן לא שנו את עיקר תכונתם של המדרשים. ומעבודה זו נשארו לנו מדרשי רבה על התורה וחמש מגלות, פסיקות, מדרשי תנחומא, מדרש ילמדנו (שאמנם בעצמו אבד, אבל הוכאו דברים ממנו במדרשים אחרים ובילקוט שמעוני) ועוד מדרשים רבים, שאין כאן המקום לפורטם, באותה הצורה שהיא עכשיו לפנינו.

במדרשים נשמרו מלבד דרשות מקרא (על פי דרכים מיוחדים של ר' אליעזר בנו של ר' יוסי הגלילי—ל"ב מדות שהאגדה נדרשת בהן), זכרונות הסטוריים, פתגמים קצרים, מלאי חכמה ומוסר, משלים, בדיחות, ספורים אגדיים על דבר האנשים הנזכרים בכתבי הקדש וחכמי המשנה והתלמוד, וכוחים עם עובדי האלילים והנוצרים, חקירות בפלוסופיה הדתית ועוד.

¹ מזה שאנו מוצאים מדרש שמואל, מדרש תהלים, מדרש משלי נראה שהיו קבצים אגדיים גם על שאר הספרים, אלא שנאבדו מאתנו. כי למה היו בוחרים לסדר אגדות רק על ספרים אלו ולא על אחרים, וביחוד למשל על דברי הימים, שעליו אמרו שלא ניתן אלא להרדש?

קבצי המדרשים היו רבים מאד במספר. אחד מהגאונים — רב שרירא אמר: „אין סוף ותכלה לאגדות“¹, והם כמעט כלם פרי ארץ ישראל של התקופה ההיא. מתוכם אפשר להכיר גם את בני ישראל בימים ההם: מנהגייהם, שאיפותיהם, חייהם בבית והייהם בבית המדרש, יחוסם לעמים האחרים ויחס העמים האחרים אליהם, שמחתם ואבלם, ענוייהם ותקותם.

וכן נשארו מהזמן ההוא ספרים במקצוע חכמת הנסתר — שנקראה אח"כ בשם קבלה — כמו אותיות דר' עקיבא, נסתרות דר' שמעון בן יוחאי, היכלות דר' ישמעאל, שעור קומה, הרבא דמשה, רוזאל, רזא רבה ועוד. לפי דעת החוקרים אין הספרים הללו של הקדמונים ההם, אלא רק מיוחסים להם, כמו שהיו נוהגים מלפנים (ביחוד בספרות האלכסנדונית), שהיו המחברים מיוחסים את חבוריהם לגדולי הקדמונים, כדי שיתקבלו אצל הקהל. על ספרי הנסתר כתב רב האי גאון: יש ספרים ושמות והיכלות רבתא והיכלות זעירתא ושר תורה ומשניות אחרות, שהרואה אותם מתפחד מהם, וכך היו קדמונים, וגם אנחנו כן, שאין אנו מגיעים אליהם אלא ברדת ובזיע ובטהרה, וגם שמענו שמועות חזקות, כי כמה נתעסקו בהם ואבדו מהרה, וכל זה בעבור קדושת השם, וקדושת השכינות, והמלאכים אשר סביבותיהם, וקדושת המרכבה².

גם הספרים הללו פרי ארץ ישראל הם מהתקופה ההיא. ביחוד נכבד הספר „נסתרות דר' שמעון בן יוחאי“³, שבו הוא מתאר ברמזים את חרדת

¹ ספר האשכול גינציוג ח"ב ע' 47.

² רב האי גאון בתשובותיו.

³ נדפס בשלוניקי בראשונה בשנת ה' תק"ה ואח"כ בביהמ"ד של יילינק ח"ג מע' 78 ולהלן.

כדאי לציין שעוד בימים הקדמונים האמינו שחרבן רומא יביא גאולה לישראל. הגמון שאל לחד דבית סלוני: מי תופס המלכות אהרינו? הביא ניר חלק ונטל קולמוס וכתב עליו: ואחרי כן יצא אחיו וידו אוחזת בעקב עשו (אדום-רומא), ב"ר פס"ג. רשב"י אמר: אם ראית סוס פרסי קשור בקברי ישראל, צפה לרגליו של משיח (שהש"ר ח' י'). ור' אבא בר כהנא אמר: אם ראית ספסליו נולאים בכלים בארץ ישראל, צפה לרגליו של משיח (שם). עד כנה גדולה היתה אמונתם בביאת המשיח אפשר לראות מצוואת ר' ירמיה: הלבישוני מעיל לבן (אחרי מותי), שימו גרבים ונעלים על רגלי וחננו מטה בידי והשכיבוני על צדי, כשיבוא המשיח — הנני! ירושי כלאים ל"ב ריש ע"ב.

בסוף המאה הרביעית לחרבן, כשמפלת רומא היתה קרובה לבוא, וכל אירופה היתה כמרקחה לרגלי תנודת העמים, שעלו כשטף מים ככירים, התעוררה העריגה לגאולה בלב היהודים ותקפה את כל לבם ונפשם, עד כי נדעך מאור שכלם והיו נכונים ללכת אחרי כל מדיח מהבול. באי כרית עבר איש פלאי אחד על כל המקומות שהיו יהודים וישובים שם והבטיח להעבירם לארץ ישראל. אלפי משפחות עזבו אז את האי, את ביתם ואת רכושם, וילכו אחרי מדיחם ויבואו אל החוף. שם צוה עליהם, כי יקפצו אל תוך הים, והבטיחם כי מי הים יקרעו מפניהם, והם יעברוהו כבימי משה בחרבה. והם עשו כמצותו ויקפצו הימה. רבים מהם נמשו מן הים על ידי דיגים, אבל רבים מאד מצאו להם קבר במצולות (Сборникъ Сіонъ, 160).

בני ישראל, להגלי נצחונות מחמד והכליפים הבאים אחריו מבית עמייה, ותקות הגאולה שנתעוררה אז בלבות בני ישראל, והנני להביא כאן קטע ממנו:

התנא ר' שמעון בן יוחאי, כשהיה חבוש במערה מפני קיסר מלך אדום (רומא) התענה ועמד בתפלה ארבעים יום וארבעים לילה, למען דעת את אשר יקרה באחרית הימים. ומתי יהיה קץ הפלאות? מיד נגלו לו סתרי הקץ וסתומות אשר תקראנה באחרית הימים, והתחיל לישוב ולדרוש: וירא את הקיני... כיון שראה מלכות ישמעאל (ערב) שהיא באה, התחיל לבכות ולומר: לא דיינו מה שעשתה לנו מלכות אדום (רומא) הרשעה, אלא אף מלכות ישמעאל!.. מיד נגלה לו מטמרון שר הפנים (שליחו של הקב"ה — מלאך) ואמר לו: אל תירא בן אדם, שאין הקב"ה מביא מלכות ישמעאל, אלא להושיעכם מואת הרשעה, והוא מעמיד עליהם נביא כרצונו (מחמד) ויכבוש להם את הארץ, ובאים הם ומחזירים אותה לישראל בגדולה. ואיבה גדולה תהיה ביניהם ובין בני עשו". בספר ההוא יש עוד רמזים בולטים לאיזה כליפים, שהיו אחרי מחמד".

גדולה ויקרה היא העבודה הספרותית הזאת של כנוס האגדה. הגע בעצמך: חכמים צנועים ישבו אז בארץ בימי מהומות ושאון מלחמות, בימי עניות ולחץ אויבים, ובחבה, במסירות נפש אספו כל מה שהיה אפשר להציל מישני הכליון וסדרו לקבצים קבצים, ולא הששו אפילו להודיע את שמותיהם לדור אחרון, כי כל עבודתם היתה לשמרה, להוריש את נחלת החכמים לדורות עולם. אמנם בעבודתם אולי לא היתה יצירה חדשה רבה (כלי ספק שהם הוסיפו פה ושם על אגדות הקדמונים, ואולי הן רב האגדות, שעליהן אין שם בעלים), אבל גדולה היתה עבודת הכנוס שלהם, שהיתה יותר הישובה בעיניהם מעבודת יצירה חדשה!

בימי אספת האגדה נתחברו גם המסכתות הקטנות, שבהוצאת קירכהיים (פ"ס דמיין 1851) הן נקראות שבע מסכתות קטנות ירושלמיות¹) ואלו הן: א. דרך ארץ רבה. ב. דרך ארץ זוטא. שני הספרים הללו מלמדים מוסר והנהגות טובות, שישתלם בהם האדם, ובפרט תלמיד חכם; ומסיים בפרק השלום, שבו הוא מעריץ את מדת השלום, שאין כלי מחזיק ברכה יותר מהשלום, שבו חותמים כל הברכות. איזה פרקים מהמסכתות הללו מוקדמים ואיזה מאוחרים אך לא מאוחרים מהמאה השמינית אחר חרבן הבית. ג. מסכת כלה. על ענינים מוסריים הנוגעים לאישות. ד. כותים. בה מדבר על השומרונים ברוח סבלנות גמורה, וכנראה עוד חי היה בזמן ההוא זכרון המאורעות, שהיהודים והשומרונים סבלו יחד מעקת רומא האלילית והנוצרית. ה. סופרים. הלכות כתיבת ספרי תורה, תפלין ומזוזות. ו. אבל רבתי. הלכות אבלות (אחרי איזה זמן נשתנה

¹ עי' גרץ ת' שפ"ר ח"ג 29 ובציון שם. אמנם הרכבי חולק על זה, אבל אלו היתה הוצאת קירכהיים לנגד עיניו בודאי שהיה גם הוא מודה.

שם מסכת זו לשם, שמחות" בלשון „סגינהור“. לפי דעת החוקרים היתה עוד מסכת אחת, אבל זוטרתיו, שאברה מן העולם. זו מסכת עבדים. הדינים שהיו נהוגים בזמן ההוא ביחס לעבדים, כי אעפ"י שהיה נהוג בימים ההם (וגם איזה מאות שנה אחר כך) לקנות עבדים, בכל זאת אצל היהודים היו חקים שהיו מגינים פחות או יותר על העבדים. יש אומרים, שבזמן קדום היו עוד איזה מסכתות קטנות ואבדו, כמו שאבדו הרבה מהמדרשים. וטוב עשו האחרונים שצרפו את המסכתות הקטנות אל התלמוד הבבלי, שעל ידו זה נשתמרו מאבדן.

זולת זאת נמצאו בתקופה זו בארץ ישראל פייטנים, יוצרי תפלות כסגנון חדש, אבל רוח השירה התנכ"ית נושבת מתוך דבריהם. אחד מהם היה יוסי בן יוסי היתום. הוא חבר פייטנים אחדים לראש השנה לתפלת מוסף, המתחילים „אהללה אלהי, אפחד ממעשי, אנוסה לעזרה“. ויש שמויחסים לו גם סדר העבודה של יום הכפורים: „אתה כוננת עולם מראש“. בפיוטיו אין חרוזים, אבל יש רתמוס של מלים ורגש משורר, בטויים יפים ומוצלחים. שחודרים אל הלב, ורעננותם לא פסקה עד היום.

פֶּקֶד צְפוּר בַּיִת,
דָּרַשׁ יוֹנֵת-אֵלֶם,
תִּקַּע לָמוֹ בְּשׁוֹפָר
וַיִּשְׂרַק לָמוֹ בְּקוֹל.

בְּקַרְנֵי דָרְשָׁנִי,
שֶׁה פְּזוּרָה אֲנִי;
נִגְזַרְתִּי, נֶאֱלַמְתִּי,
בְּלִי לְהַרִים קוֹל.

בְּאֵמֶר גּוֹזִי:
נִדְחָה הִיא,
שׁוֹמְרָה וְצִלָּה
לֹא יִשְׁאָג בְּקוֹל.

וביחוד יפה הוא סדר העבודה של יום הכפורים של הפייטן יוסי בן יוסי, המתחילה, אתה כוננת עולם מראש". בסגנון אפי הולך ומתאר בקצרה לרות הימים מאדם עד אהרן הכהן: „שִׁמְתָּ עַל לְוִי לְוִיֵּת הֵן וְחֶסֶד, וּמְכַל אֶחָיו כְּתָר לֹו עֲטַרְתָּ. עֲמָרָם נִבְחַר מִזְרַע לְוִי, אֶהְרֵן קְדוֹשׁ ה' לְיִשְׂרָאֵל קְדִשְׁתּוֹ; פֶּאֶרְתּוֹ בְּכַגְדֵי שָׂרָד, וּבְקַרְבָּנֹתָיו הִפָּר בַּעֲסָה; צִיץ וּמַעֲיִל, חֶשֶׁן וְאַפֹּדֶת... בְּכָלֶם כְּמִלְאָה מִכָּאֵל מְשַׁרְתָּ". ואחר כך הוא הולך ומספר את כל פרטי העבודה, את כל הגיגותיה ורוממותה,

הקרבת הקרבנות של היום ועמידת בני ישראל באימה וביראה, בשעה שנשמע קול ודויו של הכהן הגדול... וביחוד הרגע הנשגב, שבו הכהן הגדול נכנס עם מחתת הקטרת אל קדשי הקדשים לפני ולפנים ומתפלל שם תפלה קצרה בעד שלום העם והארץ והממשלה העברית. על כל העבודה הזאת שפוך זהר מיוחד, הוד עליון, ורגש של צער עמוק תוקף את כל לב יהודי, בזכרו, כי כל זה הוא רק נחלת העבר...

עוד היו פייטנים בארץ ישראל: ר' ינאי (ינאי),—שהמחזור שלו נמצא בגניזה שבקאיריה ויצא לאור עכשיו על ידי הד"ר דוידסון באמריקה¹),—ותלמידו של ר' ינאי, ר' אליעזר הקליר מקרית ספה, שסללו להם דרך חדשה בשפה, וביחוד ר' אליעזר הקליר שיצר שיטה דקדוקית חדשה. הם השתמשו בהרזוים ובאֶפֶרוֹסֶטִיךְ (כלומר שם המחבר בראשי החרוזים או גם אלפא ביתא ותשר"ק). תוכן הפיוטים הם דברי אגדה, ואחרי שנכנסו לתוך סדרי התפלה, הועילו מאד להפיץ את דעה האגדה (ובמקצת גם ההלכה) בין המון העם. ובכן אנו רואים שיש קשר גמור בין האגדה ובין הפיוט.

עוד עבודה גדולה ויקרה מאד נעשתה בארץ ישראל בימים ההם, והיא „מסרת התנ"ך". קביעת הנוסח הנכון בכתבי הקדש, הקרי והכתיב, המלא והחסר. אמנם הדברים הללו העסיקו גם את מוחות חכמינו הקדמונים, כמו שנראה בהרבה מקומות בתלמוד, אבל עד זמנם של בעלי המסרת היה הדבר עוד רופף. בזמן אחד עבדו במקצוע זה בבבל ובארץ ישראל. המסרת הארץ-ישראלית נקראת „מערבאי", כלומר של חכמי המערב, או של הטבריינים, ושל בבל נקראת „מדינחאי", של המזרחיים. אחרוני בעלי המסרת שנא"י היו רב פנחס, ראש הישיבה ואהרן בן אשר איש טבריה, ושם בעל המסרת שבבבל—יעקב בן נפתלי²). ובכל מקום שהיתה מחלוקת בין מערבאי ובין מדינחאי נקבעה ההלכה כדעת חכמי ארץ ישראל³). בן אשר כתב תנ"ך עם נקודות וטעמים, שמוזה הלכו אחרי כן והעתיקו, והוא הנוסח שהגיע אלינו. העבודה הזאת נעשתה בלי ספק על ידי השוואות בין כתבי יד שונים של חכמים מובהקים, שעסקו במלאכת הקדש בכתובת ספרי תורה נביאים וכתובים וביחד עם בקיאות רבה היתה להם גם הבנה עמוקה, כי רק על ידה אפשר היה להכריע איזה נוסח עדיף.

ועוד עבודה גדולה ויקרה נעשתה בתקופה זו—קביעת הנקוד והטעמים, שמלבד שהם מקילים על הקורא ומנעיטים לאזן השומע, הם גם מסבירים את המקרא⁴), על ידי הנקוד מישתנה משמעות המלה, ועל ידי הטעם—הבור המלות והפרדתן.

¹ ע' ציון לעמוד זה בסוף הספר. ² ע' הערת הרכבי כאן בסוף הספר.

³ ר' יונה אבן ג'ינאח מזכיר לשבח בספרו הרקמה 194 את „אנשי טבריה הצחים בלשון ככל העבריים. ספרו של בן אשר יצא לאור ע"י החכמים הנוצרים דיר ושטראק, לפסית הרל"ט.

⁴ ע' בבאור לאיוב מאת א' ז' רבינוביץ וא' אברונון, ע' 75 בהערה, שהמנקה באר את הכתוב באופן אחד, ובעל הטעמים באופן אחר.

ואפשר אפוא לחשבם על המבארים הפשטנים העתיקים. גם העבודה הגדולה הזאת לא נעשתה אמנם בפעם אחת ולא על ידי איש אחד, אלא במשך דורות ועל ידי קהל חכמים, אבל צורתם הקבועה, כמו שהיא לפנינו, אינה מוקדמת מהמאה היששית שאחר ההרבן¹), וכנראה גם הנקוד והטעמים הם מעשי ידי בעלי המסרת הטבריינים²). היה עוד נקוד אישורי או בבלי, אבל רק הטברייני נתקבל בעם.

הספר „יוסיפון“, המיוחס ליוסף פלויוס, אולי נכתב גם כן בזמן הגאונים בארץ ישראל. הוא נכתב בשפה קלה ונוחה ובהרצאה מלכבת.

* * *

היחס שבין חכמי בבל ובין חכמי ארץ ישראל בימי רבנן סבוראי היה של כבוד וחבה הדדית. במחלקת של ר' שמואל בר אבהו ורב אחאי (הולין נ"ט) שהיו שניהם מהסבוראים, לא ידעו איך להכריע את ההלכה ופנו לחכמי ארץ ישראל, ושם פסקו: הלכתא כותיה דר' שמואל בר אבהו, והזהרו ברבנו אחאי (כלומר אעפ"י שאין הלכה כמותו, הזהרו בכל זאת בכבודו), שמאיר עיני גולה הוא. ולנגד זה מצינו, שבכל מקום שהתלמוד הבבלי הולק על הירושלמי, קבלו עליהם בני ארץ ישראל לפסוק כדעת הבבלי, כי הלכה כבתרייתא (כאהרונים), וגם אולי מפני שהכירו במעלת התלמוד הבבלי, שנערך על ידי חכמים מובהקים בזמן של שלוה.

תפלת „יקום פורקן“, שזכרה בספרות הגאונים, נוסדה בודאי עיי רבנן סבוראי (שם נזכרה, הבורתא קדישתא די בארעא דישראל" ולא הנשיאות, מוכח מזה, שנוסדה בבבל אחרי בטול הנשיאות). להתפלל בעד שלום חכמי ארץ ישראל וחכמי בבל.

רשימה מענינת נשארה משנת ד"א תי (בקרוב). הבישוף סימון לבית דארשם מבקש מאת הנוצרים הסורים, שהם ישתדלו לפני יהודי טבריה, שיבואו בדברים עם מלך היהודים התימָרים, ולבקשו שלא ירדף את הנוצרים³). ואולם יש חוקרים שמטילים בה ספק ואומרים, שהסופר הנוצרי הזה בדה זאת מלבד לעורר שנאת הנוצרים נגד היהודים⁴). ואף על פי כן נראה מזה, כי היתה בערב איזו ממשלה ליהודים והיה קשר בינה ובין יהודי ארץ ישראל.

¹ עיי מחזור ויטרי, הוצ' הורביץ 120.

² עיי אנציקלופדיה העברית הרוסית, כרך IX, 225—243, וכרך XIII, 119—123. ועיי

בסוף הספר הערת הד"ר א. הרבכי, שתרגמתי מרוסית.

³ ונתלבכון רישי כהנא דיהודאי דבטבריום ונתאלצון דנישרון לות הנה מלכא יהודיאי

דאתחזי דנכטל אגנא ורדופיא... Assemani Bibliothek orientalis I, 379. מובא בספר Studien zur geschichte galiläas von A. Kaminka

⁴ לוח א"י תרס"ה, עיי 38.

פרק רביעי.

התיסדות כת הקראים ועליתם לארץ ישראל.

המהפכה הגדולה, שנעשתה בעולם לרגלי התפשטות אמונת מחמד, והמהלכת הרבה, שקמה בין תלמידיו השיעיים, המאמינים רק בתורה שבכתב שלהם — אלקורן, ובין הסונים, המאמינים גם בתורה שבעל פה, השפיעה גם על היהודים ופרצה בחומת אחדותם. אז קמו בבבל רבים מישראל, לבטל את מסרת החכמים, בין מה שקבלו על פה מהראשונים, ובין מה שתקנו וגזרו מעצמם. מתנגדי המסרת דרשו, לשוב אל תורת משה והנביאים בלבד, וקראו לעצמם בני מקרא, או קראים, כלומר המחזיקים רק במקרא, בכתבי הקדש.

בימים ההם צצו עוד כתות אחדות בישראל על יסוד תנועות משיחיות, כמו העיסונים (על שם משיח השקר אבו־עיס) ועוד, אבל כל אלה הכתות צצו ונבלו מהרה, וכת הקראים עודנה קימת גם בימינו אלה.

וזאת היתה סבת ההתפלגות, לפי מסרת העם: ענן בן דוד ואחיו יאשיה (האסאן) עמדו להבחר למשרת ריש גלותא. ענן היה גדול בשנים מאחיו וגם בחכמה ובעשר, אבל היה רודף אחר הגדולה, ואחיו יאשיה היה, להפך, צנוע ואהוב על הבריות, ובשביל זאת בחרו הגאונים, ראשי הישיבות, ביאשיה לראש גולה, והכליף מבגדד אשר בחירה זו. ענן לא ידע לותר ולבטל את רצונו מפני רצון אחרים, ואחרי שכנראה כבר היתה בעמק לבו התנגדות לתורת חכמי ישראל, התפרצה עכשיו בכח גדול, ובתור איש בעל השפעה אסף אליו את כל אלה שלא היתה דעתם נוחה מתורת הרבנים וממשלתם, והם בחרו בו לריש גלותא. כמובן, שהדבר הזה נעשה נגד רצון הממשלה הכליפית, שאשרה את יאשיהו לריש גלותא, ולפיכך נתפס ענן ויושב בבית האסורים (ד' תקכ"ג), וכבר הוצא דינו להריגה. אך להצלחתו נמצא אז בבית האסורים ערבי אחד ראש הכת של החניפיים (כתה מפורסמת אצל הערבים), והוא הצילהו.

וענן נעשה למחוקק הדת הקראית. הוא אמנם שנה את הדת היהודית, אבל לא הקד במעשהו כלום, להפך, עוד הכביד את עֲלָה עשרת מונים. למשל, לפי דעת חכמי ישראל, האסורים בטלים בששים, והוא אמר שאיסור אינו בטל באלף; אסר לאכול בשר בהמות ביתיות ועופות, מלבד הצבי והיונה; אסר להדליק נר מערב ישת, שיהיה דולק בשבת; אסר לצאת בשבת מהבית, אלא לתפלה או לעשית צרכים. הִרְבָּה את מספר הצומות; צוה לאפות מצה מקמח שעורים; ובכלל הניח על תורתו חותם של עצבות, סגפנות, נזירות וחשך. על ענן נאמר בספר קראי מאַחַר⁽¹⁾, ועוד סוף מעשי ענן הוכיחו לראשון... כי לקח עמו מכל בני דתו והניחו בתיהם, שדוּתיהם וכרמיהם לחרבה, ועלו

(1) עי' לקוטי קדמוניות, סינסקר 104.

מבבל לירושלים, ויאהזו בה על שער יהודה, לחלות את פני ה', והוא הושיב לאבלי ציון וירושלם והשקים דבוקים על בשרם, והאפר על ראשם, צפד עורם על עצמם, ושחוק אין בפייהם... ובנה שם את בית הכנסת, היכר ה', מקדש מעט, אשר עומד שם עד היום בין אהינו הקראים". אולם דברי הקראי הזה מוטלים בספק גדול, כי אין זכר לזה בספרי הקראים הראשונים, ואיך אפשר שעל טאורע גדול כזה יעברו בשתיקה? והנה סלמון בן ירוחם הקראי¹ אומר, בפירושו: „במלכות הרביעית נתגלה ענן... אחר כך נגלה בנימין והוסיף חזוק... אחר כך נתגלו אחרי בנימין הקראים והוסיפו גדרים... ואחר כך עמדו אנשים... ושמו מגמת פניהם לישבת בירושלים ועזבו רכושם וביתם ומאסו בעולם הזה...“ מזה נראה, כי רק הקראים שאחרי בנימין נתישבו בירושלים.

המקור הראשון האמתי, המעיד על ישוב הקראים בארץ ישראל, הוא שתי אגרות של בן מאיר, אחת נכתבה בש' ד' תר"פ והשנית בקיץ (שנת ארל"ג לשטרות) ד"א תרפ"ח². בן מאיר זה יצא לחלוק על רב סעדיה גאון ובקש להשיב לארץ ישראל את חשיבותה, שממנה יצא חשבון קביעת העבור והמועדים, ובמכתבו הוא כותב אל מנהיגי הדור בכבל: „אשר עברו עלינו צרות רבות ורעות וחכישת בית האסורים וענוי הכבל ומכות עד לצאת הנפש... ראשונה ושניה מתחת יד בני ענן השונאים; ובאנו עליכם להיעזר בה' אלקים ובכם, ועשיתם חסד ושכרכם מה““. ומזה נראה, כי אז היתה יד הקראים תקיפה בארץ ישראל, ובן מאיר בקש עזרת נדיבי כבל, שישתדרו לטובתו ולטובת הרבנים אצל המושלים. בן מאיר זה ישב בארץ ישראל בעיר אחת, וממנה היה עולה לירושלם לעתים מזומנות, לחוג את חג הסכות ולהתפלל שם על הר הזיתים מול היכל ה'³).

הקראים גברו אז גם ברוחניות, ובשרם עבור יובל שנים נמצאו מהם בירושלים חכמים וסופרים מפורסמים, עוסקים במקרא, בדקדוק הלשון, בתורת המצות, בחקירה ובפלוסופיה ומחברו ספרים בעברית ובערבית. הראשון שבהם היה אולי סלמון בן ירוחם, שחבר תשובותיו נגד רב סעדיה ואת רב פירושו לכתבי הקדש בערבית. קרוב הדבר, כי הוא ישב בירושלים, כי בפירושו נמצאות ידיעות, הנוגעות לעיר הקדש. בפירושו הערבי

(¹) שם סכ"א.

(²) עי' ירושלים: כרך י' 9 ולהלן. וירושלים כרך יא וי"ב (כפול) עי' 9. מה שהקראים קראו לעצמם אבלי ציון, אין השם הזה נתון להם כלבר, כי מצינו כי גם יושבי ירושלים הרבנים נקראו בשם אבלי ציון. על יסוד הכתוב ישעיה ס"ג ג'. עי' רשימת אחימעץ בציון. עי' עוד במאמרו של אסף בהשלה כרך ל"ו, ובמאמרו של הר"ר קלוזנר ב„עמר“.

(³) במאסף האנגלי I. Q. R. חרע"ד עי' 555 נתפרסם חלק מאגרת בן מאיר שהיה חסר בכ"י שכטר. בקטע הזה הוא מזכיר שם אביו ר' מאיר ושם זקנו ר' משה ועוד איזה חכם ששמו ר' מוסי.

לתהלים הוא מספר, כי מלבי ישמעאל הרשו בתחלה לבני ישראל לגור בירושלים, אבל אחר כך האשימום באשמות שונות וקצבו להם שער מיוחד משערי העיר ואחר כך גרשום כלה מן העיר". וכן בפרושו לקהלת ט' ט' הוא אומר: "ואחר כל אלה מבקשים לגרשנו מן ירושלים ולהכביד עול ברזל על צוארנו". גם בפירושו לאיכה א' י"ג על הכתוב, היתה ירושלים לנדה ביניהם" הוא מתרעם, על הישמעאלים, אשר עשו את שער המזרח לבית צואה, ועל השומרונים הארורים שאומרים שהנכנס לירושלים יטמא שבעת ימים". דבריו הם כפי הנראה דברי עד ראייה, שמספר ממה שקרה בימיו.

בזמנו חי בירושלים פיטן אחד רבני, מבורך בן נתן. פיטיו של הפיטן הזה נתקבלו לתוך סדורי הקראים, כמו שאנו מוצאים עוד פיטוי רבנים שנתקבלו אצלם.

כשלישים או כארבעים שנה אחר סלמון היה בירושלים הסופר הקראי סהל בן מצליה הכהן, קנאי גדול, מוכיח לזהט ובעל סגנון נפלא. מלבד שאר ספריו, שאינם ענין לכאן, נזכיר את הקדמתו העברית לספר המצות שלו ואגרת התוכחה שלו, שבשניהם ישנם דברים נכבדים וידיעות חשובות על דבר עיר הקדש ומצב הקראים בתוכה בזמן המחבר.

בהקדמתו לספר המצות¹ הוא קורא: אחינו! ירושלים חרבה, שחורה גולה וסורה וגלמודה, ואתם מתרפים ועל משכבכם ישנים, והיא שכורה ולא מין וצועקת בעד בנים, כנסת היתומים, לובשי שקים, צמים ומתענים, צמד עורם על עצמם, עזבו מסחרתם, ושכחו משפחתם, ומאסו ארץ מולדתם, ועזבו ערים וישכנו הרים, אשר על פת חרבה רצו, ומאכילת בשר ושתית יין נואשו, ובתורת ה' דבקו, ועל דלתותיו שקדו ושמרו, ואל הר הזיתים עולים וצועקים... עליכם אחינו לבוא ולגור בארץ ה', ולעמד על שעריה, ולעלות על הר הזיתים נגד שער הקדים, להביט בטמאתו ולקונן על שממותו".

לפי הנראה בזמנו דוקא הוקל המצב בירושלים, כי הוא אומר: "ודעו, אחינו, כי ירושלים בזמן הזה מנוס לכל בורה, ומנוחה לכל אבל, ומרגוע לכל עני ודל, ובתוכה עבדי ה', הנקבצים אליה אחד מעיר ושנים ממשפחה, ובתוכה נשים מקוננות וסופדות בלשון הקדש, ובלשון פרס ובלשון ישמעאל, ומלמדות לבנותיהן נהי, ואשה רעותה קינה... ובחדש תמוז ואב יגדל המספר בירושלים... והאנשים והנשים בעפר מתפלשים, צמים ומתענים, בלבוש שק עולים על הר הזיתים, סחרהרי לבבות, אנשי מכאובות... וכאשר תלכנה שמה הנשים, יצאו הערלים לקלל, לחרף ולגדף, והאלקים יכריתם מעיר קדשו, כי עברתם שמרה נצח"...

¹ נדפסה ע"י הרכבי במאסף נדחים סי' 13.

באגרת התוכחה יאמר סהל בן מצליח: ... נקבצו אל ירושלים תוב"ב
דיקים וחסידים והעמידו משמרות, להתפלל ולהתחנן לפני אולם ההיכל...
ומתאות העולם נזורו... נטישו ארמונים ושכנו קנים... ונשאו כלטות מרורים,
פישטו בגדים נאים ולבישו שקים, נאנחים ונאנקים ועל שכר ציון צועקים, וכאפר
מתפלים ונאבקים...

לפי הנראה צרתם המשותפת של הרבנים והקראים קרבו את לבבותיהם
בזמן ההוא בארץ ישראל, ולפיכך הקראי הקנאי הזה אומר שם: ,ואם יאמר
אדם, הנה אחינו תלמידי הרבנים בהר הקדש ובכרמלה (?) רחוקים מן
המעשים האלה, — חייב אתה לדעת באמת, כי הם בדרכי תלמידי התורה וכמעשי
בני מקרא עשו ומהם למדו, ויש מהם רבים, שלא יאכלו בשר צאן ובקר
בירושלים".

מזה — ועוד ממקורות אחרים — נראה ברור, שהיתה בזמן ההוא קהלה
השוכה של קראים בירושלים ואולי גם בערים אחרות בארץ ישראל, וביחוד
ברמלה (1).

קהלת הקראים נתקיימה בירושלים עד שכבשו הסלדז'וקים את העיר
(ד"א תתל"א) (2) ואולם נמצא שהקראי ישועה בן יהודה אבולפרג (בערבית —
פורקאן אבן אסד) ישב בירושלים גם אחר כך ועסק שם בתורת הקראים וחבר
ספריו בשנת ד"א תתמ"ח. בביאוריו לכתבי הקדש השתמשו גם השומרונים
והנוצרים (3).

מרישימה אחת, שנכתבה ה' ת"ק בערך מהקראי שמואל מחבר ספר
זבחי צדק, נראה שעלה לירושלים ושם מסר לערכאות משפטו עם
הרבנים על דבר הצרות הקהלה של הקראים בירושלים, שנתפסו על ידי הרבנים,
אחרי — שלפי דברי הקראי הזה — זמן רב לא היו קראים בעיר, והצרותיהם
נשארו רקות. הפחה נטה לצד הקראים, וכנראה היו בזה ידי גדולי הקראים
שבדמשק, שהטו בשחד את לב הפקידים לטובת קהלת הקראים, והרבנים
נאנסו להשיב להם את החצרות (4).

(1) יש בענין זה עדות מכת"י שמכר פירקוביץ להספריה הקיסרית שבפטרבורג, אבל כבר
הוכיחו החוקרים את זיופו.

(2) ר' אישתורי הפרחי שהיה בא"י במחצית המאה הראשונה לאלף הששי: ,והנה תמצא
עמנו היום בארץ הצבי הרבה צדוקים סופרים והרבה ספרים נאים מכתבתם בתורה נביאים וכתובים" —
כפתור, ופרח הוצ' לונץ ע' ס"א.

(3) גרץ כתי' שפיר ח"ד ע' 103 ולהלן.

(4) ירושלים לונץ כרך ששי מע' 249 ולהלן.

פרק חמישי.

העליה לא"י בתקופת הגאונים. ר' אחאי משבחה. רב צמח גאון. יסוד
הגאונות בא"י.

רק הד קולות מועטים, קטעי זכרונות, נשארו לנו מהישוב בארץ ישראל
בזמן הגאונים, אבל גם הם עדים, כי הישוב בארץ ישראל לא פסק, וגם יש
בהם הוכחות על התאמצותם של יושבי ארץ ישראל לחזק את מעמדם ולהגדיל
את כחם.

קרוב לשנת ד' תקי"ג עלה והתישב בארץ ישראל ר' אחאי משבחה,
מחבר ספר השאלות. הוא היה המעלה בין חכמי ישיבת רב שמואל בר רב
מארי בבבל, ובמות רב שמואל השבו כולם, שר' אחאי ימנה לגאון תחתיו, אך
ראש הגולה לא רצה ברב אחאי וימנה תחתיו איש בינוני בחכמה, את רב
נטרונאי בר רב אמינא הכהן מבגדד, שהיה מלפנים שמש אצל רב אחאי. ואולי
זאת היתה הסבה, שרב אחאי החליט לעזב את ארצו ומולדתו ולעלות לארץ
ישראל.

את הספר שאלות, כנראה, חבר בארץ ישראל. הספר מסדר על פרשיות
התורה, וכל פרשה מתחילה בשאלה (מעין ההרצאה של מדרש ילמדנו) ואחריה
באה תשובה. מטרתו היתה, לבאר את המצות שבתורה לפי פירוש הגמרא
ולאסוף באופן שזכה כל דיני ישראל הנהוגים בזמנו (על דבר קדשים וטהרות
אינו מדבר כלום) ולסמכם על המקרא, כדי שיהיה הספר לעינים גם לאנשים
הפשוטים, שאינם רגילים אצל התלמוד. לפי הנראה כל הספר הוא קבץ של
דרשות שהיה דורש ברבים. יש בו גם מדרשי אגדה, שאחדים מהם אינם נמצאים
במדרשים אחרים, ואולי הם ממה שחדש בעצמו¹). העם וגם חכמי הדורות הבאים
קבלו את הספר ברצון ויהי להם לעינים בפירושיהם ולמכריע בפסקי הלכותיהם,
וירוממוהו וינשאוהו ויחשבו ערכו כערך התלמוד².

לפי דברי המחבר גלילות ארץ ישראל³, עלה גם רב צמח גאון (שחבר
ספר ערוך, מלון עברי⁴) לארץ ישראל בסוף ימיו ושם נפטר.
עוד בימי רב האי גאון נזכרה "ישיבה" שהיתה בירושלים. גם מלך
הכוזרים במכתבו לר' חסדאי (ד' תש"ך לערך) כותב, שהכוזרים נשמעים ליישובת
ארץ ישראל ובבל. על חכם אחד מהתקופה הזאת, החבר מר יוסי (יאשיהו),
מסופר, שקבל סמיכה מהישיבה הקדושה שבארץ ישראל.

¹ דוריד ח"ד 21 ולהלן. ועי' מאמרו של רב צעיר, התקופה ה' 240.

² שו"ת הריב"ש סי' שצ"ד.

³ מובא בסדר הדורות.

⁴ הרב שייר בתולדות ר' נתן בעל הערוך (הוצי' הצפירה כרך א' 26—24) כותב, כי
לפני בעל המחבר סי' היוחסין היה הערוך הזה ומביא משם דוגמאות.

פרק חדש נגלה בתולדות היהודים שבארץ ישראל על ידי מגלת אביתר, שמצא הפרופסור רש"ז שכטר בגניזה שבקאירה. מהמגילה הזאת נודע לנו, כי במאה השמינית ישבו בירושלים איזה משפחות חשובות מזרע אהרן הכהן, ובשעה שנתרופפה הגאונות בכבל וקיומה לא היה עוד בטוח, התחזקו יהודי ארץ ישראל, ליסד את מוסד הגאונות בארץ ישראל, ולהכתיר את החכמים המצוינים שבתוכם בתור „גאון” או „גאון יעקב”, כמו שהיו נוהגים לעשות בכבל. הראשון שנכתר בשם גאון בארץ ישראל היה ר' שלמה בר יהודה הכהן, מגזע עזרא הסופר; הכתרתו היתה בימי רב האי גאון לפני שנת תשצ"ה (נפטר ד' אלפים תת"ו). ואחרי ר' שלמה ישב על כסא הגאונות ר' יוסף בנו (נפטר בחנכה תת"ד) ואחרי-ו ר' אליהו אחיו⁽¹⁾, שעלה לגדולה בחדש אלול תתכ"ב. מפני איזו סבה נדחה מנויו כשבע שנים (נפטר בשנת תתמ"ה). אולם זמן מה לפני פטירתו הוכרה ר' אליהו להעתיק את מקום הגאונות מירושלים לצור. צריך לחשוב, שזה היה בסבת מלחמות הסלדז'וקים, שעלו אז על ירושלים.

עוד נשאר לפליטה מכתב אחד שנשרה ממצרים בשנת ד' תת"ו לר' שלמה בר' יהודה „הגאון הראשון” שבארץ ישראל. המכתב נמצא באספת כתבי-פפירוס של Erzherzog Reiner. ממנו אנו רואים שהיתה אז אחדות וקשר חזק בין יהודי ארץ ישראל ובין יהודי מצרים⁽²⁾.

בשנת תתמ"ב קרא ר' אליהו גאון אספה גדולה בצור ופרסם ליורש כסאו את בנו ר' אביתר ואת בנו השני ר' שלמה לאב בית דין. בשנת תתמ"ד מת ר' אליהו, ונקבר בלויה גדולה בגליל על יד קברות התנאים. לא ארכו הימים אחרי שעלה ר' אביתר על כסא הגאונות, נעשה דוד בן דניאל, נצר מראשי הגולה שבכבל, לראש גולה במצרים. והוא הרחיב את ממשלתו על כל הקהלות שבערי החוף של ארץ ישראל, ורק צור לבדה עדיין עמדה ברשות עצמה. ואולם בשנת תתמ"ט נכבשה צור גם כן על ידי המצרים, ואז הכניס ראש הגולה שבמצרים גם את צור תחת משמעתו, ובכח הממשלה המצרית הכריח את ר' אביתר לעזוב את הישיבה. אפס הישיבה קמה נגד פקדת ראש הגולה והודיעה, שאין דרישותיו צודקות, וגם הביעה את מחאתה נגד העריצות של ראש הגולה וגזל משפטו; חברי הישיבה קראו אז לצום ולתפלה (בשנת ד' תתנ"ג); אולם מהרה בא הקץ לממשלת ראש הגולה המצרי. ר' מברך הנגיד, שעל ידו נתעלה דוד בן דניאל לראש הגולה, קרא לאספה גדולה, שהסירה את דוד מגדולתו

(1) עי' R. E. J., XXV, 242, ועי' מאנאטשריפט חלק מיזו, 340 ועי' בסוף הספר כאן

צינן מרשימת אחימעץ.

(2) המכתב הוא בדבר מחלוקת שהיתה בקהלה על אדות החזן שלמה סביק שנחנכה על ידי הבית דין שברמלה (אולי היא רמלה הסמוכה לאלכסנדריה) בעד מעשה כשוף. שלמה סביק זה הראה מכתב המלצה מאת הגאון הנ"ל, אבל המכתב נחשד בזיוף, ולפיכך פנו אל הגאון, שיאשר במכתב שני את דבריו. (אנציקלופדיה עברית. רוסית כרך ז' ע' 481).

והחזירה את ר' אביתר על כנו הראשון, להיות גאון וראש ישיבה (איר תתנ"ד) (1). ר' אביתר כתב אז במגלה כל מה שעבר עליו. אחרי איזה שנים בימי מסעי הצלב הראשון, שלח ר' אביתר מכתב לקהלת היהודים שבקונסטנטינופול. אחרי אביתר עלה על כסאו ר' שלמה אחיו. במכתב אחד, שאין עליו חותם, מספר על דבר המריבות והמצב הקשה, שבו היתה הישיבה נתונה (2). צאצאי ר' שלמה ירדו מצרימה.

שלשת הגאונות של ארץ ישראל, כנראה, עברה לדמשק, אחרי שנפסקה בארץ ישראל בימי מסעי הצלב. ר' בנימין הנוסע מטודילה (ע' לקמן) כותב, כי הכמיי היהודים בדמשק נחשבו לראשי הישיבות שבארץ ישראל (3).

הד"ר א. א. הרנבי פרסם שארית מכתב (4), שמצא בין כתבי היד שבספריה הממלכתית שבפטרבורג, שנכתב, כנראה, בזמן מצור ירושלם על ידי הסלדז'וקים (איזה מלות מנקדות במכתב הזה בנקוד האשורי או הכבלי). מתוך המכתב נשמע שועת נתונים לטבח ולמשסה: אליכם אהים אקרא ואל קהלותיכם בקולנו נחנן... כי מיום שחרב בית קדשינו ותפארתנו, ונסתלקה השכינה ממשכן אלהינו... לארץ נפלה עטרת ראשינו, ואפפו עלינו רעות רבות... עת בוא השמועה וכל אנשי המלחמה (שהגנו על העיר) ברחו וינוסו... ויגדל המספר בירושלים, ותעל שועת העיר השמים, כי נגזרה תוחלת; וישאו העם קולם ויבכו הרבה בכה, איש על נפשו ואנשי ביתו, איך כחרב ימותו ובשבי נשיהם וצאצאיהם ילכו... וישמע אלהים את נאקת עמו... ויש אל אנשי המדינה חסד מאויביהם... והי אחרי כן ויתנו על אנשי המדינה עונש כבד... ויועצו ויערימו להכליל (?) בית דוד בתוכם לאסרם ולענותם, ותהי תפארתו ביד צר, ואין עוזר לו...

אלה הם הרשמים המועטים שנשארו לפליטה מהתקופה העתיקה הזאת בארץ ישראל, רשמים שאינם מספיקים להכיר מהם את חיי היהודים בארצנו, אבל הם עדות ברורה, שהישוב איך שהוא נתקיים, כי במקום שיש ישיבה גדולה, שבראשה עומדים גאונים, בודאי שהארץ לא היתה שוממה מישוב של יהודים.

(1) ביהגרי' ספר ששי ע' 69 מביא—הר"א עפשטין תשובה מהגאון ר' אליהו ור' אביתר הכהן בנו על שאלה ששאלו חכמי מגנצא, ומוכח כושם שר' אליהו ור' אביתר היו מנהיגי הישיבה בירושלים. ובספר הזכרון (געדענקבוך) לכבוד הר"ר ד. קופמן צד II מביא הר"ר שכטר נוסח קדיש שמצא בגניזה בקאירא... בחייכון וביומיכון ובחיי אדונינו אביתר הכהן, ראש ישיבת גאון יעקב, ובחיי ר' שלמה הכהן אב הישיבה, ובחיי רבינו צדוק השלישי בחבורה.

(2) J. Q. R. IX, 28

(3) J. Q. R. XIV, 481. W. Bacher. Ein neuerschlossenes Kapitel der Jud. Gesch. Das Geonat in Palästina u. d. Exilarchat in Aegypten. J. Q. R. X. V—79—69. Schechter. Jaadyana Cambridge 1903. W. Bacher. J. E. V עם הוספות א. א. הרנבי. 72—567

(4) ירושלם לונץ כרך ב'

פרק ששי.

הסלדז'וקים. חכים-באומר-אלה. מסעי הצלב. ר' יהודה הלוי, הרמב"ם, ר' בנימין מטודילה, ר' פתחיה מרגנשבורג, ר' יחיאל מפריז, ר' יהודה אלחריוז.

בסוף המאה השמינית לאלף החמישי עלה על בנת ההסטוריה השבט הפרא הסלדז'וקי, נצר מגזע התרכים¹ שעלו מסכיבת אורל ואלטאי. התרכים היו גבורי מלחמה, מסתפקים במועט ובמדה ידועה גם נדיבי לב, אבל רחוקים מכל השכלה והשתלמות. כשנפגשו עם הערבים, קבלו גם הם עליהם את דת מחמד, ואם אמנם לא היו כל כך קנאים לדתם ההדושה כמו הערבים, בכל זאת בקשו להשליט תמיד את הדת המישראלית ולהשפיל את שאר הדתות, וביחוד תמיד בקשו לא להגדיל את תוצרת ארצם, אלא לשלוט ולמשול, להחזיק תמיד את רסן הממשלה בידיהם ולהביא לאוצרותיהם את חיל העמים. ולפיכך היה, חצי הירח" — סמל ממשלת התרכים, שנתקבל עוד בימי הסלדז'וקים, — לסמל של הרס וחרבן.

הגבור סלדז'וקי, הוא ואנשיו קבלו בשנת ד' תתט"ז את אמונת האישלם ומהרה אסף חיל רב, וכבש ארצות רבות. ונכדיו הלכו מחיל אל חיל ובשנת ד' אלפים תתלא' כבשו את סוריה, את חלב (אלעפפא) ואת ירושלים, ובשנת תתל"ז כבשו גם את דמשק ושמו קץ לממשרת הערבים בסוריה. אולם ממשלה זו של הסלדז'וקים, שרק בכח החרב ובהטלת אימה חברה תחת ידה עמים רבים שונים ומשונים: יהודים, ערבים, סורים, ארמנים, פרסים, נוצרים, משלימים — שיעיים (מאמיני הקוראן — תורה שבכתב) וסוניים (מאמיני המסרת שבעל פה של המשלימים) — לא יכלה להתפתח ואפילו להתקיים זמן רב. הממשלה לא היתה גם כן חטיבה אחת, אלא כל פקיד היה מושל בלתי מגבל במחוזו, וכל אחד לברו, וכלם יחד לא בקשו, אלא למוץ את דם הנכנעים תחתיהם.

האמירים (המושלים המחוזיים) של חלב, אנטיוכיא וירושלים נטו אחרי השיעיים ונשענו על ממשלת הפטימיים (מזרע פטימה, בתו של מחמד) שבמצרים; וראשי דמשק ואמיסה נטו אחרי הסוניים ונשענו על הכליפים שבבגדד. וביניהם היתה שנאה נוראה, והמחלקת שביניהם עזרה הרבה לנוסעי הצלב לבוא ולרשת את הארץ.

¹ התרכים נחלקו לשלושה עמים: התרכים הצפוניים או התתרים (ומהם הקירגיזים, בשקירים, קרלקפקים ועוד); התרכים המזרחיים או העובקים שבבוכרה, חיוא והקרובים להם תתרי קרים; והתרכים המערביים, או תרכים סתם, התרכמנים והגוזים ושבטיהם שנקראו על שם מושליהם סלדז'וקים עסמנים (או עותמנים).

בשנת ד' תשס"ח קם במצרים הכליף הכינסבאומר-אללה, שפרסם את עצמו בתור נביא, איש-הרוח. הוא היה מִן־הַדְּרִיטָה, מטרף בדעתו, קנאי ואכזר. בראשונה אמנם היה נוטה הסדר ליהודים, וגם היו ויזירים יהודים אצלו, אבל כעבור איזה זמן שנה את דעתו לרעה והוציא כתב הדת, כי כל היהודים יושבי מדינת מלכותו, שלא יקבלו עליהם את תורת מחמד על פי נוסח השיעיים, אחח דתם לשאת עליהם לאות חרפה תמונת עגל על צוארם, להזכירם עון מעשה העגל שעשו אבותיהם במדבר. מלבד זאת, גזר עליהם שיהיו נִקְרָים במלבושיהם ונכדלים מאזרחי הארץ המְשֻׁלִּימִים, והעובר על פקדתו יִחָרַם רכושו ויגלה מן הארץ. כשנודע לו שהיהודים עושים להם עגל יפה מזהב ומתקשטים בו, צוה כי כל אחד ישא גזר עץ שש ליטראות משקלו, וישימו פעמון על רבושם, למען ישמע קול לכתם ברחובות (ד' תש"ע). אחרי איזה זמן החריב את כל בתי הכנסיות של היהודים ושל הנוצרים בארצו ובקש לגרש את היהודים ואת הנוצרים מן הארץ (תשע"ד). ומלכות בית פטימה היתה אז גדולה מאד ובה נכנסו הארצות: מצרים, אפריקה הצפונית, ארץ ישראל וסוריה. וגם בבגד היו לכליף ההולל הזה הרבה ידידים, ולא מצאו היהודים מקלט לנוס שמה¹). אולם כנראה לא נתקיימה נזרתו. הכליף הזה היה המיסד של כת הדרוזים, שמושנם בלבנון ובהרי חורן. הדרוזים מסתירים את עיקרי אמונתם מזרים, בכל זאת הספיקו הכמי אירופה לחדור ולהקור אותה במדה מספקת.

אחותו של הכים, סִיטְלִמֹּלְקָה, התנכלה לו ותמיתהו, ותהי רוחה לארץ. בשנת ד' תתקל"א כלתה ממשלת הפטימיים ועברה למושלים מטשפחות אחרות. אכזריותם של הסלדז'וקים שהראו ביחסם לנוצרים שבארץ ישראל²), העירה את לבבות הנוצרים באירופה לעלות ולכבוש את ארץ ישראל מידי המְשֻׁלִּימִים. זו היתה תנועה כבירה, הנודעת בשם, מסעי הצלב, שהתחילה בשנת ד' תתנ"ה ונגמרה בשנת ה' נ"ב. במלחמות הנוראות של נוסעי הצלב קָנָה חלק גדול מכדור הארץ במשך שתי מאות שנה דם אדם מכל העמים והלשוונות, וכמובן, דם היהודים נשפך לראשונה בכל הארץ, באירופה ובאזיה על ידי הצלבניים הקנאים והשודדים.

ביום כ"ו כסלו תתנ"ו נתאספו בעיר קלירמון הרבה בישופים וכמרים והמון גדול נוצרים לאין מספר, והאפיפיור תאר לפניהם את המצב העגום של הנוצרים בארץ הקדושה, הנתונים בידי הסלדז'וקים, והציע שכל מי שיכול לחגור חרב, ילך לכבוש את הארץ מידי הכופרים, ויחשב לו מעשהו לצדקה בעולם הבא. אז תפרו כלם על בגדיהם צלב אדום, ואיש את רעהו חזקו, לעשות נקמה בצוררי הנצרות.

¹) גרץ בהעתקת שפיר חיג 379.

²) תולדות נוסעי הצלב, ברנפלד. IV, B. III, Spammers Weltgeschichte.

לא לחנם קראו היהודים לעיר קלירמון (Klair-Mont), קרן השבחה, במקום
הר בהיר, כי משם יצא הישך-אפלה על כל הארץ. מסעי הצלב הביאו אסון
לכל העולם. ששה מליונים נפש נהרגו מבני האדם, וביהוד רבו חללי עם
ישראל בכל מקום שנוסעי הצלב עברו. הזמן ההוא נודע בתולדות עמנו בשם
גזרת תתנ"ו. אבל היא רק החלה בתתנ"ו ונמשכה כל הזמן של תקופת מסעי
הצלב. על ימי הגזרות הללו כנסת ישראל הומיה בכל שבת ובמועדים, אב הרחמים...⁽¹⁾
הוא יזכור את החסידים הישרים והתמימים, קהלות הקדש שמסרו נפשם על
קדושת השם, הנאהבים והנעימים בחייהם וכמותם לא נפרדו ובקריאת "שמע
ישראל ה' אלהינו ה' אחד" פשטו את צוארם לטבח. וכך נשמדו אלפים ורבבות
מבני עמנו, קהלות גדולות עם חכמיהן, גדולי התורה וקדושי עליון, מצרפת
ואשכנז.

בכ"ג תמוז ד' תתנ"ט לכדו נוסעי הצלב את ירושלים והרגו את כל
יושביה המושלמים, ולא הפלו בין איש לאשה, בין זקן לנער, עולל ויונק.
אחד ממושלי הצבא של נוסעי הצלב ספר בעצמו, כי עברו כדם המושלמים
עד צוארם. וגם על היהודים עברה הכוס ביום ההוא, כי נוסעי הצלב אספו את
כולם, כרכנים וקראים, אל בית הכנסת וישרפו עליהם את הבית באש.
מאז היתה ארץ ישראל בידי הנוצרים, שהתחילו לבנות בה מבצרים,
מנזרים ובתי כנסיות, ביהוד במקומות שהאגדה הנוצרית קשרה בהם זכרונות
מחיי ישו.

בימי בלדווין השני מלך ירושלים (ד' תתע"ה) היה איזה זמן שקט בארץ.
מספר הנוצרים שבאו והתיישבו בארץ ישראל הלך ורב. הם נאחזו בערים וגם
בכפרים, הקימו את הנהרסות, זרעו שדות, נטעו כרמים והגדילו את הישוב.
והאצילים יסדו חברת "בני היכלא" (Templier) להגן על התושבים מהשודדים
שהיו רבים בארץ. גם בימי בלדווין השלישי היה שקט בירושלים ובסביבותיה.
בלדווין הרביעי בנה את הגשר הגדול על הירדן, שנקרא בשם גשר אבן יעקב (או
גשר בנות יעקב) ותקן את חומת העיר הישנה, שנבנתה בימי אדריאנוס.

אולם ימי השלוה של הנוצרים בארץ ישראל לא ארכו. עיני הסלדז'וקים
היו תמיד בנוצרים להמם ולאבדם, וגם הם, הנוצרים בעצמם, רחוקים היו משלום
ואהוה. מושל קם על מושל, וכל אחד חתר תחת כסא חברו ובקש להפילו,
וימלאו את הארץ דמים וחמם.

ובעצם הימים הרעים ההם אנו מוצאים נדיבי עם ישראל מחרפים את
נפשם לעלות לא"י ולחונן עפרה, מבלי שים לב לסכנת הדרכים ולמשטמת
הנוצרים שמשלו אז בארץ.

⁽¹⁾ יש נוסח אב הרחמים, שהצנזורה לא קלקלה אותו, והוא הרבה יותר חריף מהנוסח הרגיל.

הראשון היה משוררנו הגדול ר' יהודה הלוי (נולד ד' תת"מ, מת תתק"ב) מעיר טולידה שבספרד. הוא היה גדול בתורה ובפלסופיה ומשורר בהסד עליון. אהבה עזה אהב ר' יהודה את עם ישראל, תורת ישראל וארץ ישראל. בספר "הכוזרי", שנתן לו צורת דיאלוג בין החכם היהודי ר' יצחק הסנגורי ובין הגרר צדק יוסף, מלך הכוזרים, מוכיח ר' יהודה את מעלת שלשת הדברים הללו בהוכחות שכליות, הנובעות בעיקר מתוך אמונה שלמה ועמקה. את געגועיו לציון שפך ר' יהודה בכמה שירים פנינים, שמתוכם נשקפת טהרת נפשו ועז רגשותיו.

יִפֶּה נוֹף מְשׁוֹשׁ תֵּבֵל	קָרִיָה לְמִלְךָ רָב,
לָךְ גִּבְסָפָה נִפְשִׁי	מִפְּאֲתֵי מְעָרְבִי.
הַמִּזֵּן רַחֲמֵי נִכְמָר,	כִּי אֲזַכְּרָה קִדְמִי
בְּבוֹדֶךָ אֲשֶׁר גָּלָה	וְנוֹף אֲשֶׁר תָּרַבִּי.
וּמִי יִתְּנֵנִי עַל	כְּנָפֵי נְשָׁרִים, עַד
אַרְוֶה בְּדַמְעָתִי	עֲפָרְךָ וַיִּתְּעָרְבִי.
דְּרִשְׁתִּיךָ וְאִם מִלְּךָךְ	אֵין בְּךָ, וְאִם בְּמָקוֹם
צָרִי גִלְעָדֶךָ נִחְשִׁי,	שָׂרְךָ וְגַם עֲקָרְבִי,
הֲלֹא אֶת אֲבִנְךָ	אֲחֹנֵן וְאֲשַׁקֵּם,
וְטַעַם רִגְבֶיךָ	לִי מִדְּבַשׁ יַעֲרַבִּי.

כן, במקום "צרי גלעד" היו אז שם צרים צוררים, נחשים שואפים לדם ישראל, ואף על פי כן נכספה נפש המשורר לארץ ישראל, באמרו:

וְאָגוּר שָׁם, וְאֶחָשׁוּב אֶת לִבִּי
עָלֵי מִזְבְּחֶךָ עוֹלָה עֲקוּדָה,
וְאַתָּן אֶת קְבוּרָתִי בְּאַרְצֶךָ,
לְמַעַן תִּהְיֶה שָׁם לִי לְעֵדָה.

ור' יהודה לא היה רק נאה דורש, אלא גם נאה מקיים. בימי שיבתו גברו בו הגעגועים, והוא עזב את ארץ מולדתו, את בתו ואת בנה, נכדו היחיד, את ידידיו הרבים, והלך לארץ ישראל, החרבה והשוממה והמלאה חיות-אדם. בבואו מצרימה קדמו פניו נכבדי העדה, כי כבר היה שמו הטוב הולך לפניו, והם בקשוהו שישאר במצרים וראו יספן את נפשו בנסיעה לארץ ישראל, אך הוא מאן לשמוע בקולם באמרו:

אִם רְצוֹן נַפְשְׁכֶם לְמִלְאֵת רְצוֹנִי,
שְׁלַחֲנֵי וְאַלְכֶה לְאֲדוֹנֵי;
כִּי מְנוּחָה לֹא אֶמְצָאָה עוֹד לְרַגְלִי,
עַד אֲכַוֵּן בְּבֵית מְלוֹנִי—מְעוֹנִי...
שְׁאֲלֵתִי: חֲסוֹת בְּכַנְפֵי כְבוֹד אֵל
וְהַיּוֹת עִם מְלוֹן אֲבוֹתֵי—מְלוֹנִי.

בבואו לירושלים — מספרת האגדה — (ידיעות ברורות מעת שעזב את מצרים לא נשארו) כרע ר' יהודה והשתחוה לאפיו על הארץ וקרא ברגש את שירתו הנשגבה :

צִיּוֹן, הֲלֹא תִשְׁאַלִי לְשָׁלוֹם אֲסִירֶיךָ...
דוֹרְשֵׁי שְׁלוֹמֶךָ וְהֵם יָתֵר עֲדָרֶיךָ
מִיָּם וּמִזָּרְחֵי וּמִצְפוֹן וּמִיָּמֵן
שְׁלוֹם רְחוֹק וְקָרוֹב שְׂאֵי מְכַל עֲבָרֶיךָ,
וְשָׁלוֹם אֲסִיר תִּקְנֶה, נוֹתֵן דְּמָעָיו כְּטַל חֶרְמוֹן
וְנִכְסֶיךָ לְרִדְתָּם עַל הָרְרֶיךָ...
תִּי נְשָׁמוֹת אֲוִיר אֶרְצֶיךָ וּמְמוֹר דְּרוֹר
אֲבָקַת עֶפְרָיִם וְנוֹפֵת צִיּוֹן—נְהַרְיֶיךָ...

ובעת קראו את השירה, ודמעותיו נתכו על עפר הקדש, עבר פרש אחד ידקרהו בחרבו וימת.

כנראה קנאת הדת, ששררה בין הנוצרים נוסעי הצלב, לא היתה תמיד רבה במדה אחת, ולפיכך אפשר מאד, שגם בזמן שהיו הנוצרים ישריפים בארץ ישראל, מצאו בני ישראל איזו אפשרות לבוא ולהתישב באיזה מקומות, ואולי גם בירושלים ישבו יחידים תחת חסות איזה אביר מושל.

בשנת תתק"י עלה ר' אברהם אבן עזרא לארץ ישראל וישב איזה זמן בטבריה. בפירושו לשמות כיה ל"א הוא כותב: „ראיתי ספרים שבדקום חכמי טבריה ונשבעו חמשה עשר מזקניה, ששלש פעמים הסתכלו כל מלה וכל נקודה“. ומוזה אנו למדים, שלכל הפחות בטבריה היה אז ישוב הגון.

בשנת תתקכ"ה ברביעי לחדש אייר ישב רבי מימון, אביו של הרב רבנו משה בן מימון, אביר חכמי ישראל של ימי הבינים, יחד עם משפחתו באניה בליל הישך ואפלה, בכרהו מעיר פיס אשר באפריקה מפני גזרת השמד, ויסעו לארץ ישראל. חמשה ימים נסעו בים התיכון, וביום השישי קמה רוח סערה, והאניה כמעט שנטרפה. אז נדר להקדיש את שני הימים (ד' אייר יום שבתו על האניה ויום י' בו — יום הסערה) לתורה ולתפלה ועשות צדקה וחסד הוא ובניו אחריו כל הימים. הסערה קמה לדממה, ולקץ חדש ימים ג' סיון הגיעה אניתם בשלום לחוף עכו. וידר רבנו משה לעשות את היום הזה מדי שנה בשנה ליום טוב לו ולבניו אחריו, כי הביא ה' אותו שלם לארץ ישראל. זקני היהודים בעיר עכו חרדו לקראתו ולקראת אביו ר' מימון שבא גם כן עמו, ויקבלום בשמחה רבה. ושם כרת רבינו משה ברית ידידות עם רב הקהלה, מרנא יפת בן מרנא אליהו הדיין. כחצי שנה ישבה משפחת ר' מימון בעכו וביום ג' מרחשון ד' ארפיים תתקכ"ו אחזו דרכם לירושלים, להשתטח על

המקומות הקדושים. אחרי סכנות רבות הגיעו שמה, ושלישה ימים התנפלו על חרבות המקדש והעיר, ומשם פנו לחברון וישתטחו על קברי האבות. יום תמים התבודד רבנו משה במערת המכפלה (אולי סמוך לה?) ואחר כך יצאו משם לרדת מצרימה. בודאי מפני אי הבטחון שהיה שורר אז בארץ ישראל בימים שנוסעי הצלב היו מושלים שם.

הדברים הללו מוכיחים למדי שבעכו, לכל הפחות, היתה אז קהלה גדולה והשובה.

עדות יותר מפורטת על היישוב היהודי, שהיה בימים הרעים ההם בארץ ישראל, היא עדות הנוסעים ר' בנימין מטודילה, ר' פתחיה מרגנשבורג ועוד. הנוסע ר' בנימין מטודילה (1) יצא למסעיו ד' אלפים תהק"ך (1169) ונסע במשך שלש עשרה שנה (הד"ר צ. גרץ חושב, כי רק חמש שנים נסע). במסעיו עבר שלשת רבעים של כדור הארץ, לפי מה שהיה ידוע בזמנו, ורשם הרבה דברים מענינים, שהאירו את עיני החוקרים בכתיבת הארץ ובהסטוריה. הוא עבר גם את ארץ ישראל ומצא בכירוש—היא בארות—כחמישים יהודים ובצידון עשר משפחות. על הדרוזים הוא אומר, שאין להם דת ויושבים בהרים ונקיקי הסלעים, ואין מלך ושר שולט עליהם, ואין ביניהם תושבים יהודים, כי אם באים ביניהם בעלי אומניות וצבעים (מהיהודים), ויושבים ביניהם באומנות ובסחורה וחוזרים לבתיהם. והם אוהבים את היהודים. והם קלים על ההרים ועל הגבעות, ואין אדם יכול להלחם עמם.

אולם בצור החדשה מצא כארבע מאות משפחות יהודיות וביניהם חכמי תלמוד, וכראשם ר' אפרים המצרי ור' מאיר מקרקשונה. והיו שם ליהודים שדות וכרמים וגם ספינות ישטות על הים. ובעכו כמאתים יהודים. ומשם ישה פרסאות לשיזריא (קסריא) היא גד אשר לפלשתים, ושם כמו עשרה יהודים, ומאתים כותים הם השומרונים. ומשם יום לסבסטא היא שמרון, ועדין ניכר שם ארמון אחאב. ומשם שתי פרסאות לנבלוס Neapolis היא ישכם בהר אפרים, והיא יושבת בעמק בין הר גריזים והר עיבל, ובה כמו מאה כותיים. וירושלים היא עיר קטנה ובצורה, ובה כמאתים (2) יהודים דרים תחת מגדל דוד בפאת המדינה (כלומר העיר).

ר' בנימין מספר, כי שני אנשים עבדו במקום אחד בירושלים ומצאו פי מערה ואמר אחד לחברו: נקנס ונראה אם יש שם ממון. הלכו במבוא המערה עד שהגיעו אל ארמון אחד בנוי על עמודי שיש מצופים בכסף ובוזהב. [ובו] שלחן ושרביט הזהב ועטרת זהב, ורצו שני האנשים ליכנס בארמון, והנה באה

(1) ספרו יצא לאור בפעם הראשונה בקושטא הרפיג.

(2) יש גורסים ארבעה יהודים (ד' במקום ר') וכנראה זהו תקון נכון. וראויה לזה מדברי הנוסע פתחיה, ומלבד זאת אין ר' בנימין מזכיר כלל על דבר בית כנסת בירושלים.

רוח סערה מפי המערה והכם ונפלו לארץ כמתים... והנה רוח אחר בא והנה נשמע קול: קומו צאו מן המקום הזה! ויצאו רחופים ומכחלים, וילכו אל הפטריארך, וספרו לו. ושלה הפטריארך והביאו לפניו את ר' אברהם הפרוש מקונסטנטינו, שהיה מאבלי ירושלים. וענה לו ר' אברהם שהם קברי מלכי בית דוד. את הספור הזה ספר ר' אברהם החסיד הזה לר' בנימין.

בבית להם מצא אז רק שנים עשר צבעים יהודים. ובבית־גבריין—היא מְרֻשָּׁה—שלישה יהודים, ובשונם שלש מאות יהודים. בנוב מצא שני יהודים, ברמה שלישה יהודים; ביפו—יהודי אחד צבע. ובאשקלון החדשה—הרחוקה מאשקלון הקדומה ד' פרסאות—כמאתים יהודים רבניים, ושם כמו ארבעים קראים, וכותיים שלש מאות. ביזרעאל מצא יהודי אחד צובע. בטבריה מצא כחמישים יהודים, ובגוש חלב—כעשרים יהודים.

ר' פתחיה מרגנשבורג נסע גם כן בארצות אסיה ואפריקה במאה האחרונה של האלף החמישי, סמוך לנסיעתו של ר' בנימין, בטבריה מצא קהלה גדולה. בעכו מצא יהודים. בירושלים מצא רק יהודי אחד ששמו ר' אברהם הצבע, והוא נתן מס גדול למלך, שמניחו שם (לשבת ולהתעסק במלאכתו).

בשנת קרוב לה' אלפים ישב בירושלים החכם ר' תנחום ירושלמי, שהבר באורים לכתבי הקדש, ומתם הוציא לאור באורו לספר יהושע הסופר Harbrucker, ברלין 1862¹).

פרק שביעי.

צלח אלדין, עלית המונגולים. הממלוקים. עלית שיירה של שלש מאות רבנים. ר' יונתן מלוניל, ר' שמעון משאנץ, ר' דוד ראש הגולה ממצול. ר' מנחם בן פריץ החברוני. ר' יהודה אלחריזי. ר' יחיאל בן יוסף מפריז.

בשנת ד'א תקנ"ט עלה על כסא הכליפות שבמצרים הגבור צלח אלדין. הנוצרים, הביצנצים והירושלמים, באו להלחם בו, אך הפעם נשתה גבורתם, ואחרי שקבלו מכות רבות, הוכרחו לשוב כבשת פנים. והביצנצים, בשובם באניותיהם, קמה עליהם סערה בים ונטבעו.

וצלח אלדין לא הלך תחילה דערוך מלחמה נגד הנוצרים שבירושלים, אלא עלה מתחילה על סוריה, על הסלז'וקים המושלים בה, ואחרי מלחמה ארוכה של שתי שנים (תתקס"ד—תתקס"ו) הצליח לכבוש את סוריה.

ובשנת תתקע"ז עלה צלח אלדין על ארץ ישראל ועל יד חמין הכה את הנוצרים מכה רבה. אחרי איזה זמן התחזקו שוב הנוצרים וקבלו שוב עזרה

¹ עי' הוספת הרכבי לגרץ ח' שפ"ר ח"ה בסוף הספר עי' 21 ולהלן.

מבני דתם שבאירופה, והמלחמות הלכו ונמשכו בהפסקות עד שנת ה' ארפים כ'. אז עלו המונגולים כשואה על הארץ. הנוצרים ידעו, כי הם אויבים למשלימים ויבטחו בהם, שיעזרום במלחמותיהם נגד אויביהם המשותפים, ובכל מקום שהמונגולים באו, קדמו הנוצרים פניהם בשמחה רבה. ואולם מהרה נוכחו, כי טעו במשפטם: המונגולים לא הבחינו כלל בין משלימי לנוצרי. אלא הלכו והחריבו את כל הארץ הרבן נורא, וגם ירושלים נחרבה אז כליל.

ובמצרים נתרכו ונתחזקו הממלוקים¹⁾, הם השבויים וסתם עבדים שנתקבלו לתוך הצבא, ובזמן קצר גדלה כל כך השפעתם, עד שבימי ממשלת האיובים תפשו את המשרות הגבוהות בידם. בשנת ד' תתק"ז הרגו את הכליף האיובי טורן-שאה, ואז נעשה הממלוק קוטוס לכליף במצרים. הוא היה גבור ונצח את המונגולים (ד' תתק"כ). אחרי מותו מלך ביבארס (אל-מליך, אל-זהיר), שנלחם נגד התרכים, שהתנפלו על סוריה, ונגד הפרנקים. גם בנו אל-מליך אל-מנור הראה את גבורתו במלחמתו עם המונגולים (ד' תתק"ג). השלטן אל-מליך אל-אשרף-חליל הספיק לגרש לגמרי את המונגולים, וכל סוריה באה תחת ידו. הוא שם קץ גם לממשלת הנוצרים בארץ ישראל, וכבש את כל מבצריהם, וגם המבצר האחרון עכו נפל בידו. מהנוצרים, שהיו שם כששים אלף נפש, הגברים נפלו בחרב, והנשים והטף נשבו ונמכרו לעבדים ולשפחות.

אחרי שניצח אל-מליך-אל-אשרף-חליל, עברה הממשלה המצרית לידי הטירקסים. מאז קמו תמיד מריבות ומהומות במצרים, עד שקם השלטן התרכי שלים העריץ (יאווז) וכבש את מצרים, ומאז היתה מצרים לחבל ארץ תרכיה, וגם ארץ ישראל באה תחת ממשלת התרכים (ע' לקמן פרק תשיעי). בשנת ד' תתק"ע²⁾ עלה הרב ר' יונתן הכהן מלוניל עם עוד חכמים אחרים, ר' שמואל בן ר' שמשון ור' טוביה ור' סעדיה בתור שליחים מיהודי צרפת ואנגליה (שסבלו מאד ממסעי הצלב) לראות ולהתכונן אולי אפשר להתישב בארץ ישראל³⁾. ר' יהונתן ור' שמואל שבו לארצם והודיעו לשולחיהם, כי הארץ טובה ואפשר להתישב בה. ואז — בשנת תתקע"א, עלתה שיירה של שלש מאות תלמידי חכמים מצרפת ומאנגליה להתישב בא"י. הם נתקבלו אצל השלטן אלדיל, אחי השלטן צלה אלדין, שהאיר להם פנים וחנן אותם בזכיות יתרות. רבים מהעולים קנו להם בתים וגם בנו בתי כנסיות. מבני השיירה הזאת נודעו בשמותיהם מכעלי התוספות ר' יוסף בר' ברוך ואחיו ר' מאיר, ור' אברהם הזקן, ר' יוסף, ר' דוד והרב המפורסם רבנו שמשון משנץ. מעולי גולה אלה סרו אחרים לקהילה להתראות עם ר' אברהם בן הרמב"ם שקבלם

¹⁾ Brokhaus, Enciklopedie, Mamluken.

²⁾ ע' הרכבי בהוספות לגרץ ח"ה ע' 12 שמפסק באמתת הזמן, כי יש אומרים שר' יונתן מת בשנה אחת עם הרמב"ם. וע' כנסת ישראל, שפיר, כרך ב', 132.

³⁾ גרץ ח"ה 19.

בכבוד גדול ורק ר' שמשון לא רצה לסור לקאירדה, כנראה מפני שירא לעבור על הלאו של, לא תוסיפון לשוב, דברים י"ז י"ו. בימי ישיבתו בארץ ישראל אסף ידיעות על דבר תכונת הארץ ונבולותיה, ואותן מסר בפירושו למשניות סדר זרעים. במותו נקבר אצל הר הכרמל.

ר' שמואל בן ר' שמשון, בעלותו לארץ ישראל, כתב רשימה מפורטת מירושלים ומכל המקומות שבקר והקהלות שמצא שם בזמנו בא"י, והקברים שהשתטח עליהם. הוא מספר, כי בחברון נפגש עם ר' דוד ראש הגולה ממצול, שקבל הרישאה מהכליף, להכנס למערת המכפלה, להתפלל שם. והם הלכו אל הצובע (?) ויבקשו ממנו, כי יניח גם אותם להתפלל; ויכניסם בחישיאי אחרי חצות הלילה וירדו כ"ד מעלות וראו שם שלשה ציונים. ר' שמואל עבר עם ראש הגולה בכל ארץ ישראל, ובכל מקום בואם קבלו היהודים את פניהם בכבוד רב, ויעבור גם את הגליל, ומשם הלך לדמשק ולנינוה ושב לארצו. בסוף המכתב חותם: שמואל ב"ר שמשון הכהן, הבא מירושלים ומן הגליל בשנת תתק"ע, ויש לי חותם מלך ירושלים בידי עדות מכתב זה¹.

הד"ר נייבאר פרסם בלבנון (שנה ה' גליון ס') מכתב מר' מנחם בר' פריץ החברוני משנת ד' תתקע"ה, שהיה שמונה שנים ש"ץ בחברון. במכתב הזה הוא מונה את כל הקברים שבארץ ישראל ומביא גם הרבה ספורים ואגדות של ארץ ישראל, ומזה נראה שהיתה אז עדה בחברון ובית כנסת².

בשנת ד' תתקע"ו היה המשורר ר' יהודה אלחריוזי בירושלים. הוא בא שמה ממצרים ועבר את מדבר סיני, דרך קשה, עד שהגיע לעזה, ומשם הלך ירושלימה ושהה שם חדש ימים, ובכל יום ויום היה מתהלך להשתטח על הקברים. ואחר כך עלה על הר הזיתים, והיינו בעין דומעת ונפש נכרעת, משקיפים על מקום העזרה, אשר נהלץ לעבודה זרה³.

בראש האלף הששי עלה לא"י אחד מגדולי בעלי התוספות, ר' יחיאל בן יוסף מפריז (הוא ר"י הקדוש, ר"י החסיד, ר"י הזקן). הוא ישב בראש ישיבה גדולה בפריז של שלש מאות תלמידים. מהם נודעו ביחוד ר' סאיר מרוטנבורג, ר' יצחק מקורביל ועוד. ר' יחיאל היה גדול גם בחצר המלך לודביג התשיעי. פעם התוכח ר' יחיאל עם אחד השרים, שבקש להוכיח, שהיהודים צריכים לדם נוצרים. ויותר מזה קדש שם שמים ושם ישראל בוכוהו הגדול, שהתוכח עם המומר דנין במעמד המלך והשרים ע"ד התלמוד. ר' יחיאל לא רצה לבוא בוכוה באמרו שהתלמוד הוא יסוד היי האומה הישראלית, וכלם נכונים למות על כבוד קדושתו. אך המלכה הרגיעה אותו ותבטיחהו, שלא יאנה לו דע, וחפש נתנה לו לדבר כל

¹ לפי הנראה קיים את מכתבו אצל הנסיך יוהן מברונא, שנקרא מלך ירושלים.

² ע' הגרן, הוצ' המליץ, ע' כ"ה.

³ אלחריוזי, שער חמישים.

מה שבלבנו. המומר מתנגדו דרש, שר' יחיאל ישבע, שידבר רק מה שהוא חושב באמת, אך ר' יחיאל אמר, שלא נשבע מעודו גם על אמת וגם עכשיו, לא ישבע, ומי שירצה להאמין בדבריו, יאמין בהם גם בלי שבועה. המלכה פטרה אותו משבועה. ואז אחרי שהשמיע המומר את טענותיו, בטל אותן ר' יחיאל בחכמתו ויעשהו להרפה ולקלם. ובכל זאת הבין, שלא ימצא עוד מנוחה בארץ. ובאמת כעבור זמן קצר העלילו על בנו והושיבוהו בבית האסורים, ובקושי גדול עלה בידו להוציא. ואז עזב ר' יחיאל וביתו את ארץ מולדתו ויעל לא"י¹ ויתישב בעכו. ובשנת ה' מ"ז מת ויקבר בחיפה.

פ ר ק ש מ י נ י .

ר' משה בר' נחמן (הרמב"ן). וכוחו עם פראי פבלו. עליתו לא"י. יסוד הישוב החדש. באור הרמ"בן לתורה. ר' שלמה פטיש. ר' אשתורי הפרחי. ר' יעקב בר' חננאל סקילי.

אחרי ההרבן הגדול שעשו המונגולים בירושלים ובכל ארץ ישראל, קשה היה להאמין שהיא תתישב עוד פעם, כי שממת עולם שכנה על הכל. אבל אז נמצא איש דגול מרבבה, אשר עלה בחכמתו ובמרצו על כל בני דורו, ואמונתו הכבירה והלוהטת השפיעה על רבים, לשוב ולבנות את ירושלים החרבה. הישוב שיסד הרמב"ן בירושלים לא חדל עוד מהזמן ההוא ולהלן. ובצדק נוכל לקרוא לו אבי הישוב שלנו.

האיש הזה היה הרב ר' משה בן נחמן, הרופא מגירונדה—הרמב"ן. למותר הוא להגיד, כי הוא היה קשור בעבותות אהבה לארץ-ישראל, כי מי מגדולי עמנו בכל התקופות לא נשא את נפשו לארץ האבות ותקות העתיד? והרמב"ן הלא מנה את מצות הישיבה בארץ-ישראל בין התרי"ג מצות. אבל יש אומרים שהיתה גם סכה היצונית, שהכריחה את הרמב"ן לעזב את ספרד מולדתו ולעלות לארץ-ישראל.

הקנאים הנוצרים שבספרד, הנזירים הדומיניקיים, השתדלו בכל תחבולות און, להפיץ את אמונת ישו בין היהודים, הסיתו את הממשלה לגזור על בני ישראל גזרות רעות, וגם השתמשו באמצעי פתוי והסתה, בדרשות של דפי, וכלי משהית היה בידם יהודי בוגד פבלו, שהיה מתפרץ יחד עם חברת דומיניקיים והילים אל בתי המדרש של היהודים והיה מכריחם לשמוע את דרשותיו. אולם אמונת היהודים לא נתרופפה, להפך, כל מה שהוסיפו אוביהם להציק להם, כן התגברה והתחזקה האמונה בקרבם. מעולם לא היה רגש האמונה כל כך חזק

¹ בדעתו היה להקריב קרבנות בירושלים בזמן הזה. עי' כפתור ופרח הוצ' לונץ עי' ס"א, שמכרר את הדבר. וכידוע היה גם דעתו של רצ"ה קלישר נוטה לזה (עי' „דרישת ציון" שלו). המוים שהיה לו עם חכמי הדור בזה).

ולוהט בישראל, מעולם לא היתה השקידה על למוד התורה כל כך גדולה בספרד, ארץ החקירה, הישירה והתענוגים, כמו בעת ההיא. מבל קצוי ארץ ספרד וצרפת הדרומית נהרו בחורים וזקנים לשמוע תורה מפי הרמב"ן.

כראות המומר הבוגד פבלו שכל יגיעו לשוא, פנה אל מלך ספרד וביקש, כי יצוה לערך וכוח פומבי בינו — בין פבלו ובין הרמב"ן, וכשהוא יצא את הרמב"ן, אז כל היהודים יהיו מוכרחים לקבל עליהם את הדת הקתולית, והפקודה יצאה מפי המלך לדרש מהרמב"ן, שיבוא להתוכח עם פבלו, בהיכל המלך במעמד אצילים ופרשים, כמרים ונוזרים, וגם מנכבדי היהודים היו מוכרחים לבוא על אפס ועל המתם לשמוע את הוכוח.

הרמב"ן לא רצה להתיצב עם הבוגד ולהתוכח עמו. הוא אמנם היה בטוח, כי ישים לאל את כל טענות המומר, אבל ידע מראש, כי בנצחוננו יצית איש של קנאה בעיני הקתולים. אבל אחרי שהכריחוהו, התאזר הרמב"ן בגבורה, לקדש את שם שמים, ויהי מה!

וממלחמת מגן יצא הרמב"ן לפעמים למלחמת תגרה. הוא לא לבד בטל את ראיותיו, שהביא הבוגד מכתבי הקדש, שמצא בהם לפי דעתו רמזים לאמונת הנוצרים, אלא גם התנפל על המאמינים בה בדברים שאין עליהם תשובה: "...איד אפשר לי להאמין במשיחיותו של ישו, קרא הרמב"ן בעז, כי הנביא אומר על זמן המשיח: וכתתו חרבותם לאתים וחניתותיהם למזמרות ולא ישא גוי אל גוי הרב ולא ילמדו עוד מלחמה", — ומימי ישו ועד הנה כל העולם מלא חטם ושוד, והנוצרים שופכים דמים יותר משאר האומות..."

וסוף סוף נסתתם פי המומר, לא מצא מה לענות על דברי האמת של הרמב"ן. אבל הדומיניקיים, שלא נרתעו מדבר שקר גלוי, הפיצו שמועה כי פבלו נצח את הרמב"ן. הדבר הזה הכריח את הרמב"ן לכתוב את טענותיו בספר ולהפיצו בין אחיו. אז יצאה עליו הגזרה לגלות מן הארץ, וכמעט שהיה צפוי למות (1). הרמב"ן היה יכול אמנם ללכת לצרפת הדרומית ולקבוע שם ישיבתו, אך זכר את ארץ ישראל וגמר בלבו לעלות שמה.

בשנת ה' אלפים כ"ז באחד מימי הקיץ הגיע הרמב"ן, אחרי שלש שנים של טלטולים ונדודים, אל חוף חיפה, והוא כבר זקן, קרוב לשבעים, אבל רוח אלהים חזקתו.

הארץ היתה אז בידי מושלי מצרים, שהצליחו לגרש את המונגולים מן הארץ, אך עדין היה החרבן גדול. אמנם בגליל נראו עקבות פריחה. האכרים הנכיים שבו לעבוד את האדמה, אולם מקום היהודים, בעלי הארץ מאז ומקדם, נפקד עכשו, כי נאספו במלחמות.

(1) הרכבי בהוספה לגרץ ח"ה ע' 43 מסקסס כאמתת הדבר הזה, כי אין זכר בכל ספרי הרמב"ן, שהוא עלה לאיי כחוך לחץ היצוני.

וכשראה זאת הרמב"ן קרא במרירות: דמיתך, הורתי (כלומר ארץ מולדתו), ליוולדת שמת בנה בחיקה, והחלב בשדיה למכאוביה, ותיניק את גורי הכלבים. ובתשיעי לירח אלול הגיע הרמב"ן לשערי ירושלים, קרע את בגדיו ויתאבל על החרבן הגדול שנגלה לעיניו: רבה העזובה וגדול השממון—כתב הרמב"ן— וכללו של דבר כל המקדש מחברו חרב יותר מחברו: ירושלים יותר חרבה מהכר, וארץ יהודה יותר חרבה מן הגליל, ועם כל חרבנה יושביה קרוב לאלפים נוצרים בתוכה ושלוש מאות פליטים (מתמדיים) מחרב השולטן, ואין ישראל בתוכה, כי מעת באו התתרים ברחו משם ומהם שנהרגו בחרבם, רק שני אהים צבָעִים קונים צביעה (כלומר חוכרים מהממשלה את המלאכה הזאת) ועליהם יאספו (מהיהודים הבודדים שבכפרים הסמוכים) עד מנין, מתפללים בביתם בשבתות... והנה זרזנו אותם ומצאנו בית חרוב, בנוי בעמודי שיש וכיפה יפה, ולקחנו אותו לבית הכנסת, כי העיר הפקרה, וכל הרוצה לזכות בהרבות זוכה, והתנדבו לתקון הבית, וכבר התחילו ושלחו לעיר שכס להביא משם ספריתורה אשר היו מירושלים והבריחום בבוא התתרים, והנה יציבו (אותם) בבית הכנסת¹ ושם יתפללו, כי רבים באים לירושלים תדיר, אנשים ונשים מדמשק וצובה וכל גלילות הארץ לראות בחרבן בית המקדש ולבכות עליו...

בימי ראש השנה היא כ"ה התפללו בירושלים בצבור ונתכוננה שם שוב עדה עברית, והרמב"ן לא נה ולא שקט עד שיסד בירושלים גם ישיבה גדולה, אשר לשמעה נהרו אליה תלמידים מקרוב ומרחוק, מבבל ומכל ארצות הפרת². גדולה היתה שמחתו של הרמב"ן, בראותו כי ה' מצליח בידו, ובהטון רגשותיו כתב: וזה מה שהוצאני מארצי ומלטנני ממקומי, עזבתי את ביתי, נטישתי את נחלתי, נעשיתי כעורב על בני, אכזרי על בנותי, לפי שרצוני להיות בחיק אמי...

ומאהבה לזהטת זו לחיק אמו. ארץ ישראל, היו ניצוצות, ניצוצות נתזים ועפים ומגיעים עד נפשות אהינו בני ישראל הנדחים בגולה. הרמב"ן הריץ אגרות אל בניו ואל אחיו שבגולה, אגרות מלאות חבה לארץ ישראל והועילו להגביר את זרם העליה, מאז ועד היום הזה.

יחד עם שקידתו להרבות הישוב ולהרביץ תורה עבד הרמב"ן גם עבודה ספרותית גדולה, כי בימי שבתו בירושלים הספיק להשלים ולתקן ולגמור את באורו להמשיה חמישי תורה. בבאור זה נתמוגו ידיעה עמוקה בחקרי הלשון העברית, בקיאותו בכל ספרות התלמוד וחרירות שכלו, חקרי הפלוסופיה ואמונה

¹ את ביהכ"נס הזה גזלו הישמעאלים ונחזיקים בו עד עתה ועשו בו טחנה (כרגאה). ירושלים של לונץ כרך ב' ע' 3 בהערה.

² מתלמודיו היו ר' תנחום בן ר' יוסף יהושע איש ירושלים שחרגם את התנ"ך לערבית (קוה"י גרץ כ"ז), ור' יצחק דמן עכו, מקובל גדול (רחידיא, שם הגדולים).

תמה וברה, אמונה, שבקדושתה העליונה ידעה לזווג את הכל ולפשר בין הכל.

בארץ ישראל נתברר לו לא רק הנגלה שכתורה אלא גם הנסתרי. האויר השקוף והצלול של ארץ ישראל הרחיקה את חוג ראייתו בכל אשר פנה. שלש שנים ישב הרמב"ן בירושלים, ובמשך הזמן הקצר הספיק להחיות את עיר קדשנו. הוא מת בעכו בהיותו יותר משבעים שנה (ה'א ל' בערך) ונקבר בעיר חיפה על יד קבורת ר' יחיאל מפריז, שבא לארץ ישראל איזה שנים קודם לו¹. האגדה מספרת, כי בצאתו מארצו ללכת לארץ ישראל בקשו ממנו תלמידיו לתת להם אות וסימן לדעת יום פטירתו. ונתן להם אות, כי ביום מותו תבקע מצבת אמו. וכן היה: אחרי מותו ראו תלמידיו שנבקעה מצבת אמו וידעו כי רבם נתבקש בישיבה של מעלה.

הרמב"ן עזב אחריו הרבה ספרים יקרים, חדושים ובאורים. ר' יצחק אבן לאטיף, או אל לאטיף, נולד לערך ד"א תתק"פ ומת ה'א נ'. הוקר ומקובל. הוא כתב מכתב מירושלים (נדפס באוצר טוב על יד המאגאצין ש' 1877 ע' 33-35). ונכבד הוא לדעת ממנו מצב ארץ ישראל וירושלים אחר הרמב"ן. גם באו שם כמה שמועות ואגדות העם אודות הנסים שקרו אצל קברות הנביאים והתנאים. ובסוף האגרת כתב: „שמועה שמענו מעשרת השבטים, ממלחמה שהם נלחמים, וה' יגן בעדם ובעדנו ובעד כל ישראל". וכן גם ר' אברהם אבולעפיה בספרו אוצר עדן גנוז, ביהמ"ד יילינק ג' XL, יספר, כי אחרי בואו לא"י „דעתי היה ללכת לנהר סמבטיון ולא יכולתי לעבור מעכו ואילך מפני התגרה שגברה בין ישמעאל ועשו"².

בזמן ההוא התחיל הישוב להתגדל גם בערים אחרות בא"י: בצפת, עכו, צריפין (צאראפינד) ורמלה (היא גת). עוד בימי נוסעי הצלב התישב בעיר עכו הרב המקובל ר' שלמה פטיש (הקטן) מצרפת, שהיה קנאי נלהב. הוא קשר מלחמה נגד כל אלה העוסקים בפלוסופיה, וכיחוד הרבה לנאץ את ספרו של הרמב"ם, מורה הנבוכים. נגדו יצאו אז כל הרבנים, שהיו נוהים אחרי הפילוסופיה ומעריצי הרמב"ם וספריו. אבל הרב שלמה הקטן הלך לאירופה ושם אסף חתימות של איזה רבנים, כי האמונה והפלוסופיה צורות אשה לרעותה וצריך לבכר את

¹ עי לעיל 36. ועי לונץ בירושלים שנה ב' עמוד ה', שכותב כי הרמב"ן היה בן ע"ג במותו.

² הרכבי בהוספה לגרץ חיה 31.

באוצר הספרים הממלכתי שבפי"ב נמצא קונטרס „תוצאות ארץ ישראל", שהוא כנראה של אחד מתלמידי הרמב"ן. בין הקבורים בתהתית הר הכרמל יחשוב את ר' שמשון ב"ר אברהם מבעלי התוספות ומורי הרב ר' משה ב"ר נחמן מגרונדא וצוק"ל. ובסופה כתוב: „ועתה מתעוררים רבים ומתגדלים לעלות לא"י. ורבים הושבים כי אנחנו קרובים לכיאת הגואל, כאשר רואים, שהכבירו האומות את עולם על ישראל ברוב המקומות (כחוץ לארץ) ושאר סימנים נחגלו לצנועים. סוף דבר: ישראל צריכים תשובה ומעיט ולחוק דברי דודים אשר מיינה של תורה ערבים (לפי הזנאה רומז אל הקבלה—אז"ר). נשלמו תוצאות א"י". (הוספת הרכבי לגרץ חיה 37—38).

האמונה ולהתרחק מן הפלוסופיה. ר' שלמה שב עם הכתבים לעכו, אסף אליו את תלמידיו, יהיו קנאים כמותו, ויוציאו דינו של ספר „המורה“ של הרמב"ם לשרפה והחרימו את כל ההוגה בו (ה"א מ"ח). ואחדים מהקנאים עוד העיזו ללכת לטבריה (מקום קבורת הרמב"ם) ומחקו מעל מצבת קבורתו השבחים שהיו חרותים עליה וחרתו תחתם דברי נאצה. וכאשר בא הנגיד ר' דוד נכד הרמב"ם לטבריה, אסף חכמים נכבדים מצפת ומטבריה, ובראשם הרב ר' משה בן ר' יהודה ובית דינו (מצפת), והלכו אל קברו של הרמב"ם והחרימו את כל אלה שמדברים דפי בהרמב"ם (ובספריו¹) ויחד עמהם יצא גם נשיא הגולה שבדמשק, ר' ישי בן חזקיה עם בית דינו, שנים עשר רבנים, להחרים את כל הפוגע בכבוד הרמב"ם וספריו.

* * *

בשנת ה' ס"ב²) עלה מאיטליה הרב, החוקר הראשון במדע ארץ ישראל ר' אישתורי הפרחי³); זה היה חוקר מקורי במלוא המובן של השם הזה, כי היה מזוין בבקיאות עצומה, בשכל חריף, בעין בהירה וביהוד באהבה עצומה לארץ ישראל, ועשה לו שם עולם בספרו „כפתור ופרח“.

הוא היה נצר מגזע רבנים גדולים. גם אביו הרב ר' משה היה חכם תלמודי וחבר איזה ספרים, שאבדו מן העולם.

ר' אישתורי נולד בפלורנצי בסוף העשרת השלישית או בתחלת העשרת הרביעית של המאה הראשונה לאלף השישי. למד מתחילה מאביו, שבשמו מביא דברי הלכה בספר „כפתור ופרח“, ואחר כך למד תורה אצל זקנו ר' נתן מטרוונקטילא, ורבו המובהק היה הרב הקדוש ר' אליעזר בר' יוסף משיניון, שנשרף על קדוש השם ביום שני של ראש השנה, בשנת ה' אלפים. כשמלאו לו תשע עשרה שנה בא ר' אישתורי למונטפשליר (לְמוֹנְפֶּלְיָה) ששם למד תכונה, רפואה, שפות רומא וערבית אצל קרובו ר' יעקב בר מכיר, גם למד בספרי הפלוסופיה של אריסטו, אלפרגי, אבוקראט, בטלמיזם, גלינוס ועוד. בזמן ההוא ישב רבנו אשר בר' יחיאל (הרא"ש) בעיר ההיא, ור' אישתורי לקח ממנו לקח בתלמוד. אחרי הגרוש ממונטפשליר בשנת ה' ס"ו עבר ר' אישתורי לפריפֶּנְגֶן, ובשנת ה' ע"ג עזב את צרפת ויעל לארץ ישראל. בדרכו סר לקאירה שבמצרים וישב שם זמן קצר. ר' שמואל הנגיד נכד הרמב"ם הכיר את גדל מעלתו, ויקירהו ויכבדהו מאד. ר' שמואל וגם כל חכמי העיר בקישהו, כי ישאר

¹ ע' העתון ישרון של הדייר קֶבֶק.

² ע' תבואות הארץ של הדייר שורץ ע' תס"ט.

³ השם אישתורי (עשחור) נמצא גם בירושלמי בכורים פ"א ה"ד. הפרחי — תרגום עברי משם עיר מולדתו פלורנץ (פרח — Flora). גם בעמרת צבי (יצא לאור לכבוד הדרי גרץ) נזכר שם קדמון אישתורי (במיתה).

בקאיריה, אבל הוא לא נעתר להם, ואחרי ימים מעטים עלה ירושלימה. ותיכף ומיד התחיל לעבוד בחקירת תכונת ירושלים וחלקיה, וכל הענינים הנוגעים לקדמוניותה, ומדת הר הבית.

חכמי ירושלים ראו, כי ר' אשתורי גדול מאד בתורה ובחכמה, כי כל מה שלמד היה אצלו כמנוח בקופסא, וזולת זאת היה שקדן נפלא ובעל מדות תרומיות, ענו וצנוע וחסיד בכל מעשיו, ויקרבוהו, ויקצבו לו הספקה למחיתו מקופת הקהל, כמו שהיו מקבלים שאר החכמים אשר תורתם אומנותם, אך מפני המחלקת שהיתה אז בירושלים (בין בעלי ברית הר' שלמה פטיט ובין מתנגדיו, מעריצי הרמב"ם) החליט לעזב את ירושלים עוד לפני מלאת שנה לעלותו שמה¹). ויבחר לשבת בעיר הקטנה בית-שאן (בלשון העמים סקוטופוליס), אשר בה היה ישוב קטן מאחינו, וכראשם עמד הרב ר' מתתיהו, שהיה לפי הנראה איש גדל דעה, כי ר' אשתורי תמיד שאל בעצתו, ומדבריו לא סר. ויש גם ראיות, שהוא הכירו עוד מחוץ לארץ.

ישיבתו בבית שאן במנוחה ישאנה היתה לו לעונג גדול ולתועלת מרובה. שם שקד על למודיו ומשם היה הולך ועובר לכל המקומות שבארץ ישראל, לחקור ולדרוש אחר כל פרטיהם, בכל מה שנוגע לטופוגרפיה ולארכיאולוגיה ולצמחים ולכל מה שנוגע להלכות התלויות בארץ. שבע שנים רצופות עבד במקצוע זה בשקידה נפלאה. „בפלגת אדמת ישראל בחדר עליון עבדתי; עיירותיה, מדינותיה וכרכיה רובם דרכתי, הרי בשמים כפרים עם נרדים ביניהם מצאתי; בבית שאן למנשה (כלומר ישעלה בגורל למטה מנשה) אישר בו לחבר את זה ישיבתי בחרתי, יושבת על מים רבים, מי מנוחות, ארץ חמדה מבורכת, ושבעת שמחות, כגן ה' תוציא צמחה ולגן עדן פתחה"²). שתי שנים עבד בחקירת הגליל וחמש שנים בשאר חלקי הארץ³). ומה רבה היתה שמחתו, כשעלה בידו, אחר החפוש, למצוא ולברר שמות מקומות אחדים, הנזכרים בכתבי הקדש ובדברי חכמינו ז"ל. בבקיאותו הגדולה הואיל לבאר את מעלת וקדושת ארץ ישראל. והתנגד לאלה החכמים, שחשבו איזה ערים בארץ ישראל לערי חוץ לארץ, מפני שמצאו שבתלמוד לפעמים דנים אותן כערי חוץ לארץ. וכיחוד כטל את דברי אלה מיושבי ארץ ישראל, שמנעו בעד העולים החדשים להתישב בערים אחדות, כבית שאן ורמלה וכדומה, מפני שלא חשבו אותן לארץ ישראל⁴).

¹ זה נראה מהקדמת ספרו כפתור ופרח שבה אומר: דירת הכרכים לשבת בצער עזבתי... גם בגדולות ללכת בהם לא נסיתי, כנפלאות ממני לא שאלה נפשי ואליהם לכו לא נטה, ולאסקי נפשי מפל וגתא.

² בהקדמת ספרו כו"ם ע"י ג' ור'.

³ כו"ם ע"י רפ"ג.

⁴ „על בית שאן להודיע לבני אדם שהיא ארץ ישראל, ושהנודד בניזר יכול לשבת בה וכיוצא בזה בשאר הדינים. אינו צריך לכשר אלא לסוסים וגמלים, אבל מה אעשה? הנה היום

מלבד ההקירות בידעת הארץ, בהן ובדק את כל המדות, המשקלות והמטבעות, הנזכרים בכתבי הקדש ובספרות התלמודית, והיזה אותם עם ערך המשקלות והמטבעות שהיו בזמנו. ויברר את תכונת קשת הראיה באופק ירושלים, ואת הישבוך שנות השמיטה והיובל ע"פ כל הדעות השונות בלוחות מקבילות ותאריך הישטרות. וגם הקר בסדרי זמני הנשיאים ובתכונות הכתות של הכותים והקראים. ויאסף את כל המנהגים והתפלות, שהיו נהוגים בזמנו בארץ ישראל, וכל שריד וזכרון מזכרונותינו וקדמוניותנו היו יקרים, אהובים והביבים בעינינו מאד והקדיש להם תשומת לבו.

אחרי שגמר את עבודתו הלך ירושלימה להראותו לאחד מגדולי חכמי דורו, ראש רבני ירושלים, הרב ר' ברוך, וגם להרב ר' מתתיהו מסר את ספרו לעבור עליו, כי בתוספת צדקתו לא האמין בכהו ופחד מפני הטעות. החכמים ההם נתנו לו איזה הערות נחוצות, והוא הכניס אותן במהדורה השנייה.

כמאתים שנה היה הספר כפתור ופרח גנוז ומציאותו לא נודעה בעולם וגם מחברו נשכח, ורק במקרה באה העתקה אחת, שנעשתה כנראה מהמהדורה הראשונה, לידי הרב ר' יצחק כהן שולאל, שהיה הנגיד האחרון במצרים,

נמצאים פה עמנו אנשים מקרוב באו... מניאים לב נשים ועמי הארץ לשבת שם ואומרים להם שאינה ארץ ישראל במחלט... על כן להאריך בזה הוצרכתי, להחיות לב נדכאים. כ"ס פרק ז' ע' קכ"א. ובע' קכ"ז הוא מוסף: "ומה שרדפתי אחר זאת החקירה, לא מפני שזכני האל ית' לשבת בה לבד, אלא שלא למעט גבול נחלתנו ממיקום ידיעה ומרצון... וכן מזה הטעם בעצמו רדפתי אחר זכות עיר אחת הסמוכה ללוד ושמה רמלה..."

ובע' רכ"א הוא כותב: "וכן יעקב אבינו ויוסף הצדיק ואדונינו משה ע"ה כלם היו משתוקקים ליקבר בא"י בהיותם בחוץ לארץ, ואע"פ שעדיין לא נכבשה... הרי שקדושת הארץ ומעלתה היא משעת נתינתה אל האבות הקדושים, לא משעת הכבוש לחוד, וכן כתוב (בראשית י' ט"ו): מארץ העברים... [ורק] חיוב מחנאותה היא משעת כבוש לבד" (שם רכ"ב). ובע' רכ"ז הוא מוסף: כונת כלל זה המרק... אין היום הברל ולא הפרש ולא חלוק כלל בין מה שכבשו עולי מצרים ובין מה שכבשו עולי בבל (ע' הגיגה ג' ב' וע' כפתור ופרח פ' ג' ע' י"ז), שאין שום דבר בזה, שלא יהיה בזה בענין הקדושה והמעלה."

ובע' רל"ד: "העולה בדינו הוא, שכל מקום שנמצא דרבותינו ז"ל אומרים וקורים חוצה לארץ לאיזה חלק שיהיה מן הארץ בתוך גבולי "אלה מסעיה" (כלומר, בתוך הגבולים המפורשים באלה מסעיה, במדבר ל"ד) שרצונם לומר חוצה לארץ של כבוש שני, לא שיהא דעתם בחוצה לארץ גמור חלילה..."

ואיכ כל מה שבתוך גבולי א"י הנזכרים באלה מסעיה הכל, לכל הפחות, קדוש בקדושת א"י לכל התועלות המבוקשות ממנה, ולענין חיוב הנזכר יש הפרש... וכל מה שהתאבקתי בזה המבוקש הנה הוא למעט שזכרתי, שלא יאמר לו איש: הא בהא תלוי, וגם שלא להחזיק חלקי ארץ ישראל בחייל לעולם."

ע"ד גבולות הארץ בפרט, ע' כ"ס פ' אחר עשר ופ' שבעה וארבעים ע' תת"ז. ע"ד המצב של בניו הוא כותב (שם ע' תק"פ): מי שנתחייב ממון לגוים אם מחמת הלואה או מחמת מס, כגון כסף גולגולתא, שפורעין בארץ ישמעאל מדי שנה בשנה, והעני ההוא, אם לא יסרע, יאסרוהו ויתנהו בשבי או יכוהו עד שתצא נפשו... אין לך סדיון שבוים גדול מזה, וכלי ישראל מצוין לפדותו."

וכשנודעה לו מעלת הספר עשה ממנו עוד העתקות, ומהרה נפוצו בין חכמי א"י ומצרים¹, ובשנת ה'א ש"ו או ש"ט נדפס לראשונה בוויניצ'אה. ופעם שניה כבר לין תר"א ושלישית בירושלים תר"נו ע"י א. מ. לונץ עם מכוא והערות נכבדות. הרב ר' אישתורי הפרחי היה הזיון פלא בספרותנו, כי עד ימיו לא נמצא כמוהו חכם יודע לעסוק בחקירת ארצנו וקדמוניותיה. גם חכמי אומות העולם שבהוהו, וביניהם גם החוקר הגדול הנוצרי האמריקאי א. רובינזון. מעלתו של ר' אישתורי היא ביהוד, שלא סמך על הספרים בלבד, אלא ברגליו הלך אל כל המקומות, להתבונן ולשפוט למראה עיניו.

מאחרית ימיו לא נדע מאומה, וכן אין אנו יודעים על אדות זרעו. כנראה לא האריך ימים אחרי גמרו את ספרו, כפתור ופרח²; לכל הפחות ברור הוא שמת לפני שנת קי"ח².

ר' אישתורי חבר עוד איזה ספרים, שאותם הוא מזכיר בחבורו, כפתור ופרח. אחרים מהם הם תרגומים מספרי רפואה. אבל הם לא הגיעו לידינו. בן דורו של ר' אישתורי הפרחי היה ר' יעקב בד' הננאל סקילי (ציקילי, סיקלי, סקלי). בשנה ה' ע"ח נתחבר עם עוד חכם אחד ר' הזקיה³, ושניהם נשבעו לעלות ביהוד לארץ ישראל. בשנת ה' פ' בקרוב מכרו כל הפציהם וקנו להם בלי גולה ורצו לשכור אניה ללכת מקורדובה לאי שביליא (Sevilla), והנה נודע להם כי אי-אפשר לנסוע, כי, אניות ממלכות פורטוקאל (פורטוגל) הולכים בים לשלול שלל ולבזו בזו לכל יהודי וישמעאלי שימצאו בים במאמר האפיפ'ור. וכך היתה סכנת הדרכים תמיד מעכבת בעדם מלנסוע. וכמעט שבקש ר' יעקב לנסוע אפילו בשעת סכנה, כי מתו עליו ארבעה ילדים ונשאר לו רק בן אחד, ותלה את זה בעון אחר הנדר. סוף סוף נשאר ר' הזקיה חברו לשבת באי שביליא, אבל ר' יעקב לא הבליג על תשוקתו ועלה לארץ ישראל. הוא גם ישב איזה זמן בדמשק (אולי כשלוש עשרה שנה) ונחשב שם לבעל הוראה. בשבתו בארץ ישראל חבר, ספר היחס' שבו, מזכיר כל עיר וכפר מארץ ישראל ומי קבור שם. אותה הכונה בעקרה, שאליה נתכון ר' אישתורי הפרחי; רק שלא היתה לו האפשרות להשלימה כמוהו. בודאי שגם הוא הקדיש זמן לנסיעות שונות בארץ ולחקירות בענין זה.

הוא חבר ספר, תלמוד תורה — ילקוט מלקט ממאתים שלשים וארבעה ספרים על פי פרשיות התורה. מאה וחמשים שנה עברו על הספר ואיש לא הזכירו, ורק אחר כך נמצא זכרו באיזה ספרים, וחלק קטן ממנו נדפס. הוא חבר עוד איזה ספרים שאבדו במשך הזמן.

¹ המביט בחשובתו שנמצאת בשו"ת אבקת רובל סי' כ"ג כותב: וכשהלכתי לירושלים בשנת הרצ"ה מצאתי ביד החכם השלם הר' לוי בן חביב ספר כפתור ופרח שנדבר בידי א"י.

² עי' לונץ במכוא לספר כו"פ עי' XL.

³ אולי זהו ר' הזקיה ממייירבורק (מגדנבורג) המפרסם בספרות הפוסקים. עי' ר' יעקב סקילי וספריו מהרשיה קוק, ירושלים כרך י"ג 60.

פ ר ק ת ש י ע י .

התרכים. עסמן או עותמן. אורחן. היאניטשרים. שלים הראשון. סלימק בנו. נתינת הקפיטולציה לנתינים זרים. מחמד השלישי. עוסמן השני מוראד הרביעי. איברהים בנו. מחמד הרביעי.

במאה הראשונה לאלף הששי החלה תנועה חדשה של שבטי המונגולים, הקרובים אל שבט הסלדז'וקים. ביניהם היה שבט אחד, שאחר כך נקרא על שם נשיאם — עסמן או עותמן — עסמנים או עותמנים. השבט הזה בחר לו מקום מרעה בארמניה ובאזיה הקטנה. נשיאו היה סלימן. אחרי מותו היה ארטוגרוול בנו לנשיא והולך את בני שבטו לאזיה הקטנה, אל הארץ שמשלו בה הסלדז'וקים. נשיא הסלדז'וקים קבל את פניו ברצון ונתן לבני שבטו מקום מרעה במחוז אנגורה. ומשם היו מתנפלים לעתים קרובות על הביצנצים שכניהם ושודדים אותם. אחרי מות ארטוגרוול, היה עסמן בנו לנשיא. גם הוא הלך בדרך אבותיו להתנפל על הביצנצים. הוא בחר לו את מְרַדְשֶׁהִיסַר לעיר ממשלתו, והרחיב את גבול ארצו בכבשו ערים מהיונים. מהרה הכריז את עצמו לאמיר, כלומר נשיא עומד ברשות עצמו ואינו תלוי עוד ברשות הסלדז'וקים; צוה, שבכל המסגדים יתפללו רק בעד שלוטו, ולא בעד שלום מושלי הסלדז'וקים, והשתדל להרחיב את גבול ממשלתו יותר ויותר, בהוסיפו לכבוש מידי הביצנצים את ערי הצפון עד חוף הים.

אורחן, בנו שר עסמן (ה' פ"ו — קי"ט), קבע את מקום ממשלתו בברוסה, והתחיל להתגרות מלחמה עם בני עמו הסלדז'וקים ויכניעם וגם מהביצנצים הוסיף לקרוע הרבה ערים יפות וחשובות, כמו ניקומדיה וניקואה. ובעת שקמו מלחמות אחרים בכיציץ נקראו העותמנים לעזור לצד אחד, ובוה נתנו הביצנצים בעצמם יד לעותמנים להתערב בעניני ממשלתם גם באירופה. אורחן כבר הראה אז את השיטה הפוליטית, שבה אחזה תרכיה תמיד: לעמוד איזה זמן בקשר עם צד אחד של הלוחמים, עד שהכריע את הצד השני, ואחר כך החליף את טעמו ונעשה לידיר להצד החלש, עד שהכריע את הצד היותר חזק, ובוה החליש את אויביו, וכלם סוף סוף היו לו לעבדים. בנו של אורחן, סלימן, הספיק כבר לכבוש את גליפולי, עיר החוף החשובה מאד.

אורחן היה לא רק גבור מלחמה, אלא גם סדרן, אורגניזטור. הוא הביא סדרים נכונים במשטר הצבא. ועוד יצר מוסד חדש צבאי, שאמנם יסודו היה שד ואכזריות, אבל הביא איזה זמן תועלת גדולה לממשלתו. המוסד הזה הוא, נדוד היאניטשרים. בקחתו בשביה ילדי הנוצרים, היה מוסרם לדרוישים — נזירים, מחמדנים — לחנכם בדת המיטלימית ולהפיח בהם רוח קנאה דתית ולאמית עותמנית, ואחר כך היה מכניסם לגדוד היאניטשרים (כלומר חילים צעירים), שבאכזריותם

זבעזותם הטילו אימה ופחד על הנוצרים. הגדוד הזה היה הולך הלך וגדל במספר, עד שבשנת ה' ת"ן הגיע מספרו לארבעים אלף איש. הממשלה העותמנית הלכה וגדלה. היא כבשה את סרביה ואת בולגריה וזחרבה את כל המקומות עד הונגריה. ובשנת ה' קנ"ג כבש מחמד השני את קונסטנטינופול, וממשלת ביצניק ירדה אז לגמרי מעל במת ההסטוריה. מחמד השני קבע לחוק, שמי שיורש את כסא מלכות עותמן, ישמיד את אחיו ואת קרוביו, למען לא יבקשו את כסא המלכות וימלאו את הארץ מהומות.

וכשמת מחמד השני, ובניד השני עלה על כסאו, שלח אליו אחיו ג'ם ובקש כי יחלק עמו כאח את הממשלה, ועל זה קבל מענה מאחיו ביזיד: „המושלים אינם מכירים בקרבת משפחה“¹⁾.

הממשלה העותמנית הגיעה למרום שיאה בימי שלים הראשון. הוא נלחם בכליף המצרי ולקח מידו את סוריה ואת ארץ ישראל (בשנת ה' י"ע¹⁾). היהודים השבו כי גורלם יוטב מעתה ומצאו סמך בדברי המקבל ה' שלמה דיל מדרש, שדרש „והיה זה שלום אישור כי יבוא בארצנו“, לומר, כשילכוד שלטן שלים את אישור, אז יבוא השלום בארץ²⁾.

האגדה מספרת: המלך הזה קבע מושבו במקום לשכת הגזית, ששם ישבו מלפנים הסנהדרין. פעם ראה דרך חלונו, כי אישה, גויה זקנה יותר מתשעים שנה, מביאה שק או קופה של זבל ומשלכת שם, במקום סמוך ללשכת המלך; ושלה אחד מעבדיו להביא את האישה והיא עם השק שלה. ושאל אותה מאיזה עם היא, והשיבה: מהרומיים (כלומר הקתולים). והיא דרה מכאן מהלך שני ימים, לפיכך היא עיפה ויגעה. ועל השאלה ישאל אותה המלך: מה עסקה כאן? ענתה כי עפ"י דת הרומאים צריכים כל היושבים בעיר, להביא לכאן שק אחד זבל בכל יום, והדרים סביבות העיר פעמים בשבוע, והדרים במרחק של שלשה ימים פעם בשלשים יום, ולהשליך במקום הזה, כי כאן היה מקום מקדש היהודים, ומפני שהרומאים לא יכלו להחריבו עד היסוד, גזרו שישליכו על המקום זבל ואשפה, שלא יזכר שם ישראל עליו עוד... המלך שמע בנחת את כל דבריה, וחקר ודרש וראה שאמת בפי האישה, אז פתח את אוצרות כספו וזהבו ולקח לו כמה כיסים מלאים מטבעות, ועוד נטל סל ומגרפה ותלה לו

¹⁾ Spamers Weltgeschichte IV, V.

²⁾ דברי ימי ישראל בתוגרמה, רואנים ח"א ע' 113. בספר „פרשת אלה מסעי“ מהר"ך משה הגיז (נדפס באלטונה תצ"ג וכירושלים תרמ"ד), מסופר... שמעתי, שהיה בין התרכים תוכן גדול שלש מאות שנה קודם שכבש שלים את העיר ורשם בספרו: „כשתחבר ותכניס את השוין בשוין תתגבר השוין ותכנס תוך השוין כפולה“. ואחר המעשה הכינו את החידה: כשהמלך שבשמו יש אות שוין—שלים, ימלוך בשנת שוין, אז תתגבר השוין—כלומר המלך שלים—ותכנס לתוך שוין כפורה—ירושלים ורמסק.

מאחוריו והוציא כרוז: כל מי שאוהב למלך ורוצה לעשות לו נחת רוח, ממנו יראה וכן יעשה. והתחיל לנקות את המקום מאשפה, והיה מפזר שם מטבעות, כדי שיבואו העניים ללקטם, והיה מזרזם לנקות את האשפה, עד שנגלה הכותל המערבי. ואז הכריז גורה חמורה מטעם המלך שלא יוסיפו להשליך שם זבל ואשפה. הוא בקש שהיהודים יבנו את בית המקדש, אבל היהודים אמרו שהם מכירים לו טובה בעד רצונו הטוב, אבל הם מקוים, כי ה' בעצמו יוריד להם בית מקדש בנוי מן השמים. ואז אמר: אם אתם אינכם רוצים לבנותו, אני אבנהו לבית תפלה בשבילי; ובנה את המסגד שעל מקום המקדש.

השלטן סלימן (ר"פ—שכ"ו), בנו של סלים, שנקרא בשם קנוני (המחוקק, יען שהוא יסד את חקי הממשלה העותמנית), התיחס אל בני ישראל בידדות. הוא חזר ובנה את חומות ירושלים ואת מגדל דוד, והכניס מים חיים אל תוך העיר.

ובעת ההיא, שהצלחתה של הרכייה היתה רבה והגיעה למרום שיאה, נתן השלטן סולימן הנחה מתחילה לממשלת צרפת (רצ"ה), שכל נתיני צרפת היושבים בתרכייה יהיו מתנהגים על פי חקי ארצם ומשפטיה, כאילו הם יושבים עוד בצרפת. ובזמן שיש למי שהוא ואפילו לממשלה בעצמה תרעומת עליהם, צריכים להביא את משפטם לפני הקונסול של ממשלת צרפת. לאט, לאט השיגו גם שאר הממלכות את ההנחות הללו בתרכייה, מה שנקרא בשם "קפיטולציה". עיקר החק הזה מונח ביסודה של ההנהגה הממשלתית שבתרכייה, הנשענת על חקי הדת, שאין חקי הדת המשלמית חלים על בעלי דתות אחרות, על כן גם חקי הממלכה התרכיית אינם חלים עליהם.

הדבר הזה הביא לידי תוצאות מוזרות, שלפעמים קרובות היה "ציבא בארעא וגיורא בשמי שמיא", שגורלו של הנתין התרכי היה הרבה יותר גרוע מגורלו של נתין ארץ אחרת, שעליו הגן הקונסול של ארצו. גם על ידי זה גדלה השפעת העמים הזרים בתרכייה. נגד זה השתדלה הממשלה התרכיית אחר כך להגדיר בעד הנתינים הזרים ולא נתנה להם במקרים ידועים לעשות מסחר וקנין, אלא על ידי הרשאה מיוחדת, וביחוד בקניית קרקעות. הסתירות הללו עצרו בעד ההתפתחות הטבעית של הארץ, ולא יכלה לעמוד בפני ההתחרות של הממלכות האירופיות¹. ועוד נשוב לדבר על אדות זה בפעם אחרת.

מלכות העותמנים עלתה למדרגה עליונה, ומוטות כנפיה על שלשה חלקי התבל הגיעו: מהקפטיים עד הנילוס, ומהאטלס עד אררט, אבל אותות הרקבון כבר נכרו בה. בסרל—ארטון המלוכה—משלו סריסים ונשים. נוצרים־בוגדים, שהמירו את דתם בדת האיסלם, תפסו את המשחות היותר גדולות בממלכה, והנאיטשרים—הערב רב של הטף שבנויי המלחמה—שנתחנכו בקנאת הדת

¹ ארץ ישראל של ד. בן גוריון וי. בן צבי, 86.

המשלמית והלאטיות העותמנית, סוף סוף קמו לפרקים גם נגד המלוכה וערערו את יסודותיה.

בשנות שנ"ה — שס"ג ישב על כסא מלכות תרכיה מחמד השלישי. בעלותו על כסא המלוכה, היתה ראשית מעשהו להרג את תשעה עשר אחיו. כאשר לא מצא כסף במה לשלם לִיאֲנִיטְשָׁאֲרִים את שכרם, שלחו המה ידיהם בכוח. בארמון המלוכה משל ראש הסריסים, שעל פיו עלו ויזורים (מיניסטרים) ועל פיו ירדו. במות השלטן המליכו היואניטשארים את אחיו מוסטפה המטרף. אבל בשנת שס"ח על פי פקודת הֶעֱלִימָה הורידהו והושיבו תחתיו את עוסמן השני (שע"ח — שפ"ב), שהיה רוכב מצ'ין ורובה קשת. בעלותו על כסא המלוכה צוה לחנק את אחיו הקטן, הנסיך מחמד. אחרי שנלחם בפולין ולא הצליח, השב ליסד לו במקום היואניטשארים צבא חדש מהערבים, מהטורקמנים ומהקורדים, שיהיו יותר נאמנים לו, אבל היואניטשארים הריחו בדבר הזה, ותיכף הושיבו שוב את מוסטפה על כסא המלוכה, ואת עוסמן הרגו. אבל אחרי שמוסטפה לא היה ראוי כלל למלוכה, ובמדינות תרכיה קמו מרידות, הורידהו שוב מכסאו והושיבו תחתיו את מוראד הרביעי, בנו השני של אחמד (שפ"ג—ת'). השלטן הזה התחיל דוקא לנהג את ממשלתו בצדק, אבל כשחרה לו על היואניטשארים שהתקוממו (בשנת שפ"ג) והרגו את ידידו המלך הנאמנים לו, הרג מתחלה בחשאי את מנהיגי היואניטשארים, ויחד עם הנטיה לשכרון התפתחה אצלו הישאפה לשפיכות דמים. בשנת שפ"ג נהרגו על ידי שליחיו וגם על ידי עצמו עשרים והמשה אלף איש! הוא בעצמו היה תל'ן מצ'ין.

אחרי מות השלטן הרוצה הזה, אשר את שמו הזכירו בני דורו בפחד ורעדה, מלך איברהים בנו (ת'—ת"י). הרמון נשיו אכל את כל כסף המסים, וגם אחרי שהגדיל את מכסת המסים לא היה לו במה לשלם לאנשי חילו, ואז שלח את ידו ברכוש הקדשים (קופה) וגם את העולמים לא נקה ממס. בשנת ת"ח נתקשרו המופתי אנדרחמן עם ראש היואניטשארים ודרשו את השלטן שיעמד לפניהם למשפט. וכאשר מאן, הוציא המופתי, פֶתְוָה, כי איברהים הוא כופר ואינו ראוי למלוכה. ועבדיו קמו עליו ויהרגוהו, ויכריזו למלך את בנו מחמד הרביעי, שהיה אז בן שבע שנים, ושריו מלכו בשמו.

פ ר ק ע ש י ר י .

מסע ר' יצחק חילו. ר' משלם ב"ר מנחם מוֹלְטָרָה.

ר' יצחק חילו מעיר לריסה אשר בארגון יצא משם בשנת ה'א צ"ג עם בני ביתו ויבוא ירושלימה. מפה ילח מכתבים למשפחתו אשר בספרד ויודיע להם את כל הנפלאות אשר ראה ואשר שמע בארץ ישראל.

במכתבו האחד הוא כותב ע"ד הדברים העתיקים והיפים שבירושלים ועל
דבר הקהלה¹) והננו למסור כאן קטעים מדבריו בלשון המתרגם:
קהלת ישראל בירושלים, ה' יחוננה, גדולה. בה נקבצו ראשי
בתי האבות(?) של כל חלקי תבל, ביחוד מצרפת, ראשי הקהל וטובי רבניו
הם מהממלכה ההיא. ביניהם ר' חיים ור' יוסף, הם חיים חיים מאשרים ושלמים
כל אחד על פי דרכו ועשרו, כי שרי הממשלה הם צדיקים גדולים. ה' ירים
אותם וינשאם למרומי ההצלחה.

בין אנשי קהלת ירושלים השונים נמצאים בעלי מלאכה רבים, ביחוד
צובעים, היטים, סנדלרים וכו'. אחרים עושים מסחר עצום בכל המינים ויש
להם אסמים יפים. אחדים מהם עוסקים במדעים והם הרופאים, התוכנים ובעלי
החשבון. אולם רוב החכמים עוסקים יומם ולילה בלמוד התורה הקדושה והכמת
האמת, שהוא הקבלה, ומתפרנסים מקופת הקהל, מפני שתורתם אומנותם. גם
סופרים מובהקים יש בירושלים, והאורחים דורשים אחרי כתיבות ידיהם, למען
יוציאון לארצותיהם.

אני ראיתי פה ספר תורה כתוב באמנות כל כך רבה, עד אשר התאוו
אנשים רבים לקנותו, ורק ראש בתי הכנסיות דבבל הצליח לקנותו במחיר
יקר להביאו לבגדד.

עיטם²) היא חרבה, ואין בה כל תושבים, מלבד אי אלה יהודים עניים
השומרים על בית כנסת ישן על שם התנא ר' שמעון בן יוחאי. אחד השומרים
ספר לי, שבכל שנה ביום חג התורה שומעים בת קול יוצאת מארון הקדש
ואומרת: למדו את התורה בני ישראל... כי כל צרותיכם באו עליכם רק בעבור
אשר הזניחו אבותיכם את למוד התורה...

בחרון נמצא שלד של גדל מִפֶּלַג; אומרים, שהוא מאחד הענקים שהיו
מלפנים בעיר הזאת³). היהודים שהם רבים פה עושים מסחר הנון בצמר גפן,
שהם בעצמם שוזרים וטוים אותו, גם עוסקים בכר מעשה זנוכית. יש להם
פה בית כנסת עתיק, שבו יתפללו יומם ולילה... על קבורת רחל מצבה
משתיים עשרה אבנים גדולות (למספר שבטי ישראל)...

אָרוד (?) ... היום אין לה חשיבות גדולה, כי אין בה תושבים רבים זולתי
אי אלה ערבים דלים ויהודים אביונים, אלה ואלה רועים ומתפרנסים מההכנסה
הדלה של עדריהם. רָפֶם בעצמו שומר צאן, ותלמידיו הולכים אחריו אל השרה
ללמוד תורה מפיו.

¹) את ספרו של ר' יצחק חילו תרגם ה' א. כרמלי לצרפתית ומשם נעתק לעברית ע"י
ה' ז. י. הורביץ, בירושלים של לונץ כרך י"ג 81—127. והמקור העברי אבד.

²) ע' דהייב יא י'

³) וכן כתוב גם ביוסיפוס בקדמוניות V, 2, 3.

רמה... נבנתה בימי הגאונים. היא יפה ומרובה באוכלוסין. מספר היהודים שבה רב. הם עוסקים שם בכל מיני מלאכות. אני מצאתי ביניהם איש מקורדובה ואיש אחד מטולידה, שניהם עשירים ונכבדים. יש להם בית מלאכת צמר גפן. מרמלה באים לצרפנד היא צריפין. אין בה כי אם יהודי אחד צובע, ויש לו בית חרשת יפה. אך בביתו דר זקן הסיד אחד עם הרבה מתלמידיו, שהם עדה שלמה של עשרה אנשים. הזקן ההוא הוא מקובל גדול... אביו היה תלמידו של ר' משה מגירונדו (הרמב"ן). הוא ספר לי מעשים נפלאים רבים מהאיש הגדול הזה, עליו השלום.

מצרפנד באים ליפו שהיא יפי הים. עושים שם מסחר גדול, ותושביה עשירים ורבים. בין הסחורות המיוחדות של יפו יש לציין את שמן הזית, צמר הגפן השזור, הסבון המריה, כלי הזכוכית, הבד הצבוע, פירות יבשים ועוד. ליהודי העיר הזאת יש בית כנסת יפה, מלא המון ספרי תורה עתיקים ויפים מאד. בצד בית הכנסת ישנה ישיבה ובית ספרים. אולם מעטים מאד החכמים ביפו, ובישיבה אין מבקרים רבים ופחות מזה—בבית הספרים. זאת הספריה היא נדבת חכם קדמון אחד שנפטר בעיר זו ונתנה לקהלה בתנאי שלא תמכר כלל, כי אם תאצר בבית על יד בית הכנסת, והשאיר גם קרן קיימת הדרושה לבנין הבית ההוא...

בשילה קבר עלי כהן גדול ושני בניו. המצבה יפה מאד, והיהודים והמושלמים מדליקים שם נרות תמיד. זקן מקובל אחד יושב אצל הציון הזה. הוא מאשכנז ומתפרנס מהעתקת ספרים קדושים שהוא מעתיק, כמו ספר הבהיר של ר' נחוניא בן הקנה, ספר הבטחון של ר' יהודה בן בתירה, ספר יצירה המיוחס לר' עקיבא ועוד אחרים...

ארשיף¹) היתה מלפנים עיר חשובה, והיום כפר... ובה יושבים רק איז אלה מלחים המוליכים לקסריה. אני הייתי מובל ע"י אחד המלחים ההם, איש טוב וירא שמים. הוא ספר לי, כי בימי אביו, בהתחולל סערה, נפלה אישה צעירה המימה. בעלה לא היה יכול להתנחם. ורק חכם אחד אמר לו: אנכי נכון להשיב לך את אבדתך, אם רק תעשה דבר קטן, שתזכיר לי שם איזה איש שבכל ימיו לא קרהו שום אסון, ואז אכתוב את שמו על אבן ואשליך הימה, ומיד תצוף האישה האבודה. האיש יגע בזכרונו ולא מצא. ואז התנחם, בראותו כי אין בתבל איש שהוא תמיד מאָשר.

בקסריה יש יהודים מתי מספר. אולם שומרונים אין בה מכבר. בחיפה ישנה קהלה יהודית המפורסמת בחסידותה. על בית־הקברות שלה משתטחים כל אלה העולים לארץ הקדושה, כי שם קבורים רבים טחכמי ישראל מכל הארצות, [ומאלה] אשר מתו בעכו. זאת העיר היתה באמת לפני מאה שנה

¹ הן חרבות ארשיף על שפת הים, 16 ק"מ לצפון יפו, לפני נקראה אפולוניה.

עיר מקלט להכמים רבים כמו ר' יהואל מפריוז, ר' משה גירונדי, ר' מנחם האשכנזי וכו'. עוד היום יושבים בעיר זו הכמים רבים מחוץ לארץ ורבים חסידים מצרפת ומאשכנז.

בשבריה... עוד היום ישנה בעיר זו קהלה קדושה העוסקת בתורה יומם ולילה...

צפת עיר מיושבת ביהודים שבאו מכל הלקי התבל... בית הכנסת שם יפה ועתיק וכן גם בית המדרש של הקהלה (1).

גוש חלב, רחוקה מעט מצפת. שם נמצאת קהלה קדושה של יהודים עשירים, גדיבים ובעלי טובות. הם עושים מסחר גדול ביין ובשמן אשר ישלחוהו למרחקים. יש להם בית כנסת עתיק ובית מדרש. והם מחזיקים מספר רב של תלמידי הכמים...

מגוש חלב באים לסעסע (2). קהלת היהודים שם מהוללה למדי. יש שם ביכנ"ס עתיק המיוחס לר' שמעון בן יוחאי. בבית המדרש הנזכר שמורים חבורים רבים עתיקים...

בדלתה (3) ישנה קהלה יהודית קטנה... לא רחוק מכפר זה על דרך עלמא (4) נמצאת מערה גדולה הנקראת מערת הכבלים, כי פה נטמנו הביות של עצמות צדיקי בבל.

עלמא — יש בה קהלה קדושה של ישראל... היהודים והמושלמים מדליקים שם על הקברים נרות בכל ערב שבת.
קדש — היא קדש נפתלי — מספר היהודים שם מעט.

משנת ה"א צ"ז עד שנת רמ"ח לא נשארו רק איזה רשימות בודדות מישובנו בארץ ישראל. בשנת ק"מ (בקרוב) היה מעשה בשטרסבורג (5) שהרב ר' שמואל שליטשטט הוציא דינו של מלשין אחד להרגו. הדבר נודע למלכות ורצו לתפוס את הרב, והוא ברח. כנראה לא השתדלו אנשי העיר להסיר מעליו את האשמה. ר' שמואל הלך לבגדד והתאונן על בני קהלתו לפני הנשיא, דוד בן הודיה שבבבל, והוא הוציא חרם, ואחריו הסכימו גם אנשי ירושלים על בני הקהלה, אם לא ישתדלו להסיר מהרב כל נזק. התימת אנשי ירושלים כתובה בלשון זו: „החברים הצעירים הנשארים משירי כנסת מורינו ורבינו הר"ר יצחק הלוי אסיר התקוה (6) זלה"ה, הלומדים בישיבתו, אשר צוה

(1) עיר ראשית העיר צפת ע' בציון בסוף הספר ע' יי.

(2) עכשיו כפר $4\frac{1}{3}$ ק"מ למערב אל ג'יש. (גוש חלב).

(3) כפר 6 ק"מ לצפון צפת. (4) כפר 10 ק"מ לצפון צפת.

(5) ע' ספרו של נחמן נתן קורוניל קי"א וקייב, ועי' מאנאטסשריפט של גרץ XXIV, 409.

(6) כגליון מרדכי כ"י (ע' בן חנניא 1865 ע' 913 ובאשכול כרך ו' בהערה... יצחק

הלוי מבוילשטיין, לפי השערת רש"ח קוק הוא ר"י הלוי אסיר התקוה.

וקבע לנו טרם מותו, הזקן העלוב אליעזר בר' שמעון זצ"ל; ועירא דמן הבריא, יעקב בר' שמואל במצפה".

במחצית האחרונה של המאה השנייה החלו לבוא גם אשכנזים רבים לירושלים, והבאים היו כמעט כולם עשירים ותלמידי חכמים, ומהם רבנים גדולים ומפורסמים. הם יסרו להם עדה מיוחדת ויתקנו תקנות טובות¹, אך לא נפרדו לגמרי מעדת הספרדים, אלא התפללו יחד בבית הכנסת של הרמב"ן (בנוסף בלול מספרד ואשכנז ביוחד) והקדישו לבית הכנסת הזה ולישיבות את הספרים שהביאו עמיהם. וגם קנו הצרות בשביל העניים מבני עדתם. וחשבו ללכת הלאה בדרכם זה. אך הספרדים קנאו בהם על העיוס לתקן תקנות חדשות וירדפוס; והאשכנזים שהיו מועטים, הוכרחו לשים בעפר פיהם ולדום.

מלבד זאת פרצה בשנת קצ"ד מגפה בירושלים, ומתו מהחדשים תשעים נפש, ויהי אכל כבד לעם, וכמעט שנתמוטט כל הבנין.

בעת הזאת עלה לירושלים הר"ר אליהו מפיררו (איטליה) ואליו שמו יושבי ירושלים פניהם, שיקבל עליו משרת הרבנות, והוא נאות לקבל עליו את המשרה הזאת, ויהי מורה דת ודין וגם מניד שעורים בבית הכנסת ובבית המדרש; ובחכמתו ובצדקתו החזיק את הישוב. הוא שלח מירושלים מכתבים לאשתו ובניו שנשארו בפיררו, ואחד מהם בשם, אהבת ציון² נכתב בחרוזים (נדפס „בדברי חכמים" מאינץ תר"ג). בו הוא מתאר בפרוטרוט את ירושלים ומספר מה ששמע ע"ד עשרת השבטים. מהערותיו ברפואה נראה שהיה רופא. נמצא עוד קטע ממכתבו, שנתפרסם ע"י יצחק אקריש, בקול מבשר³.

בישנת הרמ"א כתב ר' משולם בכמ"ר מנחם מוואלטרס איש פלורנצי מכתב מסע מנסיעתו לארץ ישראל ומכל אשר עבר עליו, בשבתו על האניה בחדש תמוז שנה ההיא, ומהמלחמות שהיו לבעלי האניה האיטלקית עם אנשי האניה הויניציאנית, וסכנות הדרכים משודדים וליסטים שבמדבר. כשבא לעזה היו שם מלחמות בין הערבים, שנלחמו זה בזה, מסבת גאלת הדם, כי כך דרכם של הערבים, שאם נהרג אחד מבני שבטם, מוכרחים הם להנקם מבני שבט הרוצח, ומלבד זאת הרבה ליסטים ארבו בדרך לכל עובר אורח ללססמו. בעזה — המשים (או שישים) בעלי בתים, בעלי מלאכות מהיהודים, ויש להם בית כנסת יפה קטן, וכרמים ושדות ובתים, וכבר התחילו לעשות יין חדש. ביום כ"ז ליולי מצאו בעזה ה„נייפו" (המושל) מחברון, שהיו לו יותר ממאתים סוסים, ועמו הלכו לחברון, מפני שידעו שהערבים מכבדים את

¹ ר"ע מברטנורה באגרותיו. תקנה אחת היא: להתפלל בעשיק מנחה בצבור כבכל יום ומעריב בצאת הכוכבים. כי מנהגם היה לפנים להתפלל מנחה ביחיד במקום ואח"כ אכלו את ארוחת הערב ושחו יין, ואז הלכו לבושים בכגדי שבת לביהכניס ושם אמרו תפלות עד שתי שעות בלילה ושבים לבתיהם ואוכלים כזית ומברכים ברכת המזון.

הנייפו מחברון, בזויותו שזר מערת המכפלה, ולא יגע איש בו ובבני לויתו.
«בימים ההם היו מלחמות בין הערבים ובין הממלוקים».

הכרון היא כמו עזה, אבל בשפלה היא יושבת ואין לה חומות, והיא עיר טובה ושמנה... ושם גרים כמו שמונים בעלי בתים יהודים. על קבורת אברהם ושרה בתוך ה"מוסקיאה" (מסגד) יש מנורת זהב אחת עם אבנים טובות... ומשי ורקמה. וזה נודע מפי הנשים שלהם, כי הרבה מהן נכנסות בתוך המוסקיאה, כי אינן נכרות בסבת המצנפת השחורה, שנושאות על פניהן, ושומרי המערות סוברים, כי הן ישמעאליות...

משם יצאנו יום כ"ה ליולי והלכנו בחברת שני ממלוקים טובים ונכבדים, ועמהם נתחבר ממזר אחר, אישר היה בדעתו להרגני, שמו היה עלי והוא ישמעאלי... בדרך דבר עם שלשה ליסטים מרעיו ללסטם אותנו בדרך... אך הממלוקי הניאו מעשות כדבר הזה, באמרו: עלינו לשמור על היהודים הללו, כי בן צוה עלינו הנייפו מחברון. אז השיב הממזר: תאמרו לנייפו, כי עזבתם אותם סמוך לירושלים. או כי קמו עליהם ערבים ויהרגום, ואתם ברחתם על סוסיכם ולא יכולתם להושיעם. אבל הממלוקים עמדו על דעתם, והממזר היה מוכרח לעזבנו.

בניני ירושלים המה יפים מאד, ואבנים גדולות בה יותר מבשאר המקומות שראיתי, והארץ זבת חלב ודבש, אעפ"י שהיא על ההרים, והיא הרבה ושממה, ויש הכל בזול, ופירותיה משבחים ויפים במאד מאד. דבש חרובין והוא טוב מאד, דבש תמרים, דבש דבורים, וחטה ושעורה, ורמון וכל מיני פירות בתכלית הטוב והיופי. ויש להם שמן זית טוב מאד, אבל הם אינם אוכלין אלא שמן שמשמין (שומשום), בהיות כי הוא משבב מאד מאד; והם הישמעאלים וגם בן היהודים מהמקום אינם יודעים דרך ארץ באכילתן, כי כלם אוכלים יחד עם האצבעות, בלא מפה...

הנוסע הזה מונה מספר הפרנסים, הדיינים והישישים, והשופטים ה"שייכים" של היהודים וקוראם בשמותם¹. הוא חלה שם, ויהודי אחד אשכנזי, הוא זאיתו וחמותו טפלו בו ברהמים רבים. הוא כותב: ואין לתמוה אל החיצונים שילכו לשם שיפלו בחולי, אבל הוא לתמוה איך אינם מתים כולם לסבת טרח הדרך ורוב החום... וכשתגיע לירושלים באים בכל יום הן בקיץ הן בחרף רוחות שונות מארבע פנות העולם... ובהיותי [בירושלים] תמיד בכל יום היו מתים אחד או שנים יהודים'. [בלי ספק שזה בא על ידי אי הנקיון ששורר גם עכשיו במזרח.—אז"ר].

¹ הרב היה ר' נתן הכהן שולאל, שיצא בשנת רמ"ב למצרים, ועלה שם על כמא הנגידות (נולד קציה וסת באייר רס"ב בקאיר). חדשות הארץ תרע"ט גליון ס"ג, מהערת י. בן-צבי.

פרק אחד עשר.

ר' עובדיה מברטנורא.

בשנת ה' כ' גזר מלך מצרים, השלטן אלשריף איל כתבאי, על עדת היהודים בירושלים לשלם סך ארבע מאות דוקטים מס לשנה (מלבד הסך המישים דוקטים שהיו צריכים לתת לשר העיר בכל שנה בעד הרשיון לעשות יין, שהוא תועבה לישמעאלים). את המס הגדול הזה שם על זקני העיר (שיך אל יהוד) שהם האחראים, והם היו עושים את ההערכה על התושבים היהודים. העשירים בתקיפותם יכלו להשתמט ממנו¹, ונשאר כל המשא עמוס על הבינונים והעניים. לראש גובי המס נתנה הממשלה אמנם תאר יפה, משנה הנגיד² (במצרים היה אז „נגיד“ ובירושלים — „משנה הנגיד“), אבל תפקידו היה עגום מאד, כי אולי למרות רצונו נעשה (ע"י ההכרח וההרגל) לחמסן. ואלו נצטרפו עוד חמשה יהודים עריצים, אבירי לב, שהיו עוזרים לו בעבודת הממשלה לנגוש בעם, וכמובן היתה להם הנאה מיוחדת בדבר הזה, כי בזמן ההוא, ובכלל במזרח, לא היתה בקרת נהוגה. על יד „הזקנים“ הללו עמדו שופטי העיר ושוטריה. ואוי לו לאיש אשר המרה את פיהם, כי הכה ע"י שוטרי הממשלה באכזריות וגם הושם בבור, עד אשר פדה את נפשו ככד אשר שאלו ממנו. וברבות הימים נעשו הנוגשים הללו פרנסים וגבאים לא רק לגבית המסים של הממשלה, אלא לכל עניני הצבור, גם בבתי הכנסיות ובמוסדות הצדקה², כי מפני תקיפותם לא היה איש מוחה בידם לקחת את כל ה„כיבודים“ לעצמם.

ביחוד סבלו מהם האשכנזים, שבאו מזמן לא רב להתישב בירושלים. השנאה הכבושה שבין אחים בני עם אחד, שנדחו לארצות ישונות, התבלטה בימים ההם. על העורים האשכנזים שמו ה„זקנים“ את כל כבד הגזרה, ומצאו להם אמתלא בזה, שהחדשים הללו אינם יהודים כדבעי, כי הנהיגו מנהגים חדשים ותקנו תקנות חדשות, שלא היו רצויות בעיני המנהיגים האזרחיים. האכזריות של הנוגשים גדלה כל כך, עד שהתחילו רבים לברוח מן העיר.

מהרה נחמו קצת הנוגשים על מעשיהם, כי הבורחים השאירו את נשיהם וילדיהם, ופרנסי הקהל היו מוכרחים לנחלם לכל הפחות בלחם צד מקופת העיר. ומלבד זאת הממשלה לא רצתה לפחות מהנשארים את סך הכסף, שהיו מכניסים לפנים אלה שברחו, אלא הוסיפו לדרוש את הסכום כמקדם, ומרב הלחץ גדלה העניות עד מאד, אבל בכל זאת לא חדלה אכזריות ה„זקנים“, ולהפך היא עוד התגברה מאד. בחלות אחד מהעולים החדשים היו אוהביו

¹ הנוסע ר' משולם מוואלטר, שהיה באי בשנת רמ"א, כותב, שהנגיד ממצרים נתן לב מכתב מליצה למשנה הנגיד שבירושלים לפטרו מכס, ובודאי שהיו עוד מקרים כאלה.

² הרעיב במכתביו.

ושכניו יראים מגשת אליו ולהכנס אל ביתו, פן יעלילו עליו הזקנים שגנבו או שמו בכליהם, כי הזקנים עיניהם פקוחות ויחלו כאל מטר, שימותו הגרים הבאים בארץ, למען יירשום, כי הם אומרים, שהם גזברים על ההקדש, וממון הנכרים ונכסיהם להקדש. ורוב היהודים הדרים בירושלים הם גרים, הבאים מארצות רחוקות... והם, הזקנים, חולקים עם הישמעאלים. כאשר ידעו באיש שהלך לבקר רעהו לפני מותו, יעלילו עליו כי לקח ממונו. ויביאוהו לפני השופטים ויכוהו בשוטים עד אשר יתן אל פיהם או עד שתצא נשמתו. בכל יום ויום נופלים ירושות אם מעט ואם הרבה להקדש ירושלים מזקנים וזקנות המתים פה. ה'זקנים' לוקחים הכל ואומרים, שפורעים החובות שעשו בשביל בנין בית הכנסת זה כמה שנים, ועדין החובות קיימים¹... ויד הפקידים התרכים הזקה על 'הזקנים' תמיד להכניס להם מסים, תמידים כסדרם ומוספ'ים כהלכתם' — כמליצת בני הדור ההוא.

ובאשר לא השיגה יד 'הזקנים' להשביע שאיפת הפקידים לבצע, מכרו את כל רכוש העדה: את בתי החולים, וגם את ספרי התורה מכרו לנוצרים, שהרויחו הרבה במסחר הזה, כי יהודי חוץ לארץ קנו בדמים מרובים כל מה שמוכא מארץ ישראל, גם את המעילים, הפרכות והרמונים של כסף וכלי הקדש — הכל מכרו הזקנים לנכרים, ולא נשאר מעיל ופרכת וכלי כסף, שלא הוציאו מן ההקדש.

בשנת רל"ג-רל"ה קרה דבר רע. אחד מהגרים, בכעסו על הזקנים, המיר את דתו ונעשה למחמדני, ואמו שהיתה עמו בעצה אחת, נדבה את ביתה שיהיה בישכונת בית הכנסת לבית מסגר לישמעאלים. אז התחילו הישמעאלים לדרש, שהיהודים יהרסו את בית הכנסת שלהם, שלא יהיה סמוך למסגד. היהודים הוכיחו, כי בית הכנסת נבנה קודם ואין להרסו, והשופטים הצדיקו את היהודים. אז הגישו המשלימים תלונה אל שלטון מצרים מדיך אל שרף כתבאי. והיהודים הגישו גם הם טענותיהם, והשלטן שלח לחקור ולדרש במקום המעשה. אך המשלימים בקנאתם טהרו ויהרסו בעצמם את בית הכנסת. השלטן אמנם הצדיק את היהודים. והשיך הקנאי, שהלהיב את לב ההמון להרוס את בית הכנסת, היה אנוס לברוח למכה מיראת הענש², אבל בית הכנסת נשאר חרב.

והעיר הלכה והתרוקנה מיושביה. תחת אשר לפנים ישבו בה כשלש מאות בעלי בתים, לא נשארו בה היום כי אם שבעים בעלי בתים מדלת העם אשר אין להם טחיה, וכמעט לא נשאר בה איש אשר לא יחסר להמו' (לשונו של הרע'ב). בין היוצאים היה גם הרב החסיד זקן ונשוא פנים, חכם ועשיר,

¹ לשון הרעיב במכתביו.

² דברי ימי ישראל בחוגרמה, רוזאניס ח"א 115 ע"ס מונק.

ר' נתן הכהן שולאל, שישב בירושלים שנים רבות וגם היה לרב הקהלה. הוא לא היה יכול לראות באכזריות הזקנים ובצרת אחיו העניים, וירד מצרימה לקאירה. שם נתעלה לשבת על כסא הנגידות (בשנת רמ"ז).

למלא סאת הצרות קרא ה' לרעב בשנת רמ"ז. ורבים אכלו עשב וגם את העשב קשה היה למצוא. אנשים רבים מתו מפני הרעב. איש אחד מעדת האשכנזים, גדול בתורה ואומן במלאכת האריגה, שממנה התפרנס, לא טעם ששה חדשים טעם לחם בכל ימות החול, ומאכלו היה רק ראשי לפתות ופסלת של חרובין (אחרי שהוציאו מהם את דבשם). וגם בשנה שלאחריה עד תם הקציר עוד היה הרעב כבד מאד.

בימים ההם עלה לארץ ישראל מפרש המשנה, ר' עובדיה מברטנורה, תלמידו של ר' יוסף קולון¹. הוא יצא לדרכו לעלות לירושלים באחד להדש כסלו שנת רמ"ז (1446). בימים ההם גזרה מלכות ויניציאה לבלתי תת ליהודים לעבור דרך ארצם לארץ ישראל. כי בציון סמוך לקברות המלכים יש בית כנסיה לנוצרים, וגם קברות המלכים היו תחת ידם של הכמרים הפרנציסקים. והנה בא יהודי אשכנזי עשיר ובקש לקנות את קברות המלכים מאת הממשלה המושלמית, והיו ריבות בינו ובין הכמרים, ואז לקחו הישמעאלים את הקברות מאת הנוצרים. אז באו הפרנציסקים בקובלנא, כי על ידי זה שבית התפלה הקטן שלהם, שנקרא בית תפלת דוד המלך, יוצא מרשותם לרשות היהודים, יסבלו ערבון ומצוקה, וזעקת חמס הקיפה את כל אירופה הקתולית, והאפיפיור הוציא מאמר (כולה): נתנה פקודה לכל בעלי הספינות, באזהרה שהממאן לשמוע יענש בחרם, שלא יקבלו את היהודים העוברים לארץ הקדושה.

ובגדל הגזרה הזאת נסע הרע"ב לניאפולי, ומשם הלך לסיציליה, ויתגורר במסינה ופלירמו, ויסע דרך הארכיפלאגה, וישב איזה זמן גם ברודוס, ומשם הלך למצרים, וממצרים נסע דרך היבשה במדבר דרך סואץ, חברון וירושלים. שם בא בי"ג ניסן רמ"ח, אחרי עשותו בדרך יותר משנה.

בירושלם נודע לו כי נתבטלה הגזרה, והיהודים מוסיפים לבוא עם הגליאו ויניציאני (Venetianische Galiasse), שהיה הולך לכל היותר בארבעים יום מויניציאה עד ארץ ישראל².

בדרך בהיותו במצרים הזהירו הנגיד ר' נתן שולאל, שאי אפשר יהיה לו לשבת בירושלים מלחץ הזקנים ורבוי המלשינים. אך הרב הצדיק הזה היה נכון לסבול כל יסורים שבעולם, ובלבד שישב בארץ ישראל. ביום שלשה עשר בניסן שנת ה' רמ"ח בא ר' עובדיה לירושלים. שמו הטוב אשר הלך לפניו, רוחו הכביר, אמרי פיו הנכנסים אל הלב — כי היה

¹ שם הגדולים, היריא, ערך רע"ב.

² גרץ ח"ו ציון ו' 430.

דרשן מפואר — משכו אחריו זת הלכות, וגם הנוגשים האכזרים נחתו מפניו, ונתנו לו חופש בשנה הראשונה מכל מס. הוא היה דורש פעמים בחדש בלשון הקדש, ורבים מבינים בלשון הקדש.

ר' עובדיה מברטנורה חבר בארץ ישראל פירוש על המשנה, שנתקבל בתור פירוש מופתי. אמנם היו חכמים אחדים שקדמוהו בעבודה זו: הרמב"ם והר"ש משאנץ, אבל דרכו היתה יותר נוחה מדרכם. הוא בחר בדרכו של רש"י, לבאר באופן יותר מסודר ובשפה קלה וקצרה. ואפשר לומר, שעד היום לא נעשה למשנה פירוש יותר טוב מפירושו של ר' עובדיה מברטנורה.

את כל הקורות של הימים ההם כתב ר' עובדיה בספר. סגנונו פשוט וקל, אבל לפעמים דבריו קשים מאד ותוכחתו עזה. „הנני להם כשיר עגבים יפה קול ומיטיב נגן — כותב ר' עובדיה — שומעים את דברי ועושים אינם אותם“. ומלבד כל הפרטים, שכבר נכתבו למערה, הלקוחים מתוך דבריו, הוא מוציא משפט כולל: „אין בכל היהודים במחוזות האלה נכון דבר להיות דעתו מעורבת עם הבריות, כי כלם מדבריים, שונאים את הבריות, ואין עיניהם ולבם כי אם אל בצעם“. על דבר עבודתו בירושלים הוא מוסיף: „נעשיתי קובר מתים בירושלים, כי לא ימצאו בה נושאי מתים והולכים אחר המטה“.

ואולם מוסרו של ר' עובדיה לא שב ריקם, כי אמנם הצליח, לשרש מעט מעט, את קוצי המדות הנשהתות ולטעת תחתם נטעי נעמנים, אשר בדם ישראל יתפאר⁽¹⁾. וגם לב הנוגשים נהפך מעט לטובה קצת מיראה, כי ראו, שגם הנגיד במצרים חולק לו כבוד רב, וקצת מפני שראו, שאליו שולחים הנדיבים מחוץ לארץ כסף בשביל צרכי הצבור ועזרת העניים.

ההשגחה גם היא עזרה לר' עובדיה וליושבי ירושלים, כי בשנת רמ"ח בטלה ממשלת מצרים את המס של ארבע מאות דוקטים שהטילה על קהלת היהודים בירושלים, ובמקום זה קבעה מס של שנים ושלושים פרחים (פלורנינים) כסף טוב לשנה מכל אחד ואחד, ואין אחד ערב בעד חברו. ובזה הקל עול הנוגשים הזקנים. אבל, תקנת העזבונות עוד עמדה בתקפה, וגם היא לבהה היתה מספקת להכשיל את הרבים.

שמו של ר' עובדיה הלך הרוך וגדול לא רק בירושלים, כי אם גם בשאר ערי ארץ ישראל גם במצרים ובבל. בשנת רמ"ט הפקיד אותו הנגיד ר' נתן שולאל לפקיד על ביתו אשר בירושלים, בלעדו לא הרים איש את ידו ואת רגלו, ודבריו היו כדבר מלך שלטון; וגם הישמעאלים הכירו צדקת לבבו ותמת נפשו ויוקירוהו ויכבדוהו במאד, ואחרי דבריו לא שנו⁽²⁾.

(1) הנוסע האלמוני מאיטליה ברישמתו משנת רנ"ו. הנספחת למכתבי הרע"ב.

(2) מדברי הנוסע האלמוני הנ"ל.

פרק שנים עשר.

מכתב ר' ישראל מירושלים. השדר"ם. ר' שמואל בר' שמשון. ר' עובדיה
הגר צדק. ר' משה עשרים וארבע.

בחי האהרון להמאה השלישית שלה אחד מירושלים ושמו ר' ישראל
מכתב לחברו ר' אברהם מפירושא (איטליא), בו הוא נותן איזה רשימות מחיי
היהודים בארץ ישראל בזמן ההוא. ואלה הם מקצת דבריו 1):
א. בכאן... אין דנין בערכאות כלל, אלא מושיבין דיין... על הלב אינו
פותח ספר ורן על פי הסברה או עושה פשרה, ואין מהרהרין אחריו... ואחר
דבריו לא ישנו. ואם יש לעתים רחוקים... המגיס ללכת לערכאות, מיד [קמים]
כל ישראל כאחד חברים כנגד המשחית ונותנין שחד למושל הארץ, להכות
מכות מרדות במקלות כמנהג הארץ, ואח"כ מחרימין אותו שיתחרט ויפיים
הקהל בממון...

ב. באלו הארצות כל המלאכות לא תצלחנה, כי אם הצורף בכסף
ובזהב, והאורג, והרצען... רואה סימן ברכה, כי הם מחזירים בכפרים ובעירות,
וישמעאלים גומלי חסד הם, ונותנין להם לחם ודבש ופירות בחנם כל צרכם,
ואין מקפחין בשכרן. והרבה מירושלים שיוצאים לכפרים ואינם חוזרים לבתיהם,
כי אם לרגלים ובחנוכה ובפורים. וגם יש בכאן הרבה הנויות מוכרין שמן
ובורית ומיני מאכל, אבל אחד מני אלף לא יצלה...

ג. מענין המאכל: כל אדם הוא בצעה, כי בירושלים לא ימצא בשר
בכל יום... ולא דגים ולא פירות, כי אם תאנים וענבים. ושאר הפירות—תפוחים
ואגסים—מביאים מדמשק, והם בתכלית היוקר.

ד. מעניני המלבושים... ומלבושי אנשים ונשים כמעט שוים, והנשים
הולכות בצניעות גדולה, וכשיוצאות לחוץ הן מעטפות כלן בסדין, ובגד שחור
על פניהן... והן רואות ואינן נראות, ואפילו הבעל אינו מכיר באשתו...
הם מלעיגים על מלבושי הנשים שלנו, והדין עמהם... ומיד כשבאתי הנה, תקנתי
כל מלבושי בתי הגדולה כמנהג המדינה...

ה. מענין שבת. הן נזהרים הרבה, אין עושים אש בשבת כלל אפילו
לחולים שיש בהם סכנה, והיא חומרה של שמות. בענין הטלטול בשבת יפה
כח [היהודי] האיטליאני, היקרים מכל הלשונוות (כלומר מהבאים מארצות אחרות),
שאין מטלטלין אפילו על ידי ערוב...

ו. מה ששאל כבוד תורתו אם צודק [המאמר] תחת ישמעאל ולא תחת
עשו (הנוצרים). באלו הארצות אומרים להפך: ויש צדדים לכאן ולכאן.

1) ירושלים כרך ב' 95—104.

מי שמקבל עליו עול הגלות והכנעה, שלא ירים יד ורגל כנגד הישמעאלים, אפילו אם בא עליך בעקיפין, ולא ידבר גבוהה כלל אפילו לקטני קטנים, ויהיה כחרש לא ישמע וכאלם לא יפתח פיו, כי אם דברי פיוסין ולשחד בקצת, אז טוב לו, כי כאשר רואה הישמעאלי ההכנעה וההשפלה, הוא מתפייס, ואפילו הוא מבקש ממין מתפייס בדבר מועט, וזה ג'כ דבר שאינו מצוי. ולא יחשוב בית שזהו דבר שנתחדש עתה, כי ראיתי כתבים ששלח הרמב"ם לספרד וכתב: שאין אומה בעולם, המבקשים להכניע ולהשפיל אומה ישראלית, כמו הישמעאלים. וכשארם מכניע עצמו יוכל ללכת בכל המקומות לסחורה ולעשות חנות בשוק כמו ישמעאלי... רק שהוא פורע מכס גדול... והנוצרים שאינם מתושבי הארץ משלמים כפלי כפלים...

ז. מענין דירת: היא דירת עראי... בהצר אשכנזי... והבתים בתוכה כמו נקיף סלעים... בפירושא לא היה [יפה אפילו] לרפת בקר... אמנם נמצאים בתים נאים בירושלים כזול. מי שמוציא ארבעה דוקאטים לשנה ימצא בית נאה וחדרים הרבה וחדר (1).

השדרים (שד"ר-שליחא דרחמנא): ארץ ישראל היתה תמיד מרכז האמה, גם לכל אלה שישבו בארצות אחרות. עוד מהימים שבהם שקלו בני ישראל בכל שנה את שקליהם לשלחם לירושלים לקופת בית המקדש, זכרו בכל מקומות פזוריהם את ארצם, את ארץ אבותם, ולא הסיחוה מדעתם גם לאחר הרבן בית המקדש, והישוב הקטן, שנשאר בארץ ישראל לפליטה מבנה, משד, מרצה ומטמפה, היה יקר בעיני אחיהם הגולים בארצות הגוים, כמו העצם האנדית לוג שאינה נרקבת, ומטנה עתידה התחיה לבוא.

מצינו, כי בימי התנאים והאמוראים היו יושבי ארץ ישראל שולחים לחוץ לארץ לאסוף נדבות, להחזקת הישיבות הגדולות שבה, שמפני הירידה הכלכלית לא היו אנשי ארץ ישראל יכולים לקיימן בלי עזרה מן החוץ (2). השליחים שהיו נשלחים מארץ ישראל נקראו בשם, שלוחי דרחמנא או בראשי תיבות - שדיר. על פי הרוב היו השדרים גדולי תורה, בחירי העם, דרשנים טובהקים, והשפעתם היתה מרבה על אחיהם הרחוקים. די להזכיר את שמות השדרים: ר' יוסף ב"ר משה מטראני, ר' ישראל סאיר מזרחי (בעל פרי הארץ), ר' חזקיה די-סילוה (בעל, פרי הדיש), ר' ישראל משקלוב (בעל פאת השלחן), הד"ר ר' יוסף שורץ (בעל תבואת הארץ), וכדומה, לדעת חשיבותם של השדרים, שהיו מסלתה ומישמנה של הקהלה הירושלמית.

(1) כותב המכתב הזה היה יושב בחצר של הקדש, והיה דיון וראש ישיבה בירושלים.
 (2) קבוץ הנדבות נקרא בשם, מטבת חכמים. מצינו שר' אליעזר ור' יהושע ור' עקיבא באו עד חילת אנטוכיא לעסק המגבת (ע' ירושלמי הוריות סיג היז). הראים לונץ משער, שבבבל היה המנהג שהיו שולחים נדבותיהם לארץ ישראל ע"י שליחיהם טבבל בדרך כבוד, ולא שישלחו חכמי איי שולחים בבלה לקבלת נדבות (ירושלים כרך ז' 28).

על יהודי מארוקו כותב הסופר יעקב משה טולידאנו⁽¹⁾: ,אהבתם לארץ ישראל נפלאה ונערצה עד מאד. את פרוטתם האחרונה מנדכים הם לארץ ישראל ולקופת ר' מאיר בעל הנס ור' שמעון בן יוחאי. והשדיר הבא מארץ ישראל, אם ספרדי או אשכנזי, מתקבל אצלם בכבוד גדול ונותנים לו אכסניא נאה ומתת כסף בנדיבות נפרזה יותר מכפי יכלתם'. היו שדרי'ם שבאו לארצות, ששם מצאו את אחיהם בורים עמי הארץ ואינם יודעים מצות התורה, והשדרי'ם השתדלו להורות אותם דרכי היהדות. השד'ר ר' יוסף מאמאן מהמערב, בלכתו (בשנת תקני"ג) לערי פרס ובוכארה, מצא כי יהודי בוכארה שפלים מאד במצנעם הרוחני, והתישב ביניהם ללמדם תורה. וכן עשו רוב השדרי'ם החכמים, שהשתדלו למעט ידיעת התורה בפנות הנדחות וחזקו את הקשר הלאומי בין הפזורים והרחוקים, בפרט בימים הקדמונים, שלא היה הבור דרכים. וצריך לדעת כי גם אמץ רוח מיוחד היה דרוש אז להיות שד'ר, כי סכנת הדרכים היתה גדולה עד מאד, ובפרט מפני שהיו צריכים להוליך עמם את הכספים דרך כל כך רחוקה, וליסטים היו מצוים מאד, והיו גם מקרים שהשדרי'ם נהרגו בדרך.

כמובן, לא כל השדרי'ם עמדו במדרגה גבוהה, כמו אלה הנזכרים למעלה, היו לפעמים שדרי'ם גם ממין גרוע, אבל אין היוצא מן הכלל מבטל את הכלל. השד'ר הראשון בימי הבינים היה ר' שמואל בן ר' שמשון בשנת ד' תתקע"א⁽²⁾.

בשנת ה' ע"ג—פ' היה שד'ר ר' עובדיה הגר. ראש רבני ירושלים ר' ברוך⁽³⁾ נתן בידו מכתב המלצה. על דבר שאלה אחת ששאל ר' עובדיה מאת הרמב"ם, אנו מוצאים תשובת הרמב"ם: אמר משה בר מימון: הגיע אלינו שאלת מרנא ורבנא עובדיה, המשכיל המבין, גר צדק, ישלם ה' פעלו ותהי משכורתו שלמה מעם ה' אלהי ישראל, אשר באת לחסות תחת כנפיו⁽⁴⁾.

בשנת ה' רפ"ז היה שד'ר אחד ר' משה עשרים וארבע, שנתפרסם אמנם לא לשבח על ידי הסכסוך שגרם בין החכם־בשי הראשון בקושטא, ר' משה קפסאלי, ובין ר' יוסף קולון הצרפתי⁽⁵⁾. בפרקים הבאים נזכיר עוד שמות שדרי'ם.

⁽¹⁾ נר המערב 216.

⁽²⁾ עי' לעיל עי' 35.

⁽³⁾ כנראה ר' ברוך זה הוא שהיה בירושלים בזמן ר' אשתורי הפרחי, שאלו הביא את ספרו כפתור ופרח, ובכמה מקומות כתב ר' אשתורי בספרו. הסכים הרב ר' ברוך זיל, עי' המעמר גי' עי' 323.

⁽⁴⁾ עי' המעמר שם וננוי ירושלים להרשיא וורטהיימר חובי ב'. נמצא בגניזה של קאירה עוד איזה קטע עיד שליחותו של ר' עובדיה הגר.

⁽⁵⁾ גרץ כרך ששי עי' 424 בתי שפ"ר.

פרק שלשה עשר.

גרוש ספרד. היהודים הספרדים והמערכים ויהודי סוריה בארץ ישראל. במאה השלישית נגזרו על היהודים באירופה גזרות רעות שהשפיעו על יושבי ארץ ישראל השפעה עצומה. בשנת ה' רנ"ב גרשו היהודים מספרד ואחר כך גם מפורטוגל, ורבים מהמגורשים הלכו לבקש מקלט בארצות המזרח תחת הסות הצי הירח. הממשלה התרכית קבלה את הגולים ברצון ופתחה לפניהם שערי ארצה, וגם צותה על כל הפקידים להראות לגולים סבר פנים יפות. ובקושיטא ובשלוניקי נוסדו קהלות גדולות של יהודי ספרד, שמהם היו חכמים מובהקים, סוחרים גדולים, ודפלומטים חרוצים.

המליץ המְרַנֵּי ר' שמואל אושקי בספרו „התנחומות“ (בשפה הפורטוגלית), בדברו על הַרְנָה וההצלה שעמדה ליהודים גורי ספרד מממשלת תרכיה, אמר: ממלכת תרכיה היא הים הגדול ורחב הידים, אשר אותו בקע ה' ברחמיו לשום בו דרך לעבור גאולים. כיום צאתך ממצרים תשליך יעקב במצולות הים הזה את כל צרותיך ופגעיקי, שם יטבעו במצולות תהום, כאשר טבעו פרעו והילו בים. שם (בתרכיה) נפתחו לפניך שערי רחמים, שערי חרות ודרור להיות משפטך שוה למשפט כל העמים בהממלכה הזאת, ושם תמלא אחרי כל דברי תורת ישראל באין מכישול ומפריע... שם תשנה את מעמדך, שם תסיר ממך את הכנדים הצואים אשר לבשת, תעזוב סתר פנים ומחזה כזב“ (מסוה הנצרות שהיו האנוסים שמים עליהם להנצל מרודפיהם).

היהודים הגולים מצאו במדה ידועה חירות ושיוון במלכות תרכיה, שהיתה אז הממלכה היותר אדירה בעולם. והתרכים מצאו תועלת מרבה ביהודים, כי מלבד שהביאו עמם הרבה עשר וכשרון המעשה, הלא המה היו היסוד היותר נאמן להממשלה. הנוצרים היו מוחזקים בעיני התרכים למרגלים ובוגדים. התרכים בעצמם היו גבורי מלחמה, אבל רחוקים מהבנת המסחר והתעשייה, ובכלל מכל עניני מדע והשכל. ואת החסרון הזה השלימו היהודים, שנעשו לבעלי המסחר והתעשייה, למפיצי חכמה ודעת. ביהוד היו חשובים מאד הרופאים היהודים. ר' יוסף המון ובנו ר' משה, יוצאי גרנדה, ובן בנו (שנקרא על שם זקנו) ר' יוסף, היו רופאים בחצר השלטן שלים הראשון ושוליימן השני, והיתה להם השפעה גדולה בעניני המדינה, ועבדו במסירות לטובתה.

באותו זמן שלח ר' יצחק צרפתי, שהיה אז רב בעיר אדרינופלא, מכתב חוזר ליהודי אשכנז וצרפת, לעורר את לבם לעלות לארץ ישראל: „ספרו לי כל התלאות אשר מצאו ומוצאים מר טמות את אחינו בני ישראל היושבים באשכנז והגזרות... הנעשים בכל יום... ואין לדבר סוף...“

אני עבדכם ואחיכם הקטן יצחק צרפתי, ואף כי משפחתי הצעירה היא מצרפת, באישכנו נולדתי, ויצקתי מים על יד רבותי רבני אישכנו נ'ע... ובאתי פה בארץ תוגרמה, ארץ לא תחסר כל טוב, אלהים השכנה לטובה, כי למחיה שלחני לי ולכם אם תאבו ושמעתם... דרך תוגרמה היא דרך עץ החיים, כלו דרך יבשה עד ירושלים, רק מעבר יבשה מילין דרך ים, ובכל יום נמצאות אורחות ישמעאלים סוחרים ויהודים יוצאים בשיירות גדולות... ועתה אל תתעצלו זאל תתשללו! שובה ישראל! קומה למנוחתך ויפוצו אויביך מפניך... באו ורשו את הארץ אשר ה' נתן לכם... ובאו האובדים בארץ אישכנו והנדהים בארץ צרפת והשתהוו לה' בהר הקדש בירושלים.

זאמנם בתורכיה לא היתה היהדות שפלה ובוזיה, כמו באירופה. בתורכיה עמדה היהדות במדרגה אחת עם הנצרות, ובמדה ידועה גם למעלה הימנה.

בראש היהדות עמד בתרכיה רב המדינה, שנקרא בשם החכם־בשי, שלו ג'תן מטעם הממשלה כח מדיני גדול, והיה יושב בסוד המועצה הגבוהה (דיואן) של רואי פני השלטון. החכם בשי הראשון בקושטא היה ר' משה קפסאלי, איש צדיק ונדיב, ובמותו ישב ר' אליהו מזרחי על כסאו, שנתפרסם בתורתו ובחכמתו, ובישיבתו למדו מלבד חכמת התורה גם תכונה וחכמת הטבע וההשבוין. גם הקראים היו באים ללמוד בישיבתו.

בישאר ערי תרכיה, וביהוד בירושלים, הברון, טבריה וצפת היו רבנים ד'שמיים, שנקראו בשם ממלאי מקום החכם־בשי, וגם הם נהשבו לפקידים המלכות, ומושלי המדינות היו חולקים להם כבוד.

החכם־בשי היה מעין ראש הגולה, שהיה מלפנים בבבל או, הנגיד' שבמצרים. תלבשת מיוחדת היתה לו, מעיל ארוך, שראשו ושתי כתפיו מרוקמים בחושי כסף, ופתיל כסף רחב על פני מצנפתו. תלבשתו וכן שאר זכיותיו נרשמו בחקי המדינה.

החכם־בשי היה נבחר על ידי ועד הכולל של קהלת קושטא, שהיה מורכב משמונים איש רבנים ובעלי בתים חשובים. ועל יד החכם בשי היה ועד דוחני של שבעה חברים, אנשי עצתו.

מהזמן ההוא התחיל הישוב להתרבות בארץ ישראל. מלבד אלה שעלו קודם לג'רוש ספרד מאנגליה, צרפת וביחוד מאטליה, רבו עכשיו, אחרי הג'רוש, מגולי ספרד ופורטוגל, ואחרי שהגולים ההם היו גדולים בעשר ובמדת תרבותם, על כן הניחו את חותמם על כל הישוב, ושפתם ומנהגיהם נתקבלו בין כל יושבי ארץ ישראל.

מלבד הספרדים התחילו לבוא לארץ ישראל גם היהודים המערביים, מאפריקה, אלג'יר, פאס, דרעה. בימי הרדיפות של האלטההדים (כת מהמדנית קנאית) בקשו רבים מיהודי מארוקו מלט להם באזיה, וחכמיהם רצו ביותר

להתישב בארץ הקדושה, אבל מִפְּחַד נוסעי הצלב נאנסו להתישב בחלב היא ארם צובה, ששם משלו התרכים הסלדוֹזִקִים, ואחרי שהתרכים הרחיבו את גבול ממשלתם עד קצות אפריקה, נתרבו העוברים והשבים מהמערב לארץ הקדם. בשנת ה' רפ"ב היו כבר בירושלים שלש קהלות: א) הספרדים; ב) המוריסקים (או המסתערים) והם יהודי סוריה וערב וגם מצרים בכלל; ג) המערבים, הבאים מאלג'יר או ארוגל והראן ומאזקו הערביות. ביחוד השפיעו הרדיפות האכזריות, שנרדפו היהודים במרוקו (רפ"ג—ר"צ), לעלית המון רב לארץ ישראל. והם נבדלו מהמוריסקים, שהמערבים היו יודעי תורה, וביניהם גם חכמים מופלגים, והמוריסקים היו עמי הארץ.

בשנת הרסיב כתב מחבר אלמוני¹, כי בצפת היו אז שלש מאות בעלי בתים מאחינו בני ישראל, ולהם שלישה בתי כנסיות: לספרדים, למוריסקים ולמסתערים, ולעדת המערבים. ואחר כך הלך מספר המערבים הלך וגדול. ואפשר לומר, שבכל זמן שנעשה נסיון ליסד ישוב עברי בארץ ישראל, שם אתה מוצא בין החלוצים גם יהודים מערביים².

מלבד התושבים הקבועים בארץ ישראל מהמערביים, רבים מהם באים לסייר את ארץ ישראל, ובפרט ביום הולא דרשב"י (ל"ג בעמר), שאז נעשית במירון הדלקה והגיגה גדולה. בין הנכבדים מיוצאי המערב שנתישבו בצפת במאה היא צריך להזכיר את משפחת אל-דאוד. בני המשפחה הזאת התייחסו על ראשי הגולה וזרע בית דוד. לפי דברי היוחסין³, באו מבני בניהם של דוד המלך לספרד ונקראו בשם אל-דאוד, ומשם גלו למארוקו.

המערבים יושבים בירושלים ברובע מיוחד במבואות המפולשים שבין חומת הבית ובין השוק, אל-כַּתְנִיץ. שם יש להם תלמוד-תורה ובית כנסת ושאר מוסדות הצדקה שלהם.

הם עוסקים בתורה באהבה מתוך עוני ולחץ וביחוד בספרי קבלה, ורבנים גדולים עמדו מהם, כמו ר' חיים יוסף דוד אזולאי, ר' חיים ק' עטר, ר' שלמה חזן, ר' דוד ב"ר שמעון ועוד.

פרק ארבעה עשר.

ר' יצחק הכהן שולאל (שוליל או שולל). דוד הראובני.

ר' שלמה מולכו.

הנניד האחרון במצרים היה ר' יצחק שולאל⁴. הוא היה גדול בתורה ובנדיבות לב, והחליף מכתבים עם גדולי הדור ותקן כמה תקנות טובות.

¹ נדפס בס' שבחי ירושלים.

² עי' ירושלים כרך ז', מאמרו של הד"ר סלושץ. גם אלהריו עוד מזכיר את קהלת המערבים בא"י. בכתרון יששכרי נאמר, ואנו המערביים. עי' גר המערב, טולידאנו 99—וגם 112 העי' ס"ד.

³ הוצי' פיליפובסקי עי' קמ"א.

⁴ טח בכסלו רפ"ה (משיבת י. בן צבי בחדשות הארץ תרע"ט גליון ס"ג). והוא בן אחיו של ר' נתן הכהן שולאל (לעיל עי' 53). ועי' ירושלים לונץ כרך א' ובי'.

כשנתבטלה הנגידות במצרים, עלה ר' יצחק לירושלם ויקבע שם שתי ישיבות, ובכספו החזיק את כל הלומדים והוציא על זה, כאלף פרחים" (פלורין) לשנה. ומלבד זאת שלח מכתבים לקהלות המזרח ולשאר ארצות ויעורר את הנדיבים לשלוח תרומה להחזקת הישיבות ולתמיכת העניים, שהיו רבים מאד בירושלם בזמן ההוא. הוא יסד משמרות וחבורות קדושות להתפלל ולהתודות בעד אחינו (שבגולה¹).

ארבע תקנות תקן ר' יצחק שולאל: (א) איש לא יביא את חברו בערכאות, אם לא יתרה בו מתחילה שלש פעמים, והלה לא ירצה ללכת עמו למשפט לבית דין של יהודים. (ב) אין רשות לשום דיין (או טמונה) לכופ את מי שהוא להלוות מעות לצרכי צבור. (ג) החכמים פטורים מכל מס, ואפילו אם הם עשירים גדולים, וכן פטורות האלמנות מכל המסים. (ד) המקדיש דבר לבית הכנסת אין לו בו זכות יתרה משאר בני הקהלה².

בשנת ה' רס"ד היתה מחלקת עצומה בין רבני ארץ ישראל ובין רבני מצרים על דבר קביעות שנת השמטה, ולאחרונה הסכימו לקביעות הרמבים, והיא שנת רס"ד.

גם על דבר הפרשת תרומות ומעשרות היתה אז מחלקת ולבסוף נחלט שהפרשת תרומות ומעשרות בזמן הזה אפילו בארץ ישראל אינה אלא מדרבנן. בשנת רפ"ד נגלה איש אחד פלאי, דוד הראובני שמו³. הוא היה בן ארץ הקדם והתגורר איזה זמן במדינות ערב ונוביה. הוא ספר, שהוא משבט ראובן, שיש לו ממשלה חפשית בערב, ואחיו יוסף הוא מלך השבט הזה. ושהיהודים החפשים ההם שלחוהו להתראות עם מלכי הנוצרים ולכרת עמם ברית להלחם יחד בתרכיה ושישיבו את ארץ ישראל לישראל. בדרך מסעו סר גם לארץ ישראל וישב איזה זמן בעזה, בהברון ובירושלים. דוד הראובני זה השפיע על כל היהודים וביחוד על בני ארץ ישראל השפעה גדולה מאד. תקנת הגאולה, שהיתה תמיד חיה בלב עמנו, נתעוררה אז ביתר שאת וזחי ללהבה⁴. דוד הראובני התיצב לפני שרים גדולים וקנה לבם. ובחדש אדר בשנה ההיא בא בשערי רומא רוכב על סוס לבן הלוך ועבור ברחובות, ועברו ומתורגמנו עמו, ויבא עד לפני חצר האפיפיור, ותיכף נתקבל מאת החשמן (קרדינל) ג'וליו באספת חשמנים אחרים, ואחר כך נתקבל גם מאת האפיפיור בעצמו. כנראה, מצאה הצעתו של דוד הן בעיני האפיפיור ויתן לו המלצה למלך פורטוגל.

¹ תולדות חכמי ירושלים. פרוסקין ח"א 21.

² כל התקנות הללו היו דרושות לזמן, והתקנה האחרונה נעשתה גם כן משום מעשה שהיה: היה מלפנים איזה דיין שבנה את ההיכל (ארון הקדש) בבית הכנסת מכספו וקנה מנורות, והוא או בא כחו היו נוהגים להדליקן לפני ההיכל. כשנפטר הדיין לעולמו, רצתה האלמנה להחזיק במצוה זו, אך פרנסי הקהל התנגדו לזה (כי דרכם היה למכור את הדלקת הנרות, והכסף היה בא לאוצר הקהל) והביאו את דבריהם למשפט והם זכו בדיון.

³ גרין, ת' שפ"ר ח"ו, פי"ז ופי"ח. ⁴ ע' לעיל 16 הע' 3.

כשנה שלמה ישב דוד ברומא, ואחר כך הזמינהו מלך פורטוגל לבוא אליו. דוד יצא מרומא וישב באניה, אשר דגל יהודה נטוע על תרנה, ויבוא אל מלך פורטוגל (רפ"ז), שקבלו בכבוד גדול, וגם הבטיח לתת לו שמונה אניות מלחמה ויחד עם צבא היהודים ילכו להתנפל על תרכיה.

הדברים הנפלאים האלה השפיעו ביחוד על האנוס הצעיר ר' שלמה מולכו (ר"ס—רצ"ג), שנקרא בגוייתו דיוגו פיֶרס. הוא היה בעל כשרונות גדולים, נושא משרה גדולה בחצר המלוכה בפורטוגל, ובסתר למד תורת ישראל וגם חכמת הקבלה. וכששמע מעשה דוד הראובני, חשב מולכו כי לפניו נגלו תעלמות. אבל דוד דחה אותו, ביראו שלא יחשדוהו הנוצרים, כי הוא מסית את האנוסים לעזב את הנצרות. והצעיר מולכו חשב, כי דוד בכונה מסתיר ממנו את סודותיו מפני שאינו נמול, וילך וימל את עצמו. אולם דוד הראובני גם אז התרחק ממנו, אבל כבר תקפה רוח ההזיה את מולכו, והוא ראה חזיונות נוראים בחלום ובהקיץ. לפי דבריו ראה: זקן נכבד וזקנו ארוך ומראהו כשלג חור ויאמר לי: בא עמי להורבה אחת מחורבות ירושלים, והלכתי עמו לשם, ובתוך הדברים האלה נראה שאני בדרך זמן רב, ושלישה אילנות יוצאים משרש אחד, וענפיהם נפרדים אל כל רוח, ועל הענפים ראיתי יונות רבות והן לבנות (רמז ליהודים שעמדו בדתם) וביניהן יונות אחרות מגון קָשָׁן... שהיו לבנות ונשתנו (רמז לאנוסים), וביניהן גם שחורות (שנתהפכו לגמרי לקתולים)... וסמוך האלה הלבנות היה שדה גדול... ובשדה עובר נהר גדול, ומעבר הנהר עם רב אנשי מלחמה, פרשים רוכבי סוסים בכלי מלחמה, הרבות ורמחים, מורים כדורי ברזל כאש, וכוונת החיל להכרית האילנות... והנה האיש הראשון נפל עלי... ויאמר לי: ההבנת בהזון מקרה היונות האלה... וגם הגוים המכים אותן ומסיתין אותן מה הוא? ואמר: ... נכמרו רחמי על היונות האלה... ויאמר אלי: שא עיניך וראה את כל החיילות האלה ותבין סופן ותדע מה הן היונות. ויפח על הגוים ההם ויעשו גל עפר ועצמות...¹

שלמה הלך לארץ ישראל והפליא את לב אחיו ביפיו, במדברותיו ובהתלהבותו לגאלת ישראל. ובכל מקום בואו השפיעו דבריו כטל של תחיה. בצפת היה אז מקלט לגדולי חכמי ישראל, בעלי הרזים¹, ור' שלמה מצא בחבורתם אנשים כלבבו. יש מסרת שהוא ארס שם את בת ר' יעקב ב"ר רב². על פי בקשת זקני החכמים בצפת כתב ר' שלמה חבור על הגאלה העתידה בשם, המפאר³ (שלוניקי רפ"ט); לפי דעתו צריכה הגאלה לבוא בשנת ה"א ש. ובימים ההם אמנם היתה מהפכה בעולם. הריפורמציה התגברה, וחיילות ספרד

¹ ע' לקמן ספ"ו.

² שם. ה' ד' גורדון בהמגיד 1862 גליון מיג כותב, כי במשך שלש שנים הספיק ריש מולכו לקנות ידיעה עצומה בכל הספרות העברית (קודם לזה לא ידע ממנה כלום). עד שכלם השתוממו עיניו, והאמינו שמלאך למדו תורה.

ואשכננו, אשר קרלום החמישי משל עליהם, לכדו את רומא והחריבו את בתי כנסיותיה והרבו לשפוך דם בקרבה. וחרכן, קרתא דמחייבתא" היה בעיני מולכו להתחלת הגאלה. ע"י השפעת התקוה לגאולה קרובה סרבו היהודים בירושלים לעשות את פקודות הממשלה, וכולא ר' לוי בן חביב שעצר בעדם, היו מטיטים על עצמם אסון גדול.

להרבות הפלא היה האפיפיור בעצמו מגינו של ר' שלמה מולכו ונתן בידו תעודה שלא יגעו בו לרעה. כנראה גם האפיפיור קִשָּׁפַע מהעלם האמין ובעל הרוח הזה, ולא נתנהו בידי אוביו שארבו לו והלשינו עליו המיד. אחריתו היתה כי נתפש בידי הממשלה הוא ודוד הראובני. את ר' שלמה מולכו הוליכו אל המוקד ושמו רסן בלחיו, שלא ישמע דבר באזני העם שנתאסף לראות במחזה הדמים. ואולם בטרם שהשליכוהו אל האש בא אחד משרי הקיסר וצוה להסיר את הרסן מפיו ואמר לו: אם שוב תשוב לנצרות וחיתה נפשך, והמלך ישיבך על כנך. אך ר' שלמה ענה: על הזמן אשר התהלכתי כנוצרי לבי מר וזעף. ועתה כטוב בעיניכם עשו, ונפשי תשוב אל אדתיים אל בית אביה כנעוריה, כי טוב לי אז מעתה". אז קִשָּׁלַךְ אל האש וימת על קדוש השם (בח' כסלו או טבת רצ"ג) (1).

ודוד הראובני מת בבית האסורים.

פ ר ק ח מ ש ה ע ש ר .

גולי ספרד העולים לארץ ישראל. ר' יצחק קארו. ר' יוסף קארו.
ר' יוסף סרגוסי. הרדב"ז.

גם אחרי שבאה ארץ ישראל תחת ממשלת תרכיה, לא באו שנויים במצבה הכלכלי. כמו שנראה להלן, סבלו היהודים בארץ ישראל גם מפקידי תרכיה, לא פחות ממה שסבלו מפקידי הממלוקים. ורק לפעמים פה ושם נגהו קוי אור לרגעים ומהרה נדעכו. יותר טוב היה ליהודים שישבו בערים שמחוץ לארץ ישראל; בקושטא, בשאלוניקי, באדרינופלה, במצרים וכדומה, ששם היה מסחר רב, ועין הממשלה המרכזית היתה פונה תמיד שמה. אבל הפנות הרחוקות, כמו ארץ ישראל, נתנו כמעט תמיד בידי הפקידים ששלטו בהן שלטן לא מגבל, וכל שאיפתם היתה רק להוציא את הפרוטה האחרונה מכיס התושבים על ידי עונשים, מאסרים, מכות וענויים בלי סוף.

(1) נשמרה אנדה בצפת, כי ארוסתו של ר' שלמה לא רצתה להנשא לאחר, וכמותה בקשה לשים על צוארה כקמיע את כתובת האירוסין שלה ועל אצבעה את טבעת הקדושין שלה ולקברה יחד עם אותות הזכרון היקרים שנשארו לה מארוסה הקדוש.

ולפיכך לארץ ישראל הלכו ביחוד אלה היהודים שחבת הארץ מלאה את לבם. אלה גדולי האמונה, שיחד עם ר' יהודה הלוי היו אומרים:

דְּרִשְׁתִּיךָ וְאִם מְלַבֵּךְ אֵין בְּךָ

וְאִם בְּמָקוֹם צָרִי גִלְעָדֶךָ

נְהִישִׁי שְׂרָפָה וְגַם עֶקְרָב.

הם קבלו עליהם את היסורים—יסורי ארץ ישראל—באהבה, וחבת הארץ לא רפתה בלבם כל ימי חייהם.

והננו רואים אמנם, כי אחרי הגרושים מספרד ומפורטוגל נתאספו לארץ ישראל המון חכמים גדולים בתורה ובחכמה ויוצרי חכמת הקבלה, עדיני רוח וטהורי נפש, ושם יסדו ישיבות גדולות וחברו ספרים יקרי ערך, ולא שעו אל העשר ואל תענוגי הגוף, כי הסתפקו במועט דמועט. ואך באופן שכזה אפשר היה להם להמשיך שם את קיומם, ולהינות מזיו השכינה, השרויה בארץ ישראל. בשנת ה' רע"ז עלה לארץ ישראל ר' יצחק בר' יוסף קארו, שהיה רב תלמודי גדול, רופא, חוקר ומקובל. הוא נולד בשנת רי"ח בטוליטולא ולמד בישיבתו של ר' יצחק קנפנטון, המפרסם במלכות קשטיליא. כשנודע שמו של ר' יצחק לתהלה, נקרא להרביץ תורה בעיר ליסבון, ושם ישב שנים רבות והקים תלמידים רבים. אך בשנת רנ"ח יצא עם גולי פורטוגל לתרכיה. בימי טלטולו מתו עליו כל בניו הגדולים והקטנים ובשבתו בעירום ובחסר כל, גלמוד ושכול ישב לכתב פירושו על התורה שקרא לו, (תולדות יצחקי. 1).

בשנת רע"ז, אחרי שגמר את ספרו, בקש תנחומות לנפשו בישיבת ארץ ישראל. והוא עלה והתישב בירושלים ושם עשה תקונים לספרו, הנזכר לעיל. עוד גשארו ממנו תשובות בעניני הלכה. תשובה אחת נדפסה בשאלות ותשובות של בן אחיו, ר' יוסף קארו. בתשובה ההיא הרים את מעלת הקבלה, שבמקום, שלא איפסיקא הלכתא, זה אומר בכה וזה אומר בכה, שנכריע כחכמי הקבלה.

מגדולי בוני הישוב הצפתי היה ר' יוסף סרגוסי (נולד בערך שנת ר"ך 2), שהגלה מספרד ובא למצרים. שם קבלו אותו בכבוד גדול, כי כבר נודע שמו לתהלה והיה אהוב ונחמד על הבריות ועליו היו אומרים: שהיה משים שלום תמיד בין אדם לחברו ובין איש לאשתו ואפילו בין הגוים. במצרים קבע ישיבתו

(1) בהקדמתו כתב את החרוזים האלה:

לְנוֹת בְּכִים	סְפָרֵי חֶפְרִי,	הֵן לִי עֵר	נֶאֱמַן בְּשַׁחֲקִי.
גַּם לְרֵאוּתִי	כִּי הֶגְנִים	הֵם בְּדַק וְכִי	פֶר וְכִשְׁחֲקִי...
וְאֶעֱשֶׂה לִי שֵׁם	אֲחֵרֵי שׁוֹת	טוֹב סְבָנִים,	הוּא לֹא נֶשְׁחָק.
בְּשֵׁשׁ וּבְדָרְשׁ	עַל הַתּוֹרָה,	בּוֹ יִנְכִירֵי	נִי סְפָרְחָקִי.
עֶקֶר תּוֹלְדוֹ	מִי הוּא סְפָרִי	עַל בֶּן נִקְרָא	תּוֹלְדוֹת יִצְחָקִי.

(2) דברי ימי ישראל בהגורמה היא 120—121.

ושם למד אצלו ר' דוד בן זמרא, ואחרי שבתו שב שלש שנים הלך לארץ ישראל ונתישב בעיר צפת.

בזמן ההוא היו פרנסיה ומנהיגיה של צפת אנשים טובים וישרים, דואגים בשביל העניים והאביונים ולומדי התורה, כי את העניים היו פוטרם לגמרי ממס הגלגלת ולמי שהיתה קצת יכולת היו נותנים למחצה ולרביע, ומבעלי תורה לא עלה על לב שום אדם ליטול מסים, וגם ממס הגלגלת לא היו נוטלים אלא דבר מועט. ולפיכך היה שם, כרם ה' צבאות בית ישראל יפה אף נעים... ראשי ישיבות ותלמידיהם לומדים באין שטן ואין פגע רע... ועזקה ויסקלהו נדיבי עם אלהי אברהם שבחוצה לארץ לכלכלם בלחם... משם תצא תורה ואורה לכל תפוצות הגולה⁽¹⁾

ר' יוסף סרגוסי היה לצפת מה שהיה ר' עובדיה מברטנורה לירושלים. רב גדול בתורתו ובצדקתו, בעל אפי נמרץ היה ר' דוד ן' אבי-זמרא (או ן' זמרא)—הנודע בשם הרד"ב, תלמידו שר ר' יוסף סרגוסי. שנת לידתו לא נתבררה, אבל צריך לחשב שהיתה קרוב לר"מ⁽²⁾. הוא היה ספרדי, ישב איזה זמן במצרים, אבל רב שנותיו ישב בירושלים, וכאשר גדלו שם המצוקות עבר לצפת, ושם נפטר בהיותו זקן ושבע ימים (בערך ש"ל).

בשבתו במצרים תקן ר' דוד ן' זמרא תקנה אחת חשובה מאד, שבשבילה דרוש היה אמץ לב מיוחד, והוא—לבטל את התאריך למנין השטרות שהיה נהוג בישראל עוד מתקופת היונים, מהשנה הראשונה שהמלך סיליקוס הסורי נצח את שאר שרי הצבא אחרי מות אלכסנדר הראשון (ג"א תמ"ח ליצירה). בתאריך הזה החזיקו היהודים במזרח בכל תקף, אף לאחר שמלכות יון עברה ובטלה מן העולם, והיו נוהגים לכתבו בשטרי גיטין, חליצה, מיאון וכתובות (ובגלילות צרפת ואשכנז כבר נתבטל). ור' דוד הרגיש, כי בוששה היא ליהדות להחזיק בתאריך זה עכשיו ויבטלהו, וקבע תחתיו תאריך היצירה. תקנתו נתקבלה בלי התנגדות.

בימים ההם היתה קניית עבדים ושפחות נהוגה גם בישראל. וזה גרם לפעמים למעשי פריצות. ר' דוד השתדל לגדור בעד זה ובתשובה אחת הוא כותב, וכבר צווחתי הרבה ככרוכיא כמה פעמים על עון זה, ולית דאשגה בי, דכיון ששנו בו ושלשו נעשה להם כהיתר. ועתה מקרוב אירע באחד שבא על שפחתו והוליד ממנה בן, ובא הדבר לפני ויסרתי אותו כפי מה שהיה אפשר... אבל מה אעשה שיד השרים גם הסגנים היתה במעל הזה ראשונה⁽³⁾. ואמנם בענין בעור בני השפחות נמצא מדובר כבר גם בתשובות הגאונים.

(1) שו"ת אבקת רוכל לרמי קרו סי' א'.

(2) תולדות חכמי ירושלים, פרומקין 48.

(3) שו"ת דברי דוד תשובה ו'. בתשובה ט' יש ענין מיוחד. אשה כושית מארץ כוש הנקרא אל חבשי, שנשבת ושני בניה עמה וקנה אותם ראובן. ושאלנו את פיה מה טיבה ואמרו, שהיתה

בספרו, טעמי מצות¹ הוא כותב דברים אחדים על דבר מצבו: — ואני גולה יחידי, כי עזבתי בית ישיבתי במצרים לעלות לירושלים, לבקש אחרית ותקוה... וגם פה לא הונה לי מרגשות יגונות ודאגות לא יכלתי ספורות...
ספריו היותר חשובים הם: א. תשובות הרדב"ז: אלף ושלוש מאות ויותר תשובות. ב. יקר תפארת² להצדיק את הרמב"ם נגד משיגיו. ג. מצודת דוד על טעמי המצות ועוד¹.

הוא הקים תלמידים רבים, ובתוכם ר' יצחק לוריא—הארי.

פ ר ק ש ש ה ע ש ר .

ר' יעקב בי רב. המחלקת ע"ד הסמיכה עם הרלב"ח. ר' משה מטראני.
ר' שלמה אלקבץ. ר' משה קורדובירו ור' משה אלשיך ור' משה גאלאנטי. ר' יוסף דילה ריינה. ר' יצחק לוריה. ר' חיים ויטאל.
ר' ישראל סרוק. ר' אליהו די וידאש. ר"ש סיריליו.

בסוף המאה השלישית לאלף הששי גדלה צפת והישוב היהודי שבה עלה לאלף משפחות. נתוספו ביחוד מגולי ספרד, וכאשר רבו הספרדים במספר מצאו עז בנפשם להנהיג בתקף את מנהגיהם המיוחדים גם בין בני הכתות האחרות שבקהלה. השפה הספרדית היתה מהר לשפת הלמוד בכתי הספר ודחתה את השפות האחרות מפניה², וכל כך גדלה השפעתם, עד שנמצא אחד מגדולי המערביים ר' ין טכול, שהתחיל ליחס את עצמו אל הספרדים, ובעד זה קבל תוכחה מגולה כהרב ר' שלמה ין אותנא ומר' חיים ויטאל ועוד³. יש ידים לדבר, שבאותו זמן נוסדה גם קהלה של יהודים אישכנזים, ואולי עמד בראשה חותנו של ר' יוסף קרו. יש זכרונות גם על דבר בית כנסת ליהודים פורטוגזים, בית כנסת לאיטלקים ובית כנסת ליונים שמאותו הזמן. הקהלות הנפרדות הלכו היו כנראה עומדות כל אחת ברשות עצמה, ולכל אחת ואחת היה דרשן משולח מיוחד וגם ישיבה מיוחדת, ושמרו בקנאות רבה, שלא תהיה שום התערבות חיצונית בעניניהם הפנימיים, וכל מי שבא מחדש מחויב היה להכנס לאותה הקהלה, שהיה שיך אליה מקודם. ואולם ברור הדבר,

נשואה ובאו עליה אויבים ושללום והרגו את כל האנשים שהיו בבית, ואת הנשים שבו ויבזו, ונתכרר שהם מזרע ישראל משכט דן השוכנים בהרי כוש... ובתוך זמן בא עליה ראובן ארונה והוליד ממנה בן וגדל, והרי הוא רוצה לקחת אשה מישראל ולבוא בקהל... הרדב"ז נוטה שם בשאלה זו להחמיר נחשש מנזרות, ואולם את הקראים הוא פוסק לקבל בקהל, אם יקבלו על עצמם להתנהג כרבנים.

¹ עי' תולדות חכמי ירושלים 50, וע' טוב מצרים דף י"א.

² עי' מאמרו של ז' שכטר, צפת במאה הטיז, קבץ הגליל 6—42.

³ תולדות חכמי ירושלים, פרומקין ח"א.

שהיה להם בית ועד כללי, שבו נכנסו הרבנים של הקהלות השונות, ולפרקים הזמנו גם רבנים אחרים, שלא עמדו בראש איזו קהלה, וביחד התעסקו בענינים חשובים ביותר, שיש להם ערך כללי לכל העדות השונות.

מקורות הפרנסה היו שונים. המקומיים, או כמו שקראו להם — המוריסקים, היו עסוקים, כמו אבותיהם מאז, ברוכלות, שהיו מחזרים על הכפרים ומוכרים שם. היו גם כאלה שעבדו את האדמה בכפרים של הסביבה ומוציאים חטה, שעורה, קטניות, כתנה, שמן, יין ותאנים. בעלי רכוש שבהם (וכאלה היו רבים בין הספרדים) היו עוסקים במסחר ושולחים תבואות, יין ושמן לדמשק ולמקומות אחרים, ומביאים כל מיני סחורות מן החוץ. על ידם גדל בצפת המסחר של ארגזמר ותעשית בגדים, שהיתה כלה בידי היהודים. יהודים עשירים מקושטא היו משלחים ספינות טעונות צמר בשביל סוחריו צפת. בשנת ר"פ לערך טבעה ספינה, שעליה היתה סחורה של צמר במחיר 100.000 כסף, וגם היו בה כעשרת אלפים כסף מזומן בשביל עניי צפת. כן היתה בצפת דרישה רבה אחרי בעלי מלאכה שונים: אורגים, נפחים, חיטים, בורסקים, נגרים ובנאים. בשנת של"ג הוקם שם גם בית דפוס נהדר על ידי שני האחים אברהם ואליעזר למשפחת אישכנזי. הספר הראשון שנדפס בבית הדפוס ההוא היה פרושו של ר' משה אלשיך לרניאל. מעשה הדפוס הזה יפה מאד ומעיד על טעם הטוב שר המדפיסים בזמן ההוא¹.

הצלחת הצפתים היתה כל כך גדולה בעת ההיא עד שאחיהם הנמצאים בגולה קנאו בהם, ואחד כתב מרומא בשנת שכ"ג, הגיעתני הבשורה הטובה מאיץ הצבי, שזכר אלהים את עמו ואת ארצו ונתן להם לבני ישראל עשר וכבוד בכל הענינים.

ועל כל אלה הלא העיר צפת עומדת במרומי הרי נפתלי והסביבה היא אחת מפדאי הטבע, שאין כמוה ליפי. הכנרת מצד אחד והחרמון מהצד השני, וסמוך לה העצמון, מירון, רמות גוש הלב והרי גליל התחתון — כל זה מפליא ומקסים ושופך רוח של חזיון ושירה.

גם היחס של הנכרים ליהודים המתישבים בצפת היה כנראה יותר נוח, והיהודים הצפתיים היו מצטיינים בפשטותם ולא התכישו בעבודה פשוטה. שלומאל ממורביה כתב בשנת ה' שס"ז שבין אנשי צפת נמצאים למדנים גדולים, קדושים ואנשי מעשה, המלאים דעת אלהים וראויים שתשרה עליהם שכינה. ויחד עם זה הם מתנהגים בפשטות גמורה. פעם אחת הלך תלמידו המובהק של ר' משה קורדובירו, ר' אברהם גלנטי, שחבר כמה ספרים, ונשא על גבו שק קמה, פגע בו החריף המפורסם ר' שלמה סגיס, הטף מעל גבו

¹ לפי עדות ר' יוסף שורץ נדפס בצפת בשנת שס"ה "מדרש אגור", שאיננו עוד. ר' שלמה בוכר דרש אחריו ולא מצאו עי' בהערותיו לסי' "רב פעלים" של ר' אברהם בהגריא.

של ר' אברהם את השק והשביעהו, שאיש לא ישא את השק חוץ ממנו, שהוא הרבה צעיר מר' אברהם ויותר חזק ממנו¹). ופעם אחרת נשא ר' אברהם על שכמו כד מים מהמעין הסמוך לעיר. פגע בו הקדוש ר' מסעוד ואמר: רבי! השקני מים. ר' אברהם הגיש לו את הכד, וזה חטף את הכד וישאהו לביתו של ר' אברהם¹).

צפת גדלה במהירות נפלאה. בשנת ר"צ בערך היו בה רק שלשה בתי כנסיות וישיבה אחת שנוסדה על ידי ר' יוסף סרגוסי (ע' לעיל 67), כעבור שמונים שנה היו בה שמונה עשרה ישיבות ועשרים ואחד בתי כנסיות, חוץ מבית תלמוד תורה בשביל ארבע מאות תלמיד ועשרים מלמדים. הבית הזה היה קים על ידי עשירי קושטא, שהיו גם מנעילים ומלבישים את התלמידים. ואנו מוצאים זכרון ירושה אחת לטובת ישיבות צפת שעלתה למאת אלף, לבנים¹. אבל יותר מהכל משכה אליה צפת ע"י קהל החכמים הגדולים שאוו בזמן ההוא את צפת למושב רהם. לא נגזים אם נאמר שצפת היתה בזמן ההוא למרכז היהדות כלה. שם התרכזו גדולי חכמי ההלכה ובראשם ר' יוסף קרו (מהרי"ק) בעל ה"שלחן ערוך", גדולי חכמי הקבלה ובראשם ר' יצחק לוריא — הארי"י, גדולי הדרשנים ובראשם ר' משה אלשיך, וגם משוררים גדולים כר' ישראל נג'ארה ור' שלמה אלקבץ²).

לא להגם חשב אז זקן החכמים שבצפת, ר' יעקב בי רב מגולי ספרד (נולד בערך ה' רל"ד ונפטר ש"א), ליסד שם את מרכז היהדות הרשמי, את הסנהדרין, שיהיה לראש לכל חכמי ישראל בכל מקום שהם, ושממנו מהסנהדרין הזה, יצטרכו כל החכמים לקבל סמיכה להוראה. מלבד הרגש הלאומי שהיה אולי מפעם בקרבם בלא הכרה גמורה; נמצאו לזה נמוקים מיסטיים. אמונת הגאולה התחזקה אז בלב כל העם, וכרוז נשמע: הטהרו! עשו תשובה! ורבים חשבו שכדי שיוכלו להטהר לגמרי מעונותיהם הם צריכים לקבל ענש מלקות מבית דין סמוך, ואין בית דין סמוך בלא סנהדרין³, והיכן ימצא מקום יותר מתאים לסנהדרין אם לא צפת, שבה התרכזו כל כך הרבה חכמים?

חכמי צפת הסכימו לדעת בי רב, ובהתאסף החברים כלם סמכו ראשונה לנשיאם את הזקן ר' יעקב בי רב ונתנו בידו יפוי כח לסמוך את מי שימצא

¹ לפי דברי הרב חיד"א. היה ר' אברהם עשיר ובנה בממונו חצר מירון, ששם ציון הרשב"י ורי אלעזר בנו ורי יצחק. ר' שלמה סגים היה גיב גדול בתורה והקים תלמידים חכמים גדולים כרי חיים הרופא ורי טוביה הלוי, חבר מהרי"ט.

רי פרץ כלב, שהיה גדול בתורה וראש הקהלה, היה חנוני בצפת בשנת ר"ע בערך.

² בשו"ת אבקת רוכל אנו מוצאים על הסכמה אחת חתומים אלה השלשה (בשנת של"א):

דוד נ' אבי זמרה יוסף קארו משה בר יוסף מטראני.

³ וזיל הרמב"ם ה"י, סנהדרין פ"ד ה"ד: אין קרוי אלהים אלא בית דין שנסמכו בא"י מלבד, והם האנשים החכמים הראויים לדון, שבדקו אותם בית דין של איי והמחו אותם וסמכו אותם. וע"ש הלכה י"א.

ראוי, וביחד עמהם יכוננו את הסנהדרין, המוסד העליון הלאומי והדתי של העם העברי.

בימים ההם ישב בירושלים ר' לוי בן ר' יעקב (מחבר הספר „עין יעקב“) ן' חביב (הרלב"ח, נולד קרוב לשנת ה'ר"מ ונפטר בראש המאה הרביעית), שבו בחרו לשבת בראש הקהלה הירושלמית במקום הנגיד ר' יצחק שולאל, שהלך לעולמו. הוא היה אחד מגדולי הדור, וכל חכמי הדור היו פונים אליו בשאלותיהם. מטבעו היה תקיף בדעתו ולא נשא פנים לשום איש במקום שחשב שהאמת אתו, ופעם כשהרשה לעצמו לדבר נגד החולקים עליו דברים קשים, התנצל בהרוזים באמרו על עצמו:

ואם כעת הפריז על המדה	ויצא מהשורה כזית או ככותבת
קנאת האמת הבוערת	בלבו, רשפיה רשפי אש שלהבת,
הניעה היד הכותבת	קטן הלומדים היושב בשבת—ירושלים.

אחרי שנוסדה הסתדרות הרבנים בצפת בקשו לצרף אליהם גם את חכמי ירושלים. ואז שלחו שליח מיוחד את הרב ר' שלמה חזן ובידו מכתב מבי רב לר' לוי ן' חביב לאמר: „משפע השמן הטוב שהורידו עלי חכמי ארץ ישראל יצ"ו בטובתם וחסדם, לא מחכמה יתירא שיש בי, הסכמתי אני והם לסמוך את החכם השלם כהר' לוי ן' חביב יצ"ו, שיהיה סמוך לדון ולהורות את בני ישראל לכך דיני התורה, ורב סמוך יתקרי, ומה שעלתה הסכמתנו חתמתי על שם כולם יעקב בן רב“.

בעיני הרלב"ח לא היה ישר, שחכמי צפת לא באו מתחלה במשא ובמתן עם חכמי ירושלים לדון בדבר הזה, אלא החליטו מדעת עצמם. ומלבד זאת הרמב"ן פסק, שאין כלל סמיכה בדורותינו עד יבוא מורה צדק (המשיח), ולמה לנו להכניס עצמינו במחלקת גדולי ישראל? ועוד הוא טוען, שהנסמך צריך להיות מופלא בחכמה וראוי להורות בכל התורה כולה וקדוש לאלהיו (בזה רמז, כי אין ר' יעקב בי רב הגון למשרה שכזו).

על זה ענה הר' יעקב: אחרי שרבני צפת המה הלב, דעת המיעוט במלה. ועל מה שהוא מפקפק אם הוא, הר"י, הגון למשרתו, הוא כותב: „מיום הגירוש שבספרד לעולם הייתי מורה הוראות בישראל ורב לחמשת אלפים בתים יהודים במדינת פאס, כמפורסם לכל העולם, והייתי אז בן י"ח שנים, ועדיין לא הייתי בחתימת זקן, ועם היותי ברעב ובצמא ובחסר כל, לעולם הלכתי בדרכי השם יתברך ונתעסקתי בתורתו... ותורה לאל מעולם לא נשתנה שמי“ וכ"ו.

ענין הסמיכה היה למחלקת גדולה ועצומה שבה נסתבכו גדולי הזמן וביניהם גם הרב ר' משה בר' יצחק אלשקר, שהיה קודם רב במצרים ולעת זקנותו עלה לצפת (ולסוף ימיו עלה ירושלימה) והיה בדעה אחת עם ר' יעקב

(1) בזה כון נגד הרלב"ח, שבימי השמר, בהיותו קטן, שנו שמו לשם נוצרי.

בי רב נגד הרלב"ה. אז הלשינו שני אנשי בליעל על ר' יעקב והוא היה אנוס לברח לדמשק להסתתר איזה זמן. אולם גם אחרי זה היה עוד חלום הסמיכה מרחף בעולם, כמו שנספר להלן.

בשנת שכ"ד ישב בצפת ר' אורי שמעון מבילא, שחבר בשנת רצ"ד ספר יחוס האבותי, כולל ציוני מקומות קברי תנאים ואמוראים. נדפס בהידלברג עם תרגום רומי בשנת 1659 ובשנת 1662).

עמוד הימיני של ההלכה מהזמן ההוא והלאה היה ר' יוסף בר' אפרים קרו (רמ"ח—שלי"ה). בהיותו ילד יצא עם אביו מספרד להתישב בתרכיה האירופית, בניקופוליס, ואח"כ עבר לאדרינופול. שם כבר נתפרסם בתור גדול בתורה והיה שם לראש ישיבה ושם התחיל לחבר את ספרו הגדול, בית יוסף, שהוא מעין באור לארבעה הטורים של ר' יעקב בן אשר. בספר הזה הוא חוקר ודורש אחר מקור כל הלכה, נושא ונותן בכל מדרגות התפתחותה אצל מפרשים ופוסקים שונים ומביאה לידי ברור. מלבד חריפותו הגדולה ובקיאותו של המחבר, ומלבד היקפו הגדול של הספר, שמקיף את כל ענפי התורה (חוץ מאלה שנהגו רק בזמן הבית), הצטין בעבודו השטתי של החמר הרב. בספר הזה קנה לו ר' יוסף שם הפוסק הראשון בדורו². יותר מעשרים שנה עבר בחבור הספר הזה וגמרו בצפת בשנת ה' שי"ד.

ספרו השני, שלחן ערוך, הוא תמצית ההלכה שהעלה בספרו, בית יוסף, מסדר בסימנים קצרים. ה"שלחן ערוך" נעשה מהרה לספר חקים מקבל בין כל החכמים בישראל בתור ספר שמושי. הוא גם חבר ספר, כסף משנה, באור על הרמ"בם ושאלות ותשובות.

ספר נפלא הוא היומן המסתורי שלו, מגיד מישרים, שמתאים מאד לתקופה המסתורית של זמנו, שאז עמדה הקבלה על מרום שיאה. ר' יוסף קרו אהב מאד את המשנה, ידע אותה על פה והיה משננה תמיד, ובתקף דמיונו נדמה לו, כי המשנה היתה ליצירה חזיונית, למלאך יועץ שהיה פונה אליו בדברים כמו אלה: אני המשנה המדברת בפיך, אני נשמתא דמשנה, דאנא ומשנתא ואת מתחדין כחדא (אני והמשנה ואתה מתיחדים כאחד).

המלאך היועץ—המשנה—מוכיחו, מדריכו, מנחמו, מפיח בו תקוות טובות שיזכה לגמר את חבוריו ושיתפרסמו בכל תפוצות הגולה, ושיזכה להתישב בארץ הקדושה וימות מות קדושים וישרף על קדושת השם. התקוה האחרונה באה לו על ידי התודעותו עם ר' שלמה מולכו באדרינופול או בסלוניקו, ועשה עליו כנראה רשם גדול מאד; וכאשר נודע לו אחר כך שר' שלמה נשרף על קדוש

(¹) אוצה"ם של בן יעקב.

(²) ע' בציון שהובא מאנקת רוכל קל"ד (כאן בסוף הספר).

השם, בקיש גם הוא לעמד עמו במחיצה אחת, מה שאי אפשר להגיע אלא על ידי מסירות נפש¹).

בר פלוגתיה היותר חשוב של ר' יוסף קרו היה ר' משה ב"ר יוסף משראני (המב"ט), שנתישב בצפת בשנת ה'רע"ה ונתקבל שם לרב בעדה הספרדית, בית "עקב" וכעבור שלש שנים נתמנה גם לראש מתיבתא של עדה זו, ועמד במשרתו עד מותו בשנת ש"מ. גם הוא נסמך על ידי ר' יעקב בי רב. ר' משה התייחס אליו כמו אל רבו, והיה מגן על כבודו מפני המתנפלים עליו. ר' משה נתפרסם ביחוד ע"י תשובותיו הרבות שהשיב לחכמי דורו. כמה פעמים קרה שנפלה מחלקת בפסקי הלכות בין ר' יוסף קרו ובין ר' משה משראני, והמחלקת עברה מגבול העיון ותהי כמעט למריבה אישית. ביחוד היה מעשה שכמה יהודים עלו על ספינה גדולה והיה סער גדול והספינה טבעה. ואיזה יהודים היו אז בחדר ישחתת קרקע הספינה, במרתף, ולחדר ההוא רק פתח אחד, ובשעה שהספינה נטתה הצדה בודאי שהמים באו אל תוך המרתף ובודאי טבעו. ואם תימצי לומר שיצאו, יש לחשב שטבעו בים, מפני שלא נשארו רק אחרים שעלו על סירה קטנה ונצולו; כך העיד אחד. ועל סמך עדות זו התיר ר' משה את אלמנת אחד מהנשבעים, שהיה במרתף הספינה, מכבלי העיגון, ועמו הסכים עוד רב אחד. אבל ר' יוסף חלק עליו. ר' משה ענה על טענותיו והתם, מאת הצעיר העלוב מחבריו... ועל זה ענה ר' יוסף שוב ובסוף כתב: ומה שכתב, העלוב מחבריו, אוי להם לבריות מעלבונה של תורה, כי הוא בא לרדותנו בתוך ביתנו... ולהתיר אשת איש לעלמא, וכעבור שאין מניחים אותו, קורא עצמו עלוב מחבריו, ואינו רואה שהתורה עלובה ממנו... ובפעם אחרת הוא כותב: וזכורני בימים הראשונים שהיו טובים מאלה, לא היה תוקע עצמו לדבר אחד והיה נשמע לדברי ולדברי חבריו, ועתה מה ראה כי הניח דרכו הטוב והלך בדרך אחר²... עוד מחלקת רבה היתה ביניהם בענין השמיטה. חכמי הדור נטו תמיד אחרי פסקיו של ר' יוסף קרו, כי הוא כבר קנה לו שם, הפוסק הגדול שבארץ הקדושה, וכמעט בכל הפסקים שיצאו באותו הדור היה ר' יוסף חותם ראשון. וישיבתו היתה היותר גדולה. אמרו שבה היו כשבע מאות תלמיד. המספר אולי מוגזם קצת, אבל אין ספק בדבר שמבקרי ישיבתו היו מרבים מאד, וביניהם נמצאו השמות היותר גדולים שכאותה

¹ רוזאניס בד"י בתוגרמה ח"ב ע' 210 ולהלן משתדל להוכיח שהם מגיד מישרים לא נתחבר ע"י ר' יוסף קרו. בשבילנו כמעט אחת היא. מציאות יצירה ספרותית כזו — תהי ממי שתהיה — חשובה מאד מצד עצמה ומנארת לנו את המצב הקולטורי של הזמן ההוא. ועי' קדמות הזוהר מהרד"ל ליג ע"ב, שמוכיח ביחוד מהרמ"ק שמביא דברי המגיד, והרמ"ק הלא היה תלמידו של מהרי"ק (עי' העירני רש"ח קוק).

² שו"ת מהרי"ק אכן העזר.

התקופה, כמו שמעיד אחד מחכמי צפת: כלנו תלמידיו, את מימיו אנו שותים, וכלנו חייבים בכבודו¹.

חברו, ידדו של ר' יוסף קרו היה המשורר המיסתורי ר' שלמה אלקבץ. אין אנו יודעים את מקום מולדתו ולא יום הולדו ואף לא יום מותו. ורק יודעים אנו, שהיה תלמידו של הרב הגדול ר' יוסף טיטצאק מסלוניק, ואחר כך היה רבו וגיסו של המקובל ר' משה קורדובירו. הוא חבר ספר, מנות הלוי² על מגלת אסתר, שממנו אפשר לראות את רב ידיעותיו בספרות הרבנית, וכנראה היו בידו כתבי יד שידע להשתמש בהם בנינה יתרה: מספרים כי קרא לחבורו בשם זה, מפני שאותו שלה לארוסתו בתור משלוח מנות לחג הפורים. וחותנו יחד עם הארוסה שמחו על המתנה הזאת יותר מאשר על תכשיטים יקרים. אך ביחוד קנה לו ר' שלמה אלקבץ שם עולם בשירו, לכה דודי, שבו היה הוא וירידיו מקבלים את פני שבת המלכה. השבת היתה אצלו למציאות טמטית, שצריך לקבל פניה, אחרי שישת ימי פרידתה, בשמחה ובאהבה אין קץ. שבת היא הכלה וישראל הוא החתן, ועיקר מקום התקשרותם הוא, מקדש מלך, עיר מלוכה. השיר הזה מצלצל גם עכשיו בכל תפוצות ישראל בכל ערב יום השבת, בישעה שישבת המלכה באה להשרות שכניתה בהוך אהלי יעקב.

פעם בשבתו עם חבריו על שלחנו של יוסף קרו בליל חג השבעות ועסקו יחד בתורה, זכה לשמוע מפי רבו את קול המלאך היועץ, קול המשנה, מדבר בשבח החבורה שנתקבצו יחד ללמוד תורה. והחזיון הזה עשה עליו רשם גדול מאד.

מתלמידיו הגדולים של ר' יוסף קרו צריך להזכיר כאן את ר' משה קורדובירו ור' משה אלשיך, ור' משה גאלאנטי הזקן.

ר' משה קורדובירו (הרמ"ק) נולד בשנת ה' רפ"ח. ר' יוסף קרו קרא עליו: בני, אם חכם לבך ישמח לבי גם אני. הוא היה אחד מדיני צפת, והיתה לו גם ישיבה משלו. יש ממנו תשובה אחת בתוך תשובותיו של מהרי"ק, שממנה נראה שהיה תלמודי גדול. אבל עיקר גדולתו היתה בקבלה. בהיותו צעיר כבן עשרים עוררה אותו בת קול, לרפא את מזבח ה' ההרוס, ובזה ראה אזחרה על ההתרשלות בלמוד סתרי תורה. למוד, הזהר³ היה כבר נפוץ בין אלה הנוהים אחר הקבלה. הספר הזה היה הביבליאה של המקובלים, אבל צריך היה למצוא במקצוע הקבלה ישטה וסדר. ואת זה עשה ר' משה קורדובירו בספרו הפרדס. שיטת החקירה של גדולי חכמי ספרד נתמזגה כאן עם בקשת המסתורין של הקבלה. ואפשר לומר שאין כספר הפרדס ספר מסביר את שיטת המקובלים.

¹ צפת במאה ה"ט, הגליל 21. עי' בסוף הספר ציון שלקוח מאבקת רוכל ס"י קליד. ועי' בציון שם עיד החרם שהחרים רייק וחבריו את הפרנס שרצה לבסל את התקנה שבני תורה יהיו פטורים ממש הממשלה.

ר' עזריה מפאנו אשר באיטליה, הגדול בין חוקרי ספרי הרמ"ק מודיע שהפרדס הוא רק חלק השלשה עשר מכל מה שחבר⁽¹⁾.

בהיותו בן עשרים ושלוש היתה לו, חבורה של מבקשי חכמת הקבלה. הם היו הולכים בכנופיה להשתטח על קברות הצדיקים שבסביבות צפת. נשארה רשימה של כללי הנהגה מוסרית של הרמ"ק, שכנראה נתכון בה להנהגת כל החברים. ואלו הם מקצתם:

שלא יפנו לבם מלהרהר תמיד בדברי תורה וקדושה. שיהא לבם תמיד משכן לשכינה. שלא לכעוס כלל. שלא לומר גנאי על שום אדם. שלא לקלל שום אדם, אלא לברך. שלא לישבע אפילו לאמת. שלא להוציא שקר מפיו... שדעתם תהא תמיד מעורבת עם הבריות... ואפילו עם העוברים על התורה יתנהגו בנחת... להתחבר עם אחד מהחברים ולשיחה עמו בעניני עבודה. לתת דין וחשבון לפני החבר בכל ערב שבת מכל מה שעשה בימי השבוע⁽²⁾ ואח"כ ילך לקבל פני השבת... לדבר בלשון הקדש עם החברים בכל יום ועם שאר תלמידי חכמים בשבתות ומועדים.

חברו של הרמ"ק היה כנראה ר' שלמה אלקבץ, שעמו היתה לו התקרבות יתרה⁽³⁾.

כשמת הרמ"ק הספידו רבו ר' יוסף קרו ואמר עליו: ארון הקדש שנלקח להטמן בקבר. וכן ספרו שהאר"י אמר, כי ראה שני עמודי אש מלויים את ארונו וגם קרא עליו: משה אמת ותורתו אמת⁽⁴⁾.

תלמידו השני של ר' יוסף קרו, שצריך לציין ביחוד, היה ר' משה אלשיך, שנשמך על ידו והאריך ימים אחר רבו, כי מצאנוהו בחיים עוד בשנת שנג'. ממנו נשאר כרך של שאלות ותשובות, ועוד איזה חבורים. אבל מכלם התפרסם על ידי חבורו בדרך הדרוש והמוסר על כתבי הקדש, שהיה לספר עממי במלא מובן המלה ונקרא בשם אלשיך הקדוש, שהשפעתו לא חדלה עד היום הזה. האר"י הלל מאד את דרשותיו, אבל מפני איזה טעם לא רצה להכניס אותו לחברת בעלי הרזים, ואולי לא היתה לו באמת לר' משה נטיה לזו⁽⁴⁾. הר' משה גאלאנטי חבר שאלות ותשובות ובסימן קכ"ד כתב שר' יוסף קארו נתן לו רשות בהיותו בן כ"ב שנה לעסוק בגיטין וקדושין. ר' משה זה היה בן ר' מרדכי אנגיל תושב רומא, והאיש מרדכי היה יפה תאר ובעל מדות

(1) בימינו נתפרסם ממנו עוד ספר „אילימה" ג"כ בקבלה.

(2) ריח ויטאל היה מתנגד למנהג הזה, ואמנם לפי היהדות העתיקה אין ודוי אלא לפני השו"ת בלבד.

(3) כדאי לציין את ההבדל שיש בין חברות זו ובין החברות שמתאר אפלטון בספרו „המשתה".

(4) ר' חיים אלשיך בנו של ר' משה כתב „אבא מארי המחבר השתדל בכל פירושו שלא לשום עצמו בדברי קבלה כפורסמים... וכמוכן גמר בלבו שלא לפרש במראה יחזקאל" (ומשום זה לא כתב באור על ספר יחזקאל).

הגונות, והישרים היו קורין אותן galante homo ועל פי זה נתקבל הבנוי גאלאנטי. נכדו ר' משה גאלאנטי בן הרב ר' יהונתן היה רב בירושלים, והקים תלמידים רבים גדולי תורה. הוא עם רבני דורו הסכימו שלא יהיה תאר רב בירושלים⁽¹⁾.

רוח של יראת שמים כבירה עטפה אז את כל הישוב היהודי. החיים היו בשבילם רק שעת הכשר לעבודת הקדש, שרק לפרקים נפסקה בשביל דאגות קלות ערך כמו בקשת פרנסה והשגת כספים לתשלומי מסי הממשלה. עבודת היום היתה מתחילה מחצות הלילה, שאז היו נכנסים לבתי המדרש לתקון חצות. וכעבור שעה כבר נשמעו בכל בתי המדרש קולות הוגי-תורה.

איש אחד, ר' אברהם הלוי מיושבי צפת, היה דורש תמיד לפני היהודים הפשוטים ומעוררם לתשובה. בחצות הלידה היה עובר ברחובות וקורא בבכי ובדמעות: אחי בני ישראל! הסרם תדעו כי גבורתנו, השכינה, היא בגלות בגלל עונותינו. בית מקדשנו היה לשרפה, ישראל מענה בגלות מרה, קדושים וקדושות נגזרים כחרב ונשרפים באש תמיד, ואתם, אחי, מתענגים בשנה על מטותיכם? קומו אחים, בואו ידידים! עורו בנים קדושים, ברוכי אלהים! הבה נתפלל לה' אלהים היושב על כסא רחמים. כך היה הולך בכל לילה וקורא ודופק בדלתות ולא היה נותן מנוחה, עד שהיו קמים והולכים אל בתי המדרש. בששי בשבת אחר הצהרים היה מהלך בשוקים וברחובות ועל הדרכים ומזכיר לעוברים ולשבים להזדרז בקבלת השבת.

ערב ראש חדש, ערב יום כפור קטן, היה גם הוא שעת כשר להרבות בתפלה. בלילות שביעי של פסח, שבועות, יום הכפורים והושענא רבה היו ערים כל הלילה ועוסקים בתורה. מלמדים היו סובבים במדינה ללמד נשים וקטנים תפלה וברכות⁽²⁾.

היו גם, בעלי תשובה³ שעסקו בסגפנות ובצומות, והיו כאלה שהיו צמים שלשה ימים רצופים בשבוע. ביחוד גדל מאד מעשה הצדקה. היו רבים שהיו נותנים עשרים אחוזים מפרנסתם לעניים. והיו גם מהעניים שהיו נותנים מעשר כפול לצדקה. אחדים היו מכניסים יתומים לתוך ביתם, מגדלים ומחנכים אותם ומשיאים אותם סמוך לפרקם.

הרעיון המרכזי שלהם היתה הגאולה, וכל מה שעשו היה כדי לקרב את הקץ. צריך להזכיר את האגדה על דבר יוסף די-לה-ריינה, שישב בצפת בזמן ההוא, שנשאיפתו הכבירה לגאולה לא נרתע גם מהשתמש בהשבעות בשמות הקדושים ובמעשי כשפים. הוא הצליח לתפוס את הסמאל, שעומד למכשול

⁽¹⁾ הרב חיריא שם הגדולים מ' ערך 111—112. ועי' שפת אמת של ר"מ האגיו.

⁽²⁾ עי' תולדות המקבלים של דוד כהנא סיא ציון ג'. מנהגי חסידות של אנשי צפת.

תמיד על דרך הגאולה. ואולם השמן הצליח לעורר בלב די לה ריינה מדת הרחמנות, הגדולה בלב היהודי אפילו כלפי ישונאו, ודי לה ריינה נתן לו להריח קצת לבונה. אז שב סמאל לאיתנו והתגבר על די לה ריינה והבריעהו. וכשראה די לה רייני שנמלט האויב, יצא לתרבות רעה ואח"כ אבד את עצמו לדעת. בכלל היתה רבה בעת ההיא ביחוד בצפת האמונה ברוחות הנכנסות לתוך בני אדם ומכריחות לעשות מעשי שגעון. והיו כאלו שהיו משביעים אותם זנותנים קמיעות לשמור מהן.

אולם למרות הרוח הכהה שהיה שורה על הכל, לא היו הצפתים משוללים דנעי שמחה. ההזדמנות היותר רגילה היתה השבת, יום שבו אסור להתענות ולהתעצב, ומצוה לאכל בו שלש סעודות עם בשר ויין. בשישי בשבת אחר הצהרים היו מזדרזים להכין לקראת יום המנוחה והשמחה, יוצאים קבוצות לקבל את פני שבת המלכה בזמירות ותישבחות, גם הנגון של תפלת שבת היה מישרה רוח של הגיגות, אמונה ובטחון. ביום השבת היו טועמים מעין עולם הבא, שאז החטא והיסורים יעברו ויבטלו מן העולם, ואת יום השבת היו ממשיכים עד כמה שאפשר כצאתו, ובאי רצון נפרדו ממנו. היתה בין הצפתים אגודה מיוחדת בשביל לבלות מוצאי השבת עד שעה מאחרת בסעודת, מלוה מלכה¹ וזמירות ורקודים. גם כל ראש חדש היה הג קטן, וליותר הוא לדבר על החגים הכתובים בתורה ועל מקרים של התונה, ברית מילה ובר מצוה וכדומה. ולא צריך לשכח, כי בעלי הרזין היו תמיד מתנגדים לעצבות.

חיי צפת בתקופה הזאת היו בעיקר חיים רוהניים, אבל בהם היו גונים שונים, וכל אחד היה יכול למצוא ספוקו על פי נטות רוחו. מי שבקש את הנגלה שבתורה הלך לו לישיבתו של ר' יוסף קרו, של ר' משה טראני ועוד, מי שרצה בנסתר, הלך לו לשמוע תורתו של קורדובירו או אלקבין, מי שרצה לשמוע מוסר—הלך אל בית מדרשו של ר' משה אלשיך, או של ר' שמואל אוזידה (שחבר דרושים יפים על פרקי אבות), מי שרצה היה מוצא ענין בישיבתו של ר' חיים ויטאל, שמלבד שהיה מקובל היה גם עוסק באלכימיה, בתכונה, באיצטגנינות ועוד, ומי שרצה בשירה היה יכול לבקר את ר' ישראל ג'ארה (עליו נדבר להלן בפרטיות).

זגלת הכתרת של התקופה הזאת היה ר' יצחק לוריא¹ שגם כן התישב בצפת. הוא נולד בשנת ה' רצ"ד בירושלים, ממשפחה אישכנזית, שיצאה מאשכנז, ולפיכך נקרא אישכנזי. ספרו, שאביו נתבשר על ידי אליהו הנביא שיולד לו בן, שיוציא את ישראל מתחת ממשלת הקלפות ויתקן כמה נישמות מענויי גלגול. בן שמונה שנים הפליא ר' יצחק במדגנותו. אז נתיתם מאביו

¹ הוא נתפרסם בשם הארי—ראשי תיבות: האלהי ר' יצחק.

זאמו הוליכתו למצרים לקאירה לאחיה, שהיה עשיר. ר' יצחק ישב אצל דודו ולקח תורה מפי ר' בצלאל אשכנזי בעל „שיטה מקבצת“ (הרב הזה הציל הרבה מתורת הראשונים משכחה) ומפי הרדב"ז. כמלאת לו חמש עשרה שנה השיאוהו אשה את בת דודו. וכעבור ישתי שנים התחיל לעסק בקבלה בהתבודות ובסגופים והגיע בזה למדרגה עליונה. ואז עלה לצפת, ושם מצא חברים מקשיבים ללמוד וללמד.

מתחלה השתדל להסתיר את גדולת הכמתו, והיה יושב כתלמיד בבית מדרשו של ר' משה קורדובירו, אבל מהרה נודעה גדולתו, והתלמיד נעשה לחבר ואחר כך לרבי, ובפרט אחרי פטירתו של הרמ"ק.

ההערצה שהעריצו את האר"י היתה רבה לאין חקר. עליו הביטו כמו על מלאך שנשלח ממרום להושיע לבני תמותה המסכנים. ספרו, שפניו היו מזהירים כחמה, שידע את כל המדעים, ובקבלה לא קם כמוהו מימי ר' שמעון בר יוחאי. בהביטו אל מצחו של אדם ידע מאיזה מקור חצובה נשמתו, באיזה גלגול הוא נמצא וכמה הוא יכול לתקן את נשמתו.

היו לו תלמידים, עשרה או שנים עשר, שאליהם נתקרב ביותר והם הנקראים „גורי האר"י“. הגדול שבהם—ר' חיים ויטאל, שפרסם אחר כך תורת רבו. לפניהם היה האר"י דורש בספר הזהר ומגלה להם סודות עמוקים. אותם צוה האר"י שכל אחד יתפלל תדיר בעד חברו, וביחוד שכל אחד יצטער בצערו של חברו. ואהבה זו, שמתחילה באהבת חברים, צריכה להתפשט על עם ישראל כָּלוּ, ולפיכך צוה, שלפני התפלה צריך כל אדם לקבל על עצמו לקים את המצוה „ואהבת לרעך כמוך“, שרק אז אפשר יהיה לו להתפלל בעד כלל ישראל (כי התפלה הלא היא מכוונת כלפי הכלל). ור' חיים ויטאל, תלמידו המובהק של האר"י, הושב לאחד התנאים של השגת רוח הקדש, לאהב את כל הבריות ואפילו גוים.

בעת תפלתו היה רואה נשמות רבות מתאספות סביבו ומבקשות שיתקן אותן בתפלתו. בכל מקום היה רואה רוחות: בשקשוק המים, ברשרוש האילנות והעשבים, בזמרת הצפרים ואפילו בשלהוב השלהבת. בתוך בני דורו ראה גלגולי נשמות של חכמי ישראל הקדמונים. בר' משה אלשיך נתגלגלה נשמתו של בעל האגדה הגדול ר' שמואל בר נחמני, בר' שמואל אוזידו, שהצטין במעשה חסד, נתגלגלה נשמתו של ר' פנחס בן יאיר, וכן הלאה.

זהירותו בכל מעשי המצות וביחוד במה שנוגע למוסריות היתה נפלאה. הוא היה חי חיים פשוטים מאד, במה שנוגע לעצמו. אולם לחפצי מצוה נתן תמיד בשמחה כמה שדרשו ולא עמד על המקח. אם היה חייב לפועל, לא עמד להתפלל מנחה, עד שהשיג ושלם את המגיע לו: „איך אעזז לעמד לפני הבורא יתברך, אם לא קימתי מצוה שכזו שבאה לידי?—היה אומר האר"י.

בין הנגלה ובין הנסתר לא היו אז כל נגודים. ר' יוסף קרו והאר"י היו הידידים היותר נאמנים.

האר"י נסתלק בשנת של"ב (ולפ"ד אחרים של"ד) במגפה, אחרי חלו שלשה ימים. את מקומו ללא ר"ח ויטאל ותחת השגחתו נסדרו כתבי האר"י¹. כעבור איזה זמן קצר (ה' של"ה) נפטר ר' יוסף קארו ואחרי חמש שנים גם ר' משה טראני, ואז התחילה תקופת הירידה, כי אחריהם לא קמו עוד כמוהם, וזולת זאת נתגדל הלהץ החיצוני של פקידים שודדים ופגעים שונים, שעצרו בעד המשכת ההתפתחות של הקהלה הקדושה והיפה הזאת.

מתלמידי האר"י היה ר' ישראל סרוק (או סרוג). הוא יצא מארץ ישראל לאיטליא להפיץ את תורת רבו. ומשם הלך גם להולנד ושם למד אצלו ר' אברהם היררה. ר' ישראל היה אומר, שאין בין הקבלה ובין הפלוסופיה לא כלום, וכל הדברים יהיה מלמד מן הקבלה, היה חוזר ומפרשם מן הפלוסופיה². המקבל ר' אליהו די וידאש (נולד בצפת בערך ש"ו), היה תלמידו של הרמ"ק בנגלה ובנסתר, היה קשור אל רבו באהבת נפש. הוא למד גם מפי האר"י, אבל לא מצא בשיטתו קרת רוח, ובהר לעסוק בשיטת הרמ"ק הפשוטה. בספרו, ראשית חכמה, שנתפשט מאד בישראל בתור ספר מוסר, הוא מביא פעמים רבות מספר הפרדס של רבו הרמ"ק. את הספר השלים ב"ח אדר של"ה ונדפס פעמים רבות. בסוף ימיו יצא מצפת ונתיישב בחברון ושם נפטר ונקבר³. בשנת ש"ב עלה לא"י ר' שלמה סיריליו, תלמודי גדול, שעשה באור על ירושלמי זרעים ושקלים וכנראה מבאורו היה עוסק בחקירת הארץ⁴.

פרק שבעה עשר.

המצב בירושלים. בשכם. בחברון. בעלמא. בכפר ענן. יוסף הנשיא מנכסום. הישוב בטבריה. הנסיעות לארצות רחוקות.

בירושלם היה בימים ההם המצב קשה מאד. מימי גרויש ספרד רבו מאד העניים בירושלים, והמשלימים היו תמיד מציקים ליהודים ומעלילים עליהם⁵.

¹ ספרי הקבלה, ביחוד קבלת האר"י, נתפשטו מהרה בעולם בקונטרסים רבים ושונים. האר"י בעצמו לא השאיר כלום בכתב ואת רבי תורתיו כתב תלמידו ר' חיים ויטאל. אולם נמצאו גם אחרים שכתבו משמו, ויש כאלה שהם סותרים זה את זה. ר' חיים יוסף דור אזולאי, בבקרו את הנוסחאות השונות של ספר הכונות של האר"י, אמר: יסבת שנויים אלו, כי לרב חשקם (של הדורשים בקבלה) היו חומדים חמורא דאורייתא וגונבים הכתיבות, ויש שהיו שומעים ואחר כך כותבים בביתם וכיוצא, וגם מסבת מועתיקים שלא ידעו ולא הבינו... והי' הטוב יכפר בעד".

גם הגאון ר' שמשון בק כתב בשנת ה' שמ"ב: יאכן ישמע לעצתי לא יוציא שום מעות בספרי הקבלה מהקורדואר ע"ה, כי לא תדע דבר על אמיתותי. במכתב הזה הוא גם מודיעה שראה משניות מנקדים שנכתבו זה תת"ס שנה (ירושלים כרך ד, 144).

² קונטרס שלו בקבלה מצורף לספר מצרף לחכמה ונובלות חכמה של יש"ר מקנדואה.

³ דברי ימי ישראל בתוגרמה ח"ג 136.

⁴ ר' חדיא בשם הגדולים, לונץ כרך ז' ע' 14. ⁵ ירושלם כרך ח' 43.

כשלא היה גשם בארץ, האשימו את היהודים, שבגלל הזאתם שהם שותים יין, אין גשם בארץ, ופנו אל הפחה שייסר את היהודים וישבר את כדו היין שלהם. הפחה קבל את טענת המשלימים, וביום ב' כסלו רפ"ב התחיל להראות ליהודים את ידו הקשה, ואז נתפשרו עמו לתת לו כמאתים פרחי זהב, ומוכרי היין נאנסו לשלם חצי פרח זהב בעד כל מאה רוטל יין⁽¹⁾. הפחה היה עוסק לפעמים בסחורה, שהיה מביא ממצרים ומכריח את הסוחרים — יהודים וערבים — לקנותה מאתו. המשלימים לא היו מרשים ליהודים להתעטף בטלית של צמר, והעובר על זה היה מתחייב בנפשו, על כן נהגו בירושלים ללבוש טלית קטן תחת הבגדים⁽²⁾. והמחסור בירושלים היה גדול מאד. היו נשים שהיו עובדות כל ששת ימי השבוע עבודה קשה במלאכת החדרים, בשכר המועט של התיכה אחת לשבוע, ולא היה בידהן להשיג אף פת שעורה⁽³⁾.

אחרי שמת הנגיד ר' יצחק שולאל, חדל זרם הנדבות לבוא לארץ ישראל. כל זמן שר' יצחק היה חי, מלבד שפור הרבה כספים מכיסו, היה משפיע במכתביו על יושבי חוץ לארץ, שישלחו נדבותיהם לירושלים, כי גדול היה שמו בישראל, וכלם חלקו לו כבוד ויקר ועישו את רצונו. אולם ר' לוי בן חביב שישב על כסאו לא היה מפורסם כמוהו, ולפיכך נתמעטה החלוקה, ולנגד זה העניים הלכו ורבו. אז החליטו פרנסי ירושלים לשלוח שוב שדרים לחוץ לארץ, לעורר רחמי אחיהם, שיתמכו בידי עניי ארץ ישראל. אולם חבור הדרכים היה בזמן ההוא רע מאד. השדר היה מוכרח להתמהמה בדרכים כשתי שנים רצופות ויותר. ואת הכסף אי אפשר היה לשלוח על ידי המחאה, אלא רק על ידי אחד שעלה לארץ ישראל, או להמתין עד שהשדר בעצמו ישוב ממסעו. ובין כך וכך היו הפרנסים מוכרחים למכור את בתי ההקדש או לכל הבחות, למשכנם ולפרנס את העניים, שלא יגועו ברעב⁽⁴⁾, וגם ללוות כסף ברבית מאת אחיהם לשלם בזמן קבוע כד החוב, או לתת להמלוה סך מועט מדי שנה בשנה למחיתו⁽⁵⁾. וכל זה לא היה מספיק; עוד לא הספיקו לשלם את החובות הישנים, וכבר אנוסים לרדוף אחרי הלוואות חדשות ולשלם רבית ורבית דרבית. ולפעמים, כששב השדר והביא הכספים, שאליהם כלו

(1) עוד ר' עובדיה מברטנורה נוסף במכתבו דבר משפט שהיה בירושלים בשנת רמ"ח: ישמעאלי אחד קם על אמו ושחטה כשחוט הכבש. כשהביאוהו לפני השופטים, הצטדק שעשה זאת בשכרותו, ומיד דנו השופטים, שהחטא חל על היהודים ועל הנוצרים, שהם עושים יין. היהודים נענשו לשלם ששה פרחי זהב, והנוצרים — שנים עשר, והרוצח יצא חפשי חנם (ממכתב ר' עובדיה מברטנורה, המעמר ג' 134).

(2) שו"ת רדב"ז ח"ב סי' רמ"ו.

(3) שו"ת רלב"ח ח"א ל"ו וק"ג.

(4) שו"ת הרל"ב סי' כ"ה.

(5) בס' חיים וחסד סי' צ"ב מובא, שאיש אחד הלוח לקהל ק' פרחים, בתנאי שיתנו לו בכל שבוע עשרה פרחים כל ימי חייו! ... (אולי יש כאן טעות הדפוס).

העינים, והנה אינם מספיקים אפילו לתשלום החובות. וכה נטבעו בבוץ החובות, וחלק גדול מכסף החלוקה היה בא תמיד לתוך כיסי המלוים הישמעאלים. אז התחילו להשתדל לפני הנבאים שבחוץ לארץ, שיתחייבו לתת לארץ ישראל סכום קצוב. אל ירושלים נלוו עוד חברון וצפת, שגם שם נתרבו העניים ממגורשי ספיר, והתחילו גם הם לשלוח שדרים. ומאז נקרא מוסד החלוקה בשם „יח"ץ" — ראשי תיבות ירושלים, חברון, צפת. ויש בזה גם התול מר — כלומר צריך לחלק את הפרוסה, לחם העוני, לשלשה חלקים. כאמור, בני הגולה היו מכבדים את השדרים, אבל קשה היה להם להאמין, שהתלאות קרו כאמת לבני ארץ ישראל, כפי שמספר במכתבים השלוחים על ידי השדרים, או כמו שהגידו בפיהם, וחשבו תמיד שהן רק גוזמאות. ואמנם לתלאות בני ארץ ישראל היה תמיד גון מיוחד, שאין האירופי יכול לתאר לעצמו, אעפ"י שגם היהודים האירופים היו בגלותם די מלומדים ביסורים. אחרי השתדלויות רבות פעלו השלוחים לקבוע קופות, שכל איש ואשה לעתים מזמנות, כשיש איזה חולה בבית או בערבי שבתות לפני הדלקת הנרות, ישימו איזה פרוטה לקפת ארץ ישראל, אף על פי כן עדיין לא קבלו עליהם בשום מקום תמיכת עניי ארץ ישראל בתור חובה כהחזקת עניי עירם. והיו פרנסים כאלה באיזה מקומות, שבשעת הדחק לקחו מקפת ארץ ישראל ופרנסו את ענייהם.

ורק בשנת ש"ס בא שנוי לטובה. בשנת שנ"ט היה רעב בארץ, ואז כתב ר' משה אלשיך מגלה בשם „חזות קשה", שבה תאר את המצב הנורא של יושבי ארץ ישראל, וישלחנה לויניציאה, שישם ישב מלפנים על כסא ההוראה. דברי הרב החביב והטהולל השפיעו על בני ארצו, והם החליטו לקבוע קפות לתמיכת יושבי ארץ הקדושה (קפות אלה נקראו אז בשם „חותם תכנית", „סכת דוד"), וגם הטילו חוב על כל אחד ואחד לתת מס שנתי, והרשות היתה נתונה לפרנסים לדרוש את המס בערכאות. אך תנאי התנו שנדבותיהם תחלקנה בין כל עניי ארץ ישראל, מבלי הבדל בין קהלה לקהלה (ר"ח אדר שני שס"א). בשכם היה אז ישוב קטן של יהודים. התיר האלמוני, שסיר את ארץ ישראל בשנת רפ"ב, בא לעיר ביום הששי ושלם מס הכניסה, הנקרא ג'פר בערבית, עשרים דרהים. מלבד השומרונים מצא שם שנים עשר בעלי בתים יהודים מסתערכים (מוריסקים)¹. מנהג היה מימי קדם, שכל יהודי העובר דרך שכם צריך לשלם מס הג'פר. ואחרי שהיו רבים עולי רגל מן הגליל ירושלימה דרך שכם, השתדלו היהודים בכל כחם לבטל את המס ההוא ולא הצליחו, עד שמלך שלים השני בשנת שכ"ג, והוא בטל את המס².

¹ שבחי ירושלים, דף י"ט.

² דיי בתוגרמה, רוזאנים ח"ב 176.

בחברון היו אז עשרה בעלי בתים יהודים — לפי עדות התיר האלמוני הנ"ל, שהיה שם בחדש טבת שנת רפ"ב, — וכולם שוכנים בחצר אחת גדולה ומבוצרה שקנה בשבילם בשנת ש' הר"ר מלכיאל אשכנזי מאת הקראים. על ידי זה חדל מהיושבים הפחד מפני התנפלות הערבים. ומאז התחיל הישוב בחברון להתגדל. בחצר ההיא היו שבילים ישרים ועקומים, מעלות ומורדות ומבחוץ כלה מוקפת ע"י קירות הבתים, ורק דרך שער קטן נכנסו שמה ובלילה יהיה סגור. הערבים קוראים לה, "חרת אל יהוד", כלומר שכונת היהודים (1).
בעמל רב עלה בידו החברונים ליסד ישיבה, ששם התאספו הרב ובעלי הבתים בעתות שפנו ממסחרם, והיו עוסקים בתורה.

בעלמא—כפר לדרום קדש נפתלי כשתי שעות — היו חמשה עשר בעלי בתים ובית כנסת אחד; בגת חפר — ארבעים בעלי בתים; בכפר ענן (כפר חנינא) שלשים; עזה היתה עיר גדולה וחשובה ובה יהודים רבים, ומהם עובדי אדמה, והיו להם קרקעות. ושאלו אם הם צריכים להפריש תרומות ומעשרות— מפני ששם היו נוהגים לעשות יום טוב שני של גלויות (משום רחוק המקום מירושלים), על כן חשבו שאולי עזה היא מחוץ לארץ. והרבנים ענו, שבכלל אין חיוב תרומות ומעשרות בזמן הזה אלא מדרבנן, ועזה נמי חייבת מדרבנן, כי נכבשה על ידי עולי מצרים (2).

גם בצידון היתה אז עדה יהודית נכבדה, והיו בה סוחרים יהודים, שהיו להם עסקים עם יושבי דמשק וארם צובה (3).
רק טבריה היתה עדיין חרבה. בשנת ד' תתקמ"ח נחרבה העיר כליל לרגלי המלחמת שבין הערבים ובין נוסעי הצלב. התיר האלמוני כותב (בשנת ה' רפ"ב); טבריה היתה עיר גדולה... ועתה היא חרבה ושוממה. גלי אבנים שהורות כאלו היו לשרפת אש, ואין אדם יכול ללכת שמה מסכנת הערבים, אלא בזמן השיירא, שהולכים עסרוב מאד, עם שמירת הנאיפּו (כלומר סגן הפחה) מצפת, וכל נפש פורע ארבעה דרים" (דרהם) לשמירה... ולא עלה על דעת איש שסופה של טבריה להבנות. והיה מעשה, שיהודי אחד קנה מחברו חפץ שוה שני כספים במחיר שמונה בתנאי לשלם לו, לכשתבנה טבריה" (כלומר התל בו, כמו שרגילים לומר; לכשיבוא משיח) (4).

ואולם כעבור שלשים ושמונה שנה (ה' ש"ך) זרחה לה השמש לעיר המסכנה הזאת. בחצר השלטן סלימאן היה יהודי אחד מרואי פניו, איש גדול

(1) כשלוש מאות שנה אח"כ, כאשר הישוב של הקראים בחברון נתכשל, הגישו הקראים ערעור על החצר הזאת בקושטא. אבל היהודים זכו במשפטם, והחצר נשארה להם לנחלה.

(2) שו"ת הרדב"ז ח"ה סי' ל"א.

(3) עי' שו"ת מהריט"ץ. משו"ת רי' בצלאל אשכנזי סי' ל"ט נראה, שהיו בזמנו קהלות מסודרות בעזה ובחברון.

(4) שבחי ירושלים דף כ"ג ע"ב.

בכמתו המדינית ואוהב עמו. בהשפעתו הגדולה הציל הרבה נפשות של האנוסים שנתפסו באנקונה והיו כבר נכונים לעלות על המוקד¹). והוא גם חשב מחשבות לקומם את הריסות עמו. עוד מלפנים בקש מאת הממשלה הויניציאנית לתת לו אחד האיים לבנות ישם מקלט לנדחי ישראל. ועכשיו, בהיותו גדול כחצר השלטן, השיג מאתו לאחות נחלה את טבריה ועוד ישבעה כפרים בסביבותיה, בשביל להושיב שם יהודים. הפחה בדמשק ושאר הפקידים קבלו פקודה מקושיטא לעזור ליוסף במפעלו לטובת אחיו. והדת נתנה: כל הבונים וכל הסברים (הערבים) אשר בערים ההם ירכו לבנות את טבריה, ואשר לא ילך ונשא עונו. העבודה היתה קרה, כי אבני בנין נמצאו במקום לרב מחרבות העיר העתיקה. ודון יוסף (שנקרא בשם הנסיך מנקסוס) ומשפחתו הוזילו כסף רב לשכר העובדים.

אבל רבה היתה קנאת הישמעאלים. שרף² אחד קרא באזני עם הארץ לאמר: אל תתנו רבנות את העיר, כי בספר עתיק קראתי, כי כאשר תבנה העיר טבריה, תאבד האמונה (המשלמית) והיינו חטאים. הפחה מהר להעניש את המורדים, והמלאכה נגמרה בחדש כסלו ה' שכ"א; חומת העיר—קו ארך אלף וחמש מאות אמה יסוב אותה. על פי פקדת יוסף נטעו הרבה עצי תות לתעשית המשי; וגם צוה להביא צמר לארג בגדים, כמו שעושים בויניציאה, כי רצה לעשות את טבריה לעיר של תעשייה.

אז שלח דון יוסף כרוז לכל תפוצות הגולה, כי יעלו לארץ ישראל ויתישבו בטבריה ובבנותיה, ורק שהעולים יהיו יהודים בעלי מלאכה ואורכי עבודה, כדי לתקן את הארץ ביישובה. וגם שלח יוסף ספינות לקבל את המהגרים ולהביאם בטח למקום תעודתם.

לכל מי שרצה לבנות לו בית בטבריה נתנה הרשות לבחר בכל מקום שהוא רוצה, בדרך הפקר, אך בתנאי שישומו ריוח בין בתי השכונה ולרחוב³). אולם חפץ דון יוסף לא נתקיים. צירי הממשלות הנוצריות שבחצר השלטן זממו תמיד להבאיש את ריחו בעיני השלטן ולהורידו מגדולתו, ובהיותו תמיד עסוק להגן על עצמו נגד רודפיו העצומים, לא היה יכול להפנות לבו לצרכי עמו. ואחרי מות דון יוסף (של"א), כאשר הרגישו הערבים שאין עוד מנן לישראל, התנפלו על טבריה ויהריבוה שוב⁴)...

פלא הוא, שיהודי ארץ ישראל בזמן ההוא הרחיקו לנסוע לארצות רחוקות לרגלי עסקיהם. נשאר לזכרון שם הזקן אליה בר נחמיה מצפת (שכ"ז),

¹ די"ו גרץ, הרגום שפ"ד ח"ז ע' 257.

² וקרה ששני אחים רכזו בדבר החזקת המקומות ופתיחת חלונות, ואחד הכה את הבנאי של אחיו. המשפט בא לפני ר' צמח, שהיה רב העיר בזמן ההוא. והוא פסק שהמכה צריך לתת שלשה עשר סלעים, שהם שש ועשרים לבנים או חתיכות, ובזה עליהם להתפייס.

³) Robinson, Palästina 525.

שהיה בנוֹאָה אשר בהודו ובהורמוז אשר בפרס, ועוד נזכרו יהודים שהיו בקוג'ין Cochin, גם כן בהודו על יד המלכה, קרוב לגואה (1).

נגד זה אנו מוצאים יהודים באים צפתה מארצות רחוקות ומתישבים בה (2). ביחוד רבו הבאים מקורדיסטן, והם הקורדים, שנמצאים גם בזמננו ביחוד בטבריה ובסג'רה, הסמוכה לטבריה, והם אנשים כשרים, עובדים כל עבודות קשות, אך עמי הארץ, אינם יודעים אפילו לקרוא תפלות מתוך הסדור, ורק החכם שלהם מתפלל לפניהם, והם עונים אמן. אולם בכלל הם נאמנים מאד לדת ישראל. בסג'רה יש להם שכונה מיוחדת בכפר הערבי, וכנראה יושבים בשלום עם שכניהם, שבמנהגי חייהם אינם נבדלים זה מזה. אמנם בינם ובין עצמם מדברים קורדית, אבל יודעים גם לדבר ערבית היטב.

פרק שמנה עשר.

המשורר ר' ישראל נג'ארה. שירת הילדות שלו. השוד והחמס. המגפה. הבריחה מצפת. שירת ר' ישראל הלאמית. נודדיו.

רוח השירה, כמו שאמרנו, חפפה על הגליל וביחוד על צפת בתקופה ההיא. כרובי עליון אוו למושב להם על נדות הכנרת ועל מרומי הרי נפתלי, והם שזרו ורקמו חלומות של גאולה ועתיד מזהיר, והם הניחו את חותמם על כל מה שכתבו בימים ההם וגם אחרי הימים ההם.

גדול המשוררים של התקופה ההיא היה ר' ישראל נג'ארה (3). ר' לוי זקנו היה מעיר נג'ארה שבספיד, וממנה נתקבל שם המשפחה. ר' משה אבי ר' ישראל נולד בעיר צפת בערך שנת רס"ח, ומת בדמשק שנת שמי"א. בהיותו כבן שלשים נחשב בין חכמי ההוראה והיה חבר לר' משה מטראני. ומצינו פסק דין שעליו חתומים ארבעה דיני צפת וביניהם גם ר' משה נג'ארה. בשנת שכיט למד ר' משה קבלה מהארי, אעפ"י שהוא היה זקן הרבה ממנו. את

(1) אהלי יעקב, קיץ המכיים ח"ב סי' ע"ח וקלי"א.

(2) מצינו תשובה אחת ע"ד יזודי שבא מפרס לצפת ובקש לקחת אשה, והשביעוהו שאין לו אחים (שאם ימות לא תהא אשתו זקוקה ליבס), והוא נשבע. ואחר כך בא אחר מפרס וגם כן רצה לקחת אשה ושאלוהו אם יש לו אחים בארצו, והאיש ענה: ולמה התרתם לפלוני בן ארצי לקחת אשה? והלא גם לו יש אחים. והיהודי הפרסי הראשון נסע לויניציאה ונשבע. אז באו הרבנים במכוכה, כי לא ידעו בדברי מו להאמין—בשבועת הראשון או בעדות השני (שו"ת מהרימ"ט ח"א סי' פ"א). כמקרה הזה קרה עוד בצפת ביהודי שבא מקורדיסטן, שגם כן לקח אשה אחר שהשביעוהו, ואחר כך בא אחר והעיד שיש לו אחים, וכינתים נת האיש. ושוב נשאלו הרבנים למי להאמין (שם סי' פ"ב).

(3) שירת החין לאשר בן ישראל צפת תרע"ח.

ספרו, לקה טוב' — דרשות רז"ל הנוגעות להלכה נאספו מש"ס, ספרא וספרי ומכילתא ע"פ סדר הכתובים—חבר בשבתו בצפת (נדפס שי"א בקושטא 1).

בשנת שט"ו נולד בנו ר' ישראל, הוא למד בישיבת אביו תורה, ויחד עם זה למד ממנו גם את דרכי המליצה, שגם חובשי בית המדרש היו עוסקים בה. ענין המליצה היה נהוג מאד אצל הספרדים בימים ההם ונהשב לקשור הגון לכל חכם. אמנם המליצה הסתפקה רק בברק היצוני של צרופי מלים משונים; ומצינו שבשאלוניקי יסד דון גדליה בן יהיא השני בית מדרש ישירה. שם היו מתאספים פעם בחדש המשוררים, וכל אחד היה מקריא מה שחדש בשיר ומליצה. וגם מערים אחרות היו שולחים שמה דברי שיר למבחן. ובין השולחים היה גם ר' ישראל נג'ארה.

אזני הילד המשורר קלטו את המוטיבים, שהיה אז ספוג בהם עולם היהדות: ספורי הענויים של מגורשי ספרד והעולות התמימות שנשרפו על קדוש השם, וביחד עם זה חלומות הגאלה של ר' שלמה מולכו ופעלותיו של דון יוסף הנשיא.

בכחרותו היה ר' ישראל שר על ששון החיים (אעפ"י שגם משם רוח עצבת נושבת):

אם לְבָךְ עֵצֵב בְּיָגוֹן נִרְדָּם
גַּם מִתְמוּל שְׁלֵשׁוּם וְגַם מֵאֲמִישׁ,
קוּם, דוֹד! שְׂתֵה עָסִים וַיִּין אָדָם פָּדָם
תוֹךְ גַּן עֲרֵנִים לֵחַ פְּבּוֹא הַשְּׁמֵשׁ.

וכן היה שר גם לאהבה:

בְּעֵיהּ יִפֶּה מִבֵּל פְּנוֹת
שְׁפָתֶיהָ צוּף וְשִׁנְיָהּ
תְּבַנִּית הֵיכַל מְחַטְבוֹת
כְּמוֹ עֶדֶר הַקְּצוּבוֹת.

אבל מהרה עזב את הפרחים הללו. נסיונות חיים קשים באו לו, ולכל אחיו יושבי צפת, ויהי לאבל כנורו ועגבו דקול בוכים על הגלות החשכה והמרה.

המגפה היתה לאורח תדיר בצפת. היתה מגפה גם בשנת ש"י והפילה חללים רבים, ובשנת שכ"ג, אחר הפורים, החלה שוב המגפה בצפת, ובין שמונה לעשרה ימים קודם הפסח גרחו כל התושבים אך הכפרים וישבו חוץ לעיר יותר משהיה חדשים, וכן קרה גם בשנת שד"ב. הקהלה היותר גדולה היתה בכפר ברעם (כירי, ביריאה) ובעין זיתון, וגם המדפיס אברהם אשכנזי העביר את בית דפוסו פעם לכפר ברעם ופעם לעין זיתון, ונשארו ספרים שנדפסו בשנה. ההיא בשני המקומות הללו (2).

(1) חידיא בשם הגרולים.

(2) דיי בתגרמה ח"ב 172.

ובשנות שמ"ט — שס"א היה רב בעין זיתון ר' משה ן' מכיר, מרבנן קדישי קשישאי" — כמו שקורא לו הר"ר חיד"א—והכר ספר, סדר היום, פירוש על התפלות ונפטר שם, ועד היום מראים בעין זיתון את בית מדרשו. ולא דיה היתה מכת המגפה, כי עוד נלותה עליה מכת השוד והחמס. עוד משנת של"ט היו הדרוזים והערבים יושבי ההרים שבסביבה דמשק, בשונם מן המלחמה שנלחמו עם הפרסים, שודדים כל הערים והכפרים אשר סביבותיהם. ולפי עדות הציר הצרפתי התנפלו גם על צפת ויחריבוה, ומי שהספיק להציל את עצמו, עזב את בתו ואת רכושו להרבן וכו'.

ואחרי שהונח מעט מהתנפלות השודדים, והנה התפרצה (בשנת שמ"ז) שוב מגפה בעיר צפת ובסביבותיה, ורבים עזבו את העיר מפחד המות ויברחו לנפשם. וכאשר נעצרה המגפה, והבורחים שבו העירה, והנה קפץ עליהם הגז של ה"נאייב" (סגן פחה), שבא שמה מחדש. הוא אמר, שקבל פקודה מקושטא לבהור בכל יום שנים שלשה יהודים לעשות במלאכת המלך. ועל יסוד זה היה תופס אחדים מהיהודים ומיסרם ביסורים נוראים בשביל שיפדו את נפשם בממון רב. כמו שמספר ר' ישראל נג'ארה מהזמן ההוא (1): "...ולעיר המהוללה, כל יללה, מדי שבת בשבתו לא ישבותו... ואין לאל ידם לסתום פיות, עד שנעשית כמצולה שאין בה דגים, ויושביה כחגבים נכאבים... ויהי הם מריקים שקיהם עד כלות פרוטה, ויתר פליטה, ובכל זאת לא הונח להם, כי גם בענים הם נרדפים ונגפים כנראשונה... ובפרט הפליא [סגן הפחה] לעשות, אשר בנפול איש על ערש דוי ישלח משלחת מלאכי רעים לבקר את החולה... רץ לקראת רץ ירוץ ומגיד לקראת מגיד, להגיד לו בצאת נפשו, ועד יעלה באשו לא יתגוהו לקבורה, עד יתנו לו ככל אשר ישית עליו. ואם דל הוא ואין ידו משגת, אז הגבאים מאספים נדבות לתכריכים ולפצוי המושל שיתן לקברו". הגזרות והחמס גרמו להשחתת המדות של בני ישראל, כי נמצאו אז ביניהם פריצים, אשר עזרו לרעה במלשינות, ויהיו משרתים לנאייב במעשה השוד והחמס.

מפני הרעות הללו ברחו רבים מהעיר, וגם הרב ר' משה אלשיך ברח אז לדמשק. ושם נתן סמיכה לר' חיים ויטאל לרבנות. שמה ברחו גם ר' משה נג'ארה ובנו המשורר ר' ישראל. ר' משה מת שם, ור' ישראל תקפו עליו געגועיו לעיר מולדתו וישב צפתה (2).

עוד לא הספיקה הפליטה הנשארת להרפא ממכות הנאייב (שאיננו יודעים כמה ארכה), והנה תראות חדשות. בשנת שנ"ט היה שרב גדול בארץ

(1) "מי מצור" מר' ישראל נג'ארה, דף קני"ט.

(2) כנראה היו היהודים יושבים בצפת תמיד בחרדה מאימת השודדים, ולכן החליטו לכנות חאן (בנין גדול כרפת עם דלת ברזל ובריחים) שיהיה מקלט להם בעת צרה (ירושלים כרך ח' III). החאן נבנה בעזרת נדיבי קושטא.

ובשנת ש"ס, קרא ה' לרעב וגם בא על הארץ הישרץ השורץ... ועלה הארבה ויאכל מגדיש ועד קמה¹, וגם אז לא חדלו נגישות הפקידים. אז הלכו שני גדולי צפת, ר' יוסף בן ר' משה מטראני ור' אברהם שלום לקושטא, לבקש עזרה מגדיבי עיר הבירה ושהו שם עד סוף השנה ואחר כך שבו לצפת.

בשנת שס"א נתישבה העיר מחדש, ובפסק דין אחד² אנו מוצאים חתומים שמות רב הרבנים שישבו בצפת מקודם. ואולם בשנת שס"ב פרצה שוב מגפה, וכל התושבים מהרו שוב לברוח מהעיר, ואחרי שחדלה המגפה, שב חלק קטן מן התושבים צפתה. ובשנת שס"ד התנפלו הדרוזים יושבי הלבנון על העיר ויבזו את היהודים. וכלם נדרו משם ונתפזרו לכל רוח. ומאז ירדה צפת ממעלתה. ובצדק כתב ר' ישעיה מטראני כשלשים שנה אחרי זה, כי הוא (אביו ר' יוסף) היה סוף הגאונים, אשר היו לפניו בעיר הקדש צפת תוב"ב, בזמן היותה עיר תהלה של רבני וגאוני עולם.

בכור עני נצרפה שירת ר' ישראל נג' ארה. המאורעות הגדולים והיסורים למדוהו לדעת, כי במה נחשבו כל מאויי נפשו הפרטית, ששונה ואסונה, נגד יסורי אמתו הבוזה והשדודה ונגד שאיפותיה הגדולות והנאדרות. ומאז תפסו המוטיבים הלאמיים מקום בראש שירתו, כמו אצל ר' יהודה הלוי.

לְמָה זֶה כְּאֲבֵי נִצַּח

וּמִכְתִּי אֲנוּשָׁה?

לְמָה, אֵל, תִּזְנַח לְנִצַּח

יִזְנֶה לְךָ מְאָרְשָׁה?

רְאֵה, גִּזְאֵלִי חַי, בִּי פֹזֵר

הַתְּפֹרָרָה תִּזְחַלְתִּי,

וּכְמַעַט חֲדָלוּ לְסַפֵּר

רְבִי שְׁנוֹת גְּלוּתִי.

וכתקוף עליו רגשות העלבון הלאמי על הגלות המרה והארכה. כן תקפו עליו תקוות הגאולה העתידה, והוא שומע קול שדי קורא:

יִפְתִּי, שְׂאֵת לֹא אוֹכֵל

גְּדוּדָךְ, בֵּת הַדּוֹפָה!

עַד אֵן עֵינֶיךָ כְּמוֹ מִיכָל

תְּמִיד דְּמַעָה זוֹלְפָה?

¹ ר' ישעיהו בהקדמתו לשו"ת אביו ר' יוסף מטראני. ר' שמשון בק כתב במכתבו בשנת שמי"ד: כמה מעלות טובות למקום עלי. שהוציאני מצפת והכניסני לירושלים הקדושה אשר לא יחסר כל בה (ירושלים כרך ב' 143).

² שו"ת הרי"ש סי' כ"ב.

כב לך נדוד בין אֲבָזָרִים,
כָּלֵב דוֹרָשִׁים רַעְתָּךְ.
אֲזַכֵּר לךְ חֶסֶד נְעוּרִים,
נִפְלְאָה לִי אֶהְבְּתָךְ.

יחד עם זה הביע בשירתו את האהבה המסתורית, שבין הקב"ה ובין כנסת ישראל, אותה האהבה שחזו טובי עמנו בשיר השירים. ואף-על-פי שנגבה לאין חקר היא האהבה האצילה, שהנשמה העברית מרגשת בשאפה אל האלהים אביהדיוצרה, מהאהבה המינית, אהבת בשרים, אבל מאשר אין בטוי אחר להרגשת האהבה המסתורית, מוכרח היה המשורר להסתפק בבטויי האהבה המינית הרגילה.

רַעֲיָתִי יוֹנָתִי!
בָּאִי אִתִּי לְדָבִיר וְאוֹלָם,
כִּי לְמַעַנְךָ אֶעֱזֹב כָּל
הַמּוֹנֵי מַעְלָה וְחִילָם
וְאַרְשִׁתֶּךָ לִי לְעוֹלָם.

אָמְרָה אֵימָה:
אֵת שְׁמַע דוֹדִי שְׁמַעְתִּיהוּ.
וְאַהֲבַת עוֹלָם אֶהְבְּתִיהוּ.
שְׁקֵנִי מִנְּשִׁיקוֹת פִּיהוּ!

האר"י היה משבח מאד את שירתו של ר' ישראל נג'ארה. לפעמים היה שר את שיריו לפני האר"י על שלחנו (לו היה גם קול נעים וידע להמציא לשיריו מדוֹדוֹת יפות). והאר"י היה רואה מדאכנים יורדים ובאים לשמוע את השירה... ששים ושטחים, משתעשים כבמזמורי חתן וכלה... כי כל שיריו היו ברוח הקדש", כך היו מספרים גורי האר"י.

בשנת שמו' יצא לאור קבץ שיריו הראשון בשם "זמירות ישראל" בדפוס צפת, והוא בן שלשים ואחת שנה. וכן נדפס אז ממנו ספר מוסר בדרך טליצה בשם "משחקת בתבר". (מספור השירים מאה ושמונה, בגמטריא ח"ק לישראל). אולם עבודתו הספרותית לא הספיקה לכלכל את נפשות ביתו, ולפיכך היה אנוס לשוב לדמשק, כי שם מצא נדיבים תומכים. הוא היה מחליף מכתבים עם המשוררים היהודים שבתרכיה: ר' בצלאל אשכנזי, ר' אברהם הדחמי, ר' דוד נעים זמירות ישראל, ר' יו"ט צהלן, ור' יוסף אלתרן (ואחרים ¹).

בשנת ש"ס נדפסו שיריו מהדורה שניה עם הוספות רבות בויניציאה, בשלשה חלקים. החלק הראשון: רכ"ה שירים בשם "עולת תמיד". חלק שני —

¹ דיין בתגורסה חיג, 178.

עולת שבת", שיר לכל שבת, שבתחלתו וסופו מעין פרשת השבוע. חלק שלישי—עולת חדש", לכל ראשי חודשים ולמועדים. ועוד נדפסו ממנו מאספים שונים של שירים והלצות, שנדפסו בוויניציאה בחייו ובמותו, וגם נשאר ממנו כתבי יד שעדיין לא נדפסו¹.

ואולם גם בדמשק לא מצא ר' ישראל מנוחה ויהי נודד בערי סוריה, וישב איזה זמן בחברון, אבל בשנת שע"ט פרצה מגפה בחברון, וכמעט כל אנשי העיר ברחו משם וגם הוא נדד ממקומו², ורסוף מצא מנוחה בעזה, כי נתקבל שם בתור רב. ושם מת.

פרק תשעה עשר.

גזרות בן פרוך ועותמן גיסו. חרבן ירושלים ובריחת ר' ישעיה הורביץ לצפת. סבלנות המערכים.

בשנה השלישית למלכות השלטן מוראד היה בירושלים פחה איש טוב ושמו מחמד. אז נתישבה העיר, ורבים מבני ישראל קנו בתים ושדות ובנו חרבות. כי בירושלים המוקפת חומה היו בטוחים משודדים, וצרכי אכל טובים ובזול, ובצפת הפּוֹרְזִית היה אז תמיד פחד מהתנפלות שודדים. אולם בשנת שפ"ה קנה ערבי אחד אבן פרוך, טומא באחת מעיניו, את משרת הפחה הירושלמית מהנציב שבדמשק, והוא שם לבו להוציא מהתושבים וביחוד מהיהודים את כל רכושם על ידי כפיות, עונשים ויסורים אכזריים—שנתים ימים בלי הפסק.

מעט ממה שסבלו היהודים בזמן ההוא בירושלים כתב אחד בקונטרס „חרבות ירושלים", שחותם האמת טבוע עליו. והנני להביא כאן קטעים ממנו³. „... אחר הדברים האלה, ביום שבת קדש וי' לחדש אייר שפ"ה, שלח המשנה (הוא אבן פרוך) לקרוא לחכם הנעדה כהר"ר שמואל טרדיאורה נר"ו

¹ ע"ש 180. ובאוצר הספרים של בן יעקב.

² האגדה מספרת, כי אז נשאר בחברון רק חשעה אנשים וביניהם ר' יצחק ארכא. הגיע יום הכפורים ולא היה להם מנין. ויצטערו מאד. פתאם בערב יום הכפורים לפני שקיעת החמה בא אליהם זקן אחד אורח שהשלים המנין וישמחו עליו מאד. אחר תפלת מעריב במוצאי יום הכפורים בקשהו ר' יצחק ללכת לסעוד אצלו, והוא הלך לסניו והזקן אחריו. פתאם הפך פניו וראה שאין הזקן עמו. ויחרד מאד וילך לבקשו בכל מקום ולא מצאו. בלילה נגלה אליו הזקן בחלום ואמר לו: אל חצמער, רבו. אנכי אברהם אביכם, ראיתי בצערכם, שאין לכם מנין, ובאתי לעשות לכם נחת רוח ולהשלים את מנינכם.

³ „חרבות ירושלים"—שמו כעיד עליו מה טיבו של ספור זה, כי כשמו כן הוא—מגיד מקצת הצרות אשר עברו חלפו על ירושלים עיר הקדש ויחריבוה, כן ישוב ה' לשוב עליה לשוב וינחם את כל חרבותיה במהרה בימינו. אכ"ר. ויניציאה שנת לה' ה'ש"ע ה' על עמך. במצות השר יוואני וינדאמין".—כך כתוב על שער הקונטרס, שמחזיק י"א דפים.

אשר היה יוצא ובא לפניו בהסכמת הקהל הקדוש. ויאמר לו ר' דוד בנו: אני אלך תחתך. וילך הוא ועמו הזקן ונשוא פנים כה"ר משה רומאנו ויבואו אל המשנה ויאמר [המשנה] לר' דוד: איפה אביך? ואתה למה לא באת עד היום לשרתני? וישיבהו ר' דוד, כי אדוני עבדך אבי טרוד הוא בכל עת בעבודתך, ואני כמוהו מתעסק תמיד לשרתך, כי כל היום רגלי ממהרות לרוץ אנה ואנה למצוא מעות בעד היהודים לצרכך. ואל משה אמר המשנה: ואתה למה נתרעמת עלי אל השופט? וישיבהו האיש, כי לא היו דברים מעולם... ויצו המשנה לבלוק באשי... שייסר אותם כל הלילה, ובבקר השכם יתלו אותם ח"ו בשכונת היהודים. ויכם בלילה ההוא הבלוק באשי הכה ופצוע, ויחזיקו בר' דוד ויפרפרוהו ויפצצוהו ויפרצוהו פרץ על פני פרץ. ויאמרו לו: גאל לך את עצמך בכסף מלא, ויבך ויתחנן לו... ויוסיפו עוד לייסר אותו ביסורים קשים ויתחבו תחת צפרניו קנים חדים... ויאמרו לתלות על צוארו מחבת מלאה גחלים וגפרית להעלות העשן באפו... ויחתוך פדיון נפשו באלפים גרוש¹. ויתפרקו כל היהודים את נזמי זהב אשר באזני נשיהם וכל אשר נמצא אתו כלי כסף וזהב וישאילוהו, כי נכמרו עליו רחמי הכל... ויושבי ירושלים... וילכו ויתחפשו: זה לבש בגדים צואים ושמלות בלות ומטלאות, גבר לבש שמלת אשה [שלא יכירו] השוערים וינוסו... ויחדל מעשה התמחוי אשר היה מחיה נפשות העניים... ונתבטלו בעונותינו הישיבות והבתי דינים, וכמעט בטל התמיד, ולא היו מתפללים בבית הכנסת, כי אם עניים מועטים ביראה ופחד².

בימים ההם ישב בירושלים הרב הגדול ר' ישעיהו הלוי הורביץ. הוא נולד בפרג לאביו ר' אברהם בערך שנת שי"ה². בילדותו למד אצל אביו ואחר כך הלך לובלינה ולמד אצל הגאון ר' שלמה לוריא – הרש"ל. אחר ישיבתו איזה זמן ברוסיה, נתקבל לרב בפרנקפורט שעל נהר מיין, ואחר כך היה לרב בפוזנא, ואחר כך בקראקוי. בשנת שע"ה נתקבל לרב בעיר מולדתו בפרג, ואחרי שנתו שם על כסא הרבנות שבע שנים החליט בלבו לעלות לארץ ישראל, מבלי שום לב לזה שהוא היה אז כבר זקן, והדרך היתה בחזקת סכנה, לעבור מתחלה כל ארץ תורכיה האירופית ואחר כך לנסוע בים. בשנת שפ"א עזב את פרג ואחר חג הסוכות שנת שפ"ב בא לדמשק ושם היה בבית ר' שמואל בנו של ר' חיים ויטאל, שהראהו את כתבי אביו, עץ חיים. שני אנשים מצפת באו לקדם פניו ולבקשו לקבוע דירתו בצפת. אך בו ביום בא שליח מירושלים עם מכתב בקשה והזמנה להיות לאב"ד וראש ישיבה

¹ גרוש – מטבע ידוע בתרכיה, עכשיו ערך רבע פרנק ובזמן ההוא היה ערכו פי חמש.
² לא כמיש גרץ שנולד בשנת ש"ל, כי הרש"ל רבו של השליה נח בשנה שלי"ג. ממכתבו של השליה, שנדפס בכ"ע, "שומר ציון הנאמן" גליון קמ"א, נראה, כי עלה לא"י דרך חלב, חמת ודמשק. עי' תולדות המקובלים, כהנא, ס"א 44.

בירושלים וגם נתנו רשות לשליח לקצוב לו שכרו כמה שירצה, ור' ישעיה בחר לשבת בירושלים בלי כל שכר. ובערב שבת, ששי לחדש כסלו שפ"ב, הגיע לירושלים, לסדר, מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים", ולפיכך קרא שם לחלק אחד מספרו הגדול, שני לחות הברית בשם, שער השמים".

בספר, שני לחות הברית" — של"ה — קנה לו ר' ישעיהו הורביץ שם עולם. הספר נתקבל ונפוץ בעם ונקרא בשם, השל"ה הקדוש. ואמנם הספר מלא רוח קדושה וחסידות וידיעה רחבה ועמוקה בתורה הנגלית ובקבלה. הוא נדפס בראשונה ע"י בנו באמשטרדם בשנת ת"ג ומאז זכה להרבה מהדורות, וגם עשו קצור ממנו ונתפשט בכל תפוצות ישראל. הוא חבר עוד ספרים רבים וגם נסה כחו לחרוז חרוזים, שמהם נשמע קול צעקת בני ישראל בצוק העתים ההם ⁽¹⁾. בעת ההיא מנה הנציב מדמשק את אבן פרוך שילך ללות את הישמעאלים ההולכים למצפה. כי כך מנהגם ללות את ההולכים למכה בלג'ית צבא מפחד השודדים. אבן פרוך לא רצה אמנם לעזב את ירושלים, אישר בה היה יכול תמיד לפשוט ידו בגזל וחמס, אבל אי אפשר היה לו לסרב לפקודת הנציב ויצא מירושלים, ופקד במקומו את עותמן אחי אשתו תחתיו. היהודים חשבו כי כבר נגאלו מצרתם, אך הם טעו. אמנם מתחלה דבר עותמן עם היהודים טובות זהבטיהם בשפת חנף, שלא יאנה להם עוד רעה, אבל כונתו היתה, שהיהודים יבטחו בו ויצאו ממחבואיהם ויהיה יותר קל לו לצודם.

⁽²⁾ „וביום השבת באו פתאם אנשיו אל בתי הכנסיות שבירושלים, של הספרדים והאשכנזים ויתפשו חמשה עשר אנשים, את הרב ר' ישעיהו הלוי (הוא בעל השל"ה) ועוד חכמים רבים... ויאמר להרג ח"ו את כל התפוסים, אם לא יתנו לו עשרים אלף גרוש. ותלכנה נשי האסורים וכל אשה מרת לב בשוקים וברחובות הלוך ובכה, ותבאנה עד לפני שער המכמה ותצעקנה לפני השופט: מה פשענו ומה הטאתנו כי דלק אחרינו עותמן?... ואחרי לא יועילו הלכו, כי צוה הרשע את אנשיו ויגרשום פעם ושתים... וישב החכם כה"ר יואל עם שמעון לדבר עם עותמן (כלומר להשתוות עמו) ויאותו אחרי עמל וטרח לפדות האסורים באחד עשר אלף גרוש. והם נתפשרו ביניהם לפרוע כל אחד כפי אשר תשיג ידו, ובתוך חמשה עשר יום יצאו רבם מבית הכלא. וישארו שמה החכמים המעולים כה"ר יעקב רומנו וכו' על כי לא מצאה ידם

אין יובל	בלי הרבות אבל.	אין שמוטה	בלי ירידה מטה מטה
אין שנה	בלי רוש ולענה.	אין תקופה	בלא מכה ואין תרופה.
אין חדש	בלא תמורת קדש.	אין שבוע	בלא קול תרועה.
אין יום	בלא רחת ואיום.	אין לילה	בלא יללה.
אין שעה	בלא רעה.	אין רגע	בלא סגע. (שליה מס' פסחים)

⁽²⁾ מכאן ולהלן מרבירי בעל „חרבות ירושלים“.

לתת שמונה מאות גרוש. [ואנשי ירושלים שלחו בסתר רץ לדמשק ולקושטא להודיע את צרתם לפני אחיהם שישתדלו שם לפני הרשות העליונה]. ויהי כאשר הגיע הרץ לר' חיים די שיריש אשר היה צופה פני ישר דמשק (כלומר מרואי פניו)... ויקבוץ כמה יהודים וילכו לפני השר, ויקרעו שמלותם, ויבכו, ויספרו לו את כל התלאה אשר מצאתנו... (וער ה' 1) את לב הישר, וישלח מלאכים אל השופט ואל עותמן לצוות עליהם להתיר את היהודים האסורים... וישמע עותמן כי באו אנשים מדמשק על אדות היהודים התפושים, ויצו ויתירום בחמלת ה' עליהם, בחצות יום ראשון של ראש השנה... וישבו (היהודים) ביום השני אל המהכמה עם הג'אוש (הוא הפקיד שבא מדמשק בפקודת הנציב) לשמוע את דבר השופט על דבר העשרת אלפים גרוש, וימצאוהו שנהפך לאיש אחר, כי ישחד אותו הרשע עותמן... באותה שעה צוה עותמן את השוכאשי (פקיד צבא) ואנשיו ויבואו אל המהכמה... ויגרשו משם את היהודים ויאמרו אל הג'אוש: כה אמר עותמן: קום צא מן המקום הזה וברח לך אל מקומך פן תספה אתה ואנשיך. וירא הג'אוש, ויקח וילך אל נפשו. ובצאתו מן העיר מהלך יום אחד, נתיעץ עותמן והלך אחריו והשיגו ויפייסוהו, ויתן לו שבע מאות גרוש, וישלח ישחד ומנחה לשר דמשק חמשת אלפים גרוש. וישב לביתו ויואל לקחת מהיהודים הישבע מאות גרוש, שנתן (ישחד) אל הג'אוש, וגם את השמונה מאות אשר חסרו מהאחד עשר אלף גרוש (וכאן הולך המחבר ומספר שורה של נגישות וגזלות). ובימים ההם הרב כמה"ר ישעיה הלוי ועמו ראשי הק"ק אשכנזים יע"א שמו נפשם בכפם (כי היו אנשי אבן פרוך שומרים על הדרכים, שלא לתת למי שהוא לצאת מן העיר, וגם כשהיו מוציאים טת, היו דוקרים את המת בחנית, לבחון אם לא מרמים אותם) ויברחו להם לצפת (יותר נכון לטבריה).

בימים ההם ברח בן פרוך מתחת יד המשנה... ויבוא לירושלים ביום האחרון לחדש תמוז שפ"ו. ותגד לו אמו את כל גאון עותמן אשר גבה מאד וינשאו לבו למלוך החתיו, ואשר הכניע אותה (את אם בן פרוך) כאחת הנבלות והשב לכבוש את המיחדת מנשיו. ויחר לבן פרוך מאד... ויבוא אל המבצר וימצא את עותמן בעלית המקרה אשר בנה לו על חומת מגדל דוד המע"ה, וישלוף חרבו פתאם ויתקעה בלב עותמן ומיתתו... [היהודים שמחו כי ראו נקם בצורריהם, אולם שמחתם היתה כוזבה, כי בן פרוך צוה שוב לתפוס את נכבדי היהודים ולהכותם מכות אכזריות עד שנתנו לו כפר נפשם, וכך

(1) תמיד נמצאו שחדלנים אנשי מעשה, שהתיצבו לפני גדולי המלכות בדמשק ובקושטא להגן על עצמם, ולפעמים עושים הפגנות גדולות בקריעת בגדים ובצעקות ובכביות, ולפעמים היו עוורים בזה קצת. אבל על פי הרב אי אפשר היה לשנות את המצב. המכונה הממשלתית העלתה כבר חלודה, והפקידים המקומיים מצאו תמיד עצה שלא יפריעו מפעשי החמס, כמו שנראה גם בזה להלן.

גמשך הדבר] עד י"ג כסלו שפ"ז... ישבו נעקר דרך נם ברגע אחד הרשע בן פרוך מעיר אלהינו [כי הנציב העביר אותו אז מירושלים שכמה].
המספר וחכמי ירושלים, שחתמו גם כן על זה, בקשו טאת הנדיבים שבהוץ לארץ להצילם מיד המלואים הישמעאלים, שלוו מהם בזמן גזרת בן פרוך ועותמן סך המשים אלף גרוש, והרבית בלבד עולה לשנה עשרת אלפים גרוש, והמלואים יכולים לקחת לא רק את רכושם, אלא גם נשיהם וילדיהם.
בעת הגזרה הראו סבלנותם הגדולה אחינו המערבים המארוקנים, המלמדים ביסורים. הם לא רצו לעזב את עיר הקדש ולברוח. קשה היה להם לחאר לעצמם עיר ירושלים ריקה מיהודים, זה היה בעיניהם הלול הקדש היותר נורא. זולת זאת פחדו פן בצאתם מהעיר יגזלו הישמעאלים את ידה הקברות, וכל קברי גדולי ישראל וקדושיהו יהפכו לשדות מרעה. והם נשארו בירושלים בישומרים נאמנים, ובשום אופן לא זזו ממקומם.

מהחתומים היו שנים שבעצמם נתנסו בימי הגזרות. אחד, שד"ר, כותב:
אני הגבר ראה עני... כי אחרי אשר אכלני, הממני, שדר ממני כל אשר בבית, תפס בן יקר לי, וברזל באה נפשו... נגרשתי מעיר אלהינו, עני דל זאביון, נודד ובודד... להמציא פדות לעם ה', ובשובי... והנה בלחה, כי נפקדו שני ילדי, שעשועי נפשי... ישראל בכמה"ר עזריה זאבי". והשני כותב: "גם אני גהייתי ונהליתי והוכיתי בשבט עברתי, ונאספתי בבית האסורים עשרים יום, זביום ראש הישנה יצאנו בדרך נסים, כי אפס כסף ונתיאשנו מלמצוא פדות... נאום הצעיר וזעיר יעקב רומנו". וגם רבנים מצפת חתמו על זה: "אהרן בכמה"ר משה ק' מכיר זלה"ה, הצעיר שמואל ק' סיד". וגם רבני ויניציאה חתמו: יהודה אריה ממודינה, שמעיה בכמה"ר משה די מודינה, עזריה בכ"ר פיגו, שמואל מסעוד ועוד.

העדה האשכנזית חללה אז לגמרי. נשארה רק קהלת הספרדים. במכתב, שנישלח אז מירושלים ליהודי פרס, כתוב, כי רק 144 יהודים יכלו להשאר בירושלים, כי רק בעד מספר נפשות כזה הישיגה יד העדה לשלם את המס. ואי אפשר היה לתת להחדשים לבוא ולהתישב בה.

גם ר' ישעיהו הלוי הורביץ שלח אז מכתבים לראשי עדת פרג וכל הערים אשר סביבותיה שיחלצו את נפשות יושבי ירושלים מן המצר. דבריו עשו פרי, ובכל מקום שהגיעו דבריו, נעשתה גבית כסף החלוקה למוסד קים. העוסקים בגבית הכספים נכתרו בשם "נשיאי ארץ הקדושה"¹.

ואולם מפני שיושבי ירושלים הרבו לשלוח שלוחים לבקש עזרה קלקלו לעצמם, כי בני חוץ לארץ לא האמינו לדבריהם. הם השבו—כמו שכתב ר' משה חגיז בספרו, שפת אמת—ש, פרנסי ארץ ישראל מתמשכנים ולוקחים כסף

¹ (התאר "נשיאי ארץ הקדושה" נחרת על מצבתו של הרב ר' דוד אפנהיים בסרג.

ברבית מהגוים, כדי לאכל משמנים ולשתות מחמדים ונסמכים ונשענים על בני חוץ לארץ שיפדו אותם... ואנכי הרואה ראיתי את כל הקורות מבית ומבחוץ... וחוששני כי אם ח"ו העלמת עין זו, שעושים אותם שבידם להושיע, תמיד, פתע פתאם תשמעו מאנשי הארץ ההיא דברים, אשר לא תהיו יכולים לתקנם ולהפרם, כי אין אחר מעשה כלום¹.

גם ממכתב שנשלח בשנת שפ"ה מירושלים לקורפול¹, נשמע הד הצרות שסבלו אז בני ישראל בירושלים. ראשונה—כותב האיש ששמו לא נודע—כל האדם, שהם החיצונים, לאפוקי חלק ה' עמו, —כזב, אין אמונה בפייהם, מבטיחים ואינם עושים, ובשעת ריתחא צריך להרחיק מהם כמו משור המועד... ואלו הורשינו ללכת חוץ לעיר... כבר הלכתי לחברון, אבל אמרו רז"ל: בשעת הדבך כנס רגלך; ואני אומר בשעת דבך רשע כזה (כונתו בודאי לאבן פרוך) כנס רגליך... וע"י השלוחים... יקבל עוד כתב אחר שלי, שהנני מחלה פניו, ירבה כל מה שיוכל לשלוח מעות לירושלים... כי השעה צריכה לך".

והוא מתאר את רב שקידתם בתורה של אנשי ירושלים, שמחבקר ועד הערב ומחצות הלילה עד הבקר תמיד לא יחשו ולא פסקו פומיהו מגירסא².

פרק עשרים.

הכנסות החלוקה בשנת ת'. ר' יעקב חגיז. ר' מנחם די לונזאנו. ר' שלמה בן ר' יוסף קארו. ר' יוסף ב"ר משה טראני. ר' יאשיה ב"ר יוסף פינטו. ר' יום טוב צהלון.

רשימה מפורטת נשארה לנו מהכנסות החלוקה בירושלים משנת ה' אלפים ת'², שהיא מלמדת אותנו לדעת את המצב הכלכלי של היהודים בזמן ההוא. ההכנסות היו באות משלש ארצות: תרכיה, מערב (כלומר אפריקה) ופרנקיה (כלומר אירופה). השליחות היותר נכבדה היתה לתרכיה, כי יושביה היהודים הרבו לנדב לטובת יושבי ארץ ישראל. השניה במעלה היתה שליחות פרנקיה ואהריה המערבית. ההכנסה הנקיה של שלשת השלוחים הללו, אחרי נכוי ההוצאות (השלוחים היו מקבלים, מלבד הוצאות דרכם ופרנסת בני ביתם, גם חלק ידוע מהכסף הנקבץ על ידם), היתה שני אלפים גרש. הכנסה מנדבות העיסירים שישבו בירושלים, שטספרם היה בערך מאה משפחות—שני אלפים גרש, דמי קבורה שני אלפים. ביחד ששה אלפים. ולעומתן ההוצאה התדירה היתה עשרת אלפים גרש. והפרנסים היו צריכים למצוא בכל שנה עוד ארבעת

¹ הויל עיי הדיר ד. קופמן בירושלים כרך ה', 70.

² ירושלים כרך ז' 193 להלן.

אלפים גרש, לסלק את ההוצאות היתרות, ועל ידי זה היו נכנסים תמיד בחובות, שלא יכלו להמיש את צוארם מהם.

להחלוקה העקרית, הבאה ע"י גבית השלוחים, נתוספו עוד שני מקורות צדדיים והם: הליסטא (רשימה של אנשים), שהגבאים והנשיאים שבאמשטרדם, ויניציאה וליוורנה היו יצולחים כספים ישר לארץ ישראל, לא על ידי השלוחים, מהנדבות שנדכו לעתים לרגלי איזו שמחה או אסון לטובת א"י לחלקן עפ"י רשימה מיוחדת. מטנה נהנו רק יחיד סגלה, שמשום מה זכו להרשם ברשימה זו (ע"פ חזקה, שמועה או המלצה), משלשת ערי הקדש: ירושלים, הברון וצפת (טבריה היתה חרבה לגמרי בעת ההיא). אך המקור הזה העיר תמיד שנאה ומדנים, והפקידים היו מוכרחים לפייס איך שהוא את העניים הנעלבים, שלא זכו להרשם בליסטא.

זולת זאת היו עשירים באיטליא, שהקדישו קרן קימת או שהיו שולחים נדבותיהם שנה, שנה לתלמידי חכמים, שילמדו יחד בכנופיא איזה שעות כיום, בשומם להם לראש אחד מהחכמים המפורסמים בדורם. ראש הישיבה הראשון היה ר' יעקב חגיז (נולד ש"פ 1), ומאז נוסדו פעם בפעם ישיבות כאלו, שנשאו עליהם שם מיסדיהם. על פי הרב זכו בהנהגת ישיבות כאלו החכמים שיצאו בתור שדרים לערי הגולה, והחכם שזכה להמנות בין חברי הישיבה נשארה לו הזכות לכל ימי חייו, והורישה גם לבניו אחריו. הסניף הזה עזר הרבה להספקת החכמים הספרדים מהזמן ההוא ועד היום.

בין חכמי הדור ההוא צריך להזכיר את ר' מנחם די לונזאנו, שהיה גדול בתורה ובבלשנות (הוא ידע שפות אחדות זרות) ומשורר במקצת. נמצאו חכמים שחלקו עליו, והוא בעטו החד בטל את דבריהם ודבר עמהם קשות. ובעד זה היה סובל כל ימי חייו הקצרים רדיפות מרבות, ובכל זאת התחזק וחבר כמה ספרים וגם הצליח להדפיס ספרים עתיקים אחדים שמצא בכתב יד.

בשיר אחד הביע את צערן על מצב ירושלים הירוד ותוכחה לבני ישראל, שאינם ממהרים לחלץ את יושבי ירושלים מעל החובות הקשה.

אני ציון, סמשכנת ביד צר,	אפרש כפי לכל רוח עברי ²
מצולת חוב בלעתני ומתי	וטבעתי בים נשיי כצורי
וכל יום אשלחה בים שלוחים	ואין מי יעלה מן מהמורי.
ולא יאמין שבעי אל רעבי	ולא יאמין לדל שלו וברי
הבנים אין לישראל לשלם	נשי ציון? ואם ציון ערירי?

(1) ע"י ר' משה נ' חכיב בספרו גם ששומ, קכ"ט.

(2) את הויד הוא רגיל להוסיף בסוף השמות בשביל החרוז ו"לתפארת הקריאה", לפי טעם בני דורו.—ובמקום "כצורי" היה צ"ל כצור (כאבן). במקום "שבעי אל רעבי"—השבע אל הרעב.

החשובים שבספריו הם "שתי ידות", מכיל דברי שיר ומוסר וחקירות במטרת, וביחוד ספרו, המעריך" (מלון), שבו הראה את ידיעותיו המרבות בבלשנות. מגדולי הדור ההוא היה ר' שמואל בן ר' יוסף קרו (נולד בשנת ש'). אמו היתה בת ר' יצחק סבע מאנדרינופולה, שנשאה למהרי"ק בערך שנת רפ"א, וכעשרים שנה אחר נשואיה ילדה לזקניו את ר' שמואל. אחרי מות אביו (ה' של"ה) נשאר ר' שמואל לשבת בצפת, ורק, כנראה, בשנת שס"ד, בעת שנתפזרו תושבי צפת וכל הגליל העליון, התישב ר' שמואל בקושטא ונחשב בין גדולי ההוראה. התימתו נמצאה משנת שפ"ו, וכנראה נפטר קרוב לזמן ההוא. עוד בנים היו לר' יוסף קרו: ר' רפאל, רב באנדרינופולה ור' יצחק קרו, רופא בקושטא⁽¹⁾.

על גדולי הדור ההוא נחשב ר' יוסף בן ר' משה טראני (מהרי"ט), הוא נולד בצפת בשנת שכ"ח. אביו מת בהיותו בן שתים עשרה, ונמצא איש חסיד, ר' שלמה סוניש, שאספו אל ביתו ויחנכוהו וילמדוהו. בשנת שנ"ז (?) מת מיטיבו במגפה. אולם ר' יוסף כבר נודע לתהלה ומהרה נתקבל לראש ישיבה, ובעודנו באב"ד שנותיו הריצו אליו רבנים שאלותיהם. בשנת שנ"ט עלה ארבה על הארץ וביחד עם זה עצמו המסים והנגישות מצד הפקידים, ואז הלך ר' יוסף בתור שליח לקושטא לבקש שם עזרה מהנדיבים. כשבא ר' יוסף היו מהומות גדולות בארץ, כי הפָּרָרִים (הבורחים מהצבא) נעשו לגדודי שודדים וחמסו את הארץ מרגלי הר הלבנון ועד חפי ים השחור. ומיראת השודדים נשאר ר' יוסף בקושטא זמן רב. שם נתקבל לרב וראש ישיבה, ועשיר אחד הספיק לו פרנסתו ביד רחבה (אמרו: שעשו יחד שתפות כיששכר וזבלון), אך תמיד גברו געגועיו לצפת עיר מולדתו, ובשנת ש"ס שב צפתה ויוסף להרביץ שם תורה. בשנת שס"א פרצה מגפה בצפת, והוא עם כל תושבי העיר ברחו אל הכפרים. בשנת שס"ד חזקה יד הערבים השודדים (אליהם נלוו גם חמסנים מישראל) ויציקו ליושבי צפת מאד, ור' יוסף נאנס לשוב לקושטא⁽²⁾.

בסיום הפרק עלינו להזכיר עוד שני חכמים גדולים של הזמן ההוא. הרב הצפתי ר' יום טוב צהלון (מהרי"ט⁽³⁾) שהיה חריף גדול ובעל נפש

(1) דיני בתגרמה, רוזנים חיג 129.

(2) לפני ר' יוסף ובית דינו הגישו הקראים משפט בעניני קהלתם, והוא פסק להם את הדין. בעברו באנגורא ספרו לו, כי חכם אחר דורש ברבים שהעוסק בתורה אין שואלין ממנו דין וחשבון בבית דין של מעלה. שכן כתוב בזהר: "מאן דאשתדל באורייתא לא מתבעי מיניה דינא". ר' יוסף נזף בו.

(3) ר' חיים יוסף דוד אזולאי כתב בשם הגדולים (ע' מהריט"ק), כי בקושטא היו אומרים על הריט"ק: אסיריו לא פתח ביתה, כלומר אם הוא הקשה איזו קושיא, אז לא מצאו לה אחרים תרוץ.

עדינה¹, חס על כבוד המקום ועל כבוד הבריות, והיו לו הליפות מכתבים עם המשורר ר' ישראל נג'ארה ועם עוד חכמים רבים. ידידו של מהריט"ץ, שבא עמו במשא ומתן של הלכה, היה ר' יאשיה בר' יוסף פינטי (שכ"ה—ת"ח), תלמידו של יעקב אבולעפיה. מרבנו זה קבל ר' יאשיה סמיכה לרבנות ונתקבל לרב בדמישק² ובשנת שפ"ה עלה צפתה. בשנת שפ"ו מת עליו בנו יוסף, בחור נחמד ובעל כשרונות גדולים. אביו התאבל עליו מאד ולא היה יכול להתנחם. ומרוב צערו הישקיע עצמו באגדות הז"ל, שמהן ישאב תנחומים, וחבר הדושי הרי"ף על האגדות, שנדפסים עם עין יעקב. הריט"ץ היה משבח תמיד את ר' יאשיה. בשאלות ותשובות מהריט"ץ (סי' צ') הוא כותב לר' יאשיה: „שמח לבי ויגל כבודי מדי עברי מתהלך בגן... נטעה ימינך, וראיתי דבריך טובים ונכוחים“, וכדומה בשאר התשובות שכתב אליו (שם סי' רי"ט).

פרק עשרים ואחד.

המערבים. הרדיפות שסבלו במערב. חכמיהם.

במהצית השניה של המאה הרביעית רבו העולים לארץ ישראל מן המערב (אפריקה). תמיד היה גורל היהודים במערב רע מאד תחת סבל הישמעאלים, וביחוד משנת שס"ט. שאז כבש מולאי עבדאלה בן מולאי אשיך את העיר פאס וימיט על היהודים תלאות רבות. בשנת שע"א, אחרי מלחמה ממשנה, מלך מולאי זידן. המלך הזה מנה פקיד אחד שצרר את היהודים באכזריות נוראה. ביום ה' תשרי צוה על היהודים לתת מיד עשרת אלפים אוקיות, ואם לא יתנום הלילה, ידרש מהם מחר כפלים. הוא התחיל לגבות ולא גמר ביום ההוא, ולמחר צוה להביא עשרים אלף אוקיות. ותהי צעקה גדולה בליל כפור ויום כפור ונתחלל היום הקדוש ההוא, וכל היום וכל הלילה גבו את המס, והחכמים היו בוכים ומיללים. ממחרת יום הכפורים עשו שוב מלחמה מולאי זידן ומולאי עבדאלה קרוב לעיר והאחרון נצח. ובהכנסו אל העיר צוה על היהודים לתת לו עשרים אלף אוקיות, וכמה מן היהודים ומן החכמים נתיסרו ביסורים קשים... ונתחלל גם חג הסוכות... וגם יד ה' היתה בהם ומתו בדבר יותר מארבע מאות ילדים קטנים... וביום ר"ח טבת שנה זו ענש אותם מולאי עבדאלה בעשרת אלפים אוקיות. וביום ג' אדר נכנסו ערביים אל העיר תאדלל והחריבו הבתים ושרפו חמשים ספרי תורה ואלפים חמשי תורה והרבה

¹ ע' בציון בסוף הספר קטעים משוית מהריט"ץ. שוית שלו נדפסו ב„וניואה“ תניד.

² הוא התחיל להדפיס ספרו „כסף נבחר“ בדמישק, אבל התרססה היתה גרועה ולא רצה

להשלים ספרו ואח"כ נדפס במהדורה חדשה בוניוציה בשנת שפ"א.

ספרים... ביום ב' לאייר נתנו היהודים יושבי פאס עוד ארבעת אלפים אוקיות, ובט"ו לאייר עוד שלשת אלפים אוקיות. ובערב שבועות לקחו עוד חמשה זעשרים אלף אוקיות⁽¹⁾.

אלה הן מקצת מן המקצת מהנגישות והצרות שעברו על יהודי המערב, וכמובן שרבים השתדלו אז לעלות לארץ ישראל, אולי ימצאו שם רוחה, ומלבד זאת המערבים הם אנשי אמונה, ודרישתם לציון היתה תמיד דרישה פנימית חזקה מאד.

מחכמי המערב אנו מוצאים בארץ ישראל⁽²⁾ את ר' יששכר בן סוסאן ב"ר מרדכי. הוא יצא קרוב לשנת ר"ץ מפאס עיר מולדתו, ושנים אחדות ישב בירושלים ולמד תורה טפי ר' לוי נ' חביב (הרלב"ה), אחר כך היה איזה זמן בצפת, ושוב נסע משם, ובהיותו גולה ונדה חבר את ספרו, תקון יששכר⁽³⁾ (עבור שנים). בשנת ש"ו חזר לצפת ובשנת שכ"ה הרפס את ספרו בקושטא. וכנראה עוד היה חי אחרי שנת ש"מ.

בצפת נקבצו אז קבוצה של חכמים מקובלים מנגב מארוקו מחבל דרעא (Draa), ורבים מהם התפארו, כי נגלה להם אליהו ויודעים להגיד עתידות: ר' מסעוד הכהן, ר' חיים מדרעא ור' מרדכי מדרעא (שחבר ספר מעינות חכמה), ר' אברהם הלוי אלמוגרי ממשפחת ברוכים, שעל אודותיו מסופר, כי ראה את השכינה פנים בפנים בהקיץ על יד הכתל המערבי, ור' יוסף בן טבול — שניהם מגורי הארץ. ר' יוסף נמנה לאחד מרבני העיר. ועוד היה שם אז רב מערבי, ר' סוקימאן נ' אוהנא מפאס, גדול בתורה הנגלית וסופר סת"ם נפלא ומקובל גדול. כל ספר הזהר וכמה מספרי הקבלה היו שגורים על פיו כאלף בית, גם חבר פרוש על ספרא וספרי ומכילתא.

ובירושלים נתישבו מהמערבים בחצי האחרון של המאה הזאת ר' שמואל בר יעקב האגוז מפאס (בשבילו יסדו עשירי ליברפול ממשפחת ונה בית מדרש מיוחד) ור' יצחק צבאח. הראשון הוליד בירושלים בשנת ש"פ את בנו ר' יעקב חגיו, מחבר ספר „הלכות קטנות" ומת בשנת שצ"ג. מתלמידיו היו: ר' משה נ' חביב ור' יוסף אלמושיני. ור' יצחק עלה מהמערב בשנת ש"ג והרביץ תורה בירושלים כחמשים שנה, והיה אחד מדייני העיר ומת בשנת ת"ח. ר' אברהם ב"ר מרדכי אזולאי מעיר פאס עלה לארץ ישראל. הוא חבר הרבה ספרים: חסד לאברהם, אור החמה, זהרי חמה, בעלי ברית אברהם ועוד. בהקדמת ספרו „חסד לאברהם" הוא כותב: כאשר הייתי בימי הרפי כחלד עיר מולדתי פאס, עיר גדולה ותהלה, עיר של יקרים וחכמים, אנשי סגלה מיוחדים, ואני בקרב חכמים שלמים וכן רבים, יושב בשבת תחכמוני להתחמם כנגד גחלתן...

⁽¹⁾ נר המערבי. טולידאנו 97—98.

⁽²⁾ נר המערבי 108—111.

ויהי כי הקיפו עלי הימים רוש ולענה מנת כוסם... ואני בתוך ההפכה, אשר הפך ה' באפו ובחמתו עיר קברות אבותי ע"ה, עיר פאס המהוללה היתה למשל ולשנינה... וחמדתי לבוא להתגורר בא"י... היא חברון. ויהי היום בשנת שע"ט נהפך וכו' ואמלטה אני וביתי לעה"ק ירושלים, וגם שם היה חרון אף ה' ויגוף בעמו, ובפרט ביתר הפליטה, הנמלט ממישברי ים התלאות... מן אנשי סגלה תושבי העיר פאס וסביבותיה, ורבים ככלם באו בחדרי, שערי מות¹).

יהודי המערב הצטיינו תמיד בפשטותם, במסירותם להיהדות וחתם לארץ ישראל. גם היו אוהבי עבודה פשוטה, ורבים ככלם מתפרנסים מיגיע כפיהם. בשנת ת"י היה ראש רבני ירושלים הרב הפורטוגזי המקבל ר' יעקב חיים צמה, שהיה רופא מובהק. כבואו מפורטוגל התישב מתחילה בצפת, ואח"כ הלך לדמשק ולמד שם חכמת הקבלה, ומשם עלה וקבע דירתו בירושלים². בזמנו הביא ר' ברוך גר, שנסע לערי פרס ומדי בתור שד"ר, מכתב מעבר לנהר סמבטיון מעשרת השבטים בשנת בהר"י קדש (ת"ז). על קיום המכתב חתמו כמה רבנים, שהאמינו באמתותו³. המכתב הזה עשה רשם גדול מאד והגביר התעוררות הרוחות עם תקוות משיחיות.

פרק עשרים ושנים.

הקראי שמואל בן דוד (ת"א, ת"ב). שבתו צבי. אברהם היכני. השר הנדיב רפאל בן יוסף. נתן בנימין מעזה. שבתו צבי בירושלים. שמואל פרימו. שבתו צבי הולך לקושטא ונתפס למלכות וממיר דתו. אברהם מיכל קורדווי והמערבים. ר' שלמה נסים אלגאזי.

בשנת ת"א—ת"ב⁴ עלה לארץ ישראל הקראי שמואל ב"ר דוד עם עוד אחדים מכתתו מכווליו, היא פֶּטְרוֹרְיָה, שבחצי האי קרים ועברו דרך קושטא ואלכסנדריה, ומשם הלכו דרך המדבר עד גזה (=עזה), עיר יפה מאד, בתר תפלה לישמעאלים, ולרבנים בית הכנסת אחד... וישבו שם שני ימים ויצאו משם במוצאי שבת ובאו אל הכפר אסדוד היא אשדוד, ובאו אל רמלה (היא נת), וביום השלישי הגיעו לירושלים עד שער חברון, שנקרא בלשון הערבים בְּבֵאֵל־כִּלְיָל. ועמדו לפני השער, כי אין לבוא מהשער לעיר בלי רשות, וגם עזבו את כלי המלחמה שהיה עמם ביד בעלי הסוסים ושלחו לאחיהם הקראים לבשר את בואם. ואח"כ בא איש, רבן משה שמו, הנקרא שיך יהוד, והוא

¹ נר המערב. טולידאנו 112.

² תבואות הארץ, מהר"ו לונץ, ע' תניח.

³ שם.

⁴ גנזי ישראל בטרבורג חוברת א' תרכ"ו. ליק. הוצאת גורלנד. ספור מסע מהקראי שמואל בן דוד. כאן מובא רק מה שנוגע לא"י, וכמעט הכל בלשון המחבר.

ממונה על הטם, סקיד של שר ירושלים, וספר את מספר האנשים ולקח מכל אחד ב' כספים, ואז נכנסו מהשער אל העיר ירושלים בשמחה ובטוב לב. וכאשר עברו את השער, באו אחיהם הקראים, ארבעה אנשים, וקבלו אותם בסבר פנים יפות. ואחרי אכלם הלכו לבית הכנסת שלהם להתפלל, ויש שם שלשה ספרי תורה וחומש אחד יפה מאד, וגם יש שם הרבה חברות, וספרי חכמי הערב, ויש שם ט"ו בתים להקדש ויושבים שם כה"ר דוד ור' ישועה הלוי ור' משה כהן, הם ונשיהם ובניהם, ושמונה נשים זקנות אלמנות, בל הנפש קטנים וגדולים כ"ז נפשות.

ביום הרביעי... עלינו ברמה, והוא הר גבוה ותדול, ושם קבורת שמואל הנביא. ועל המערה ההיא בנה מחמד פחת ירושלים בנין יפה וגם בית תפלה (כלומר מסגד). ובזמן חג המצות ילכו הישראלים וישבו שם יום יומים ואוכלים זשותים וחוגגים. ומזמן קדמון לא היו מניחים לישראל לכנוס במערה, אפילו אם יתן איש מאה כספים, והיום יש חמשים שנה מהעת שנתן רשות להכנס שם. ואיש אחד מצרי שמואל כהן נ"ע (נשמתו עדן) קם על הגליו זקבץ מהקהלות כספים הרבה ופזר מהם לשר ירושלים, ומהם לשופטים ולשוטרי העיר, והשיגו רשות להכנס במערת הנביא. והיום אם יבואו אנשים מארצות החוקות יתנו מ' חתיכות כל איש ואיש בעד רשות הכניסה, כי הוא חק להם, זאם רוצים אנשי ירושלים ללכת שמה יקחו מהם ה' חתיכות, כי הוא חק להם ולא יעבור. הקראים התרים ירדו למערה בשירים ובמזמורים, בקול ששון ובקול שמחה... וידליקו נרות ועשישות"...

ביום הרביעי הלכו לחברון. ובדרך הגיעו עד קבורת רחל... ויש שם חומה קטנה לשמירת דרכים, כי הוא מסוכן. מירושלים עד התעלות אין שום פחידה, ומשם והלאה עד הכרמים פחידה גדולה... ושם לקחו איש כלי מלחמתו בידו והלכו בפחד גדול, עד שהגיעו לחברון בו ביום וחנו שם במקום שררים היהודים... ושם בית הכנסת לרבנים אחד יפה מאד, ויש שם שלשים בעלי בתים דלים, אבל תורתם אימנותם. ויש שם מרחץ על שם אברהם אבינו ע"ה. זבבתי התפללות על אבותינו (?) יתן מאכל שלחן אברהם (כלומר הכנסת אורחים) בכל יום ויום.

ביום ב' כ"ו שבט הת"ב נסעו לנבלום היא שכם. ואמרו: על כן נקרא שמה נבלום, בעבור המעשה (של שכם), כי נבלה עשה בישראל (1). וגם יש שם עשרה בעלי בתים ולהם בית תפלה וספר תורה... הנוסעים חנו שם ולקחו מהם ל"ב חתיכות (2).

(1) זוהי רק אגדה. כי מקור השם הוא Neopolis שפירושו — העיר החדשה. עי' גורלנד.

(2) עוד יש כגנזי פטרבורג שני ספורי מסע משני קראים: ממשה הירושלמי משי תייר ומבנימין ביר אליהו משי החקמיה, אבל אין בהם כל רשימות הסמוריות. בתחלת הספר באה רשימת ספרי מסע לאיי מהר"י רייפמן.

המאורע היותר גדול שהיה במאה החמישית היה בלי ספק התעוררות התקוה המשיחית ע"י שבתי צבי שהשב את עצמו למשיח והתעה רבים להאמין בו. והשפעתו היתה עצומה כמעט על כל עם ישראל בכל הארצות וגם בארץ ישראל.

שבתי צבי נולד באיזמיר בשנת ה' אלפים שפ"ד; הוא היה בעל כשרונות גדולים, ונפש פיוטית-מיסטית. בהיותו בן חמש עשרה התמכר ללמודי הקבלה והיה שוקד עליהם יומם ולילה, ויחד עם זה היה מענה את נפשו בצומות וסגופים ומרכה בטבילות.

בימים ההם גדלה מאד האמונה בביאת המשיח הקרובה. הם סמכו על דברי הזוהר (בראשית ד' קל"ט), דבאלף שתיתאי לזמן ארבע מאות ותמניא שנין יהיו קיימין כל דיורי עפרין בקיומתו, והיינו דכתיב: בשנת היובל הזאת תשובו איש לאחוזתו. ושבתי צבי חשב כי הוא בחרר ההשגחה ומלך המשיח. בשנת ת"ה — שנת הטביחות הנוראות שטבחו הקוזקים את היהודים באוקריינה — גלה את מחשבותיו לתלמידיו, ומיד התחילה האמונה להתפשט, שבא משיח לישראל, שיפדה אותו מכל צרותיו.

ולשבתי צבי נמצא נביא — אברהם היכיני, תלמיד ר' יוסף מטראני, איש מופלג בתורה ובקבלה, מליץ וסופר מהיר (הוא כתב ספר, הוד מלכות, ק"ן מזמורים כמספר מזמורי תהלים, ונדפס בתט"ו בקושטא). אברהם זה כתב הזיון, שבו חזק את ידי שבתי צבי להאמין במשיחותו. אולם הרבנים החדשים את שבתי צבי, והוא נאנס לנדוד ממקום למקום, עד שבא לאלכסנדריה ושם מצא איש עשיר חסיד נפלא ונדיב גדול וקרוב למלכות, ר' רפאל בן יוסף, שמדי נסעו במרכבתו בבגדי מלכות, היה חגור שק מתחת בגדיו, וכל היום ישב בתענית. אנשי ביתו אכלו מעדנים, והוא אכל זרעונים, ובחצות הלילה היה קם ממשכבו לעסוק בתורה ולערוך תקון הצות. ביתו היה פתוח לכל עובר ושכ. וחמשים איש בעלי הוראה, העוסקים יומם ולילה בתורה, היו אוכלים על שלחנו. אל האיש הזה התחבר שבתי צבי ויגל לו רזים וסודות גדולים, ור' רפאל האמין בדבריו ותמך בידו בצדקתו ובתמימותו.

ממצרים הלך שבתי צבי לארץ ישראל. בעזה נתחבר אליו איש צעיר לימים ושמו נתן בנימין, תלמיד הישיבה של ר' יעקב חגיז בירושלים. הוא היה צעיר נלהב וכחו רב להשפיע על אחרים וגם להיות משפיע מאחרים. שבתי צבי עשה עליו רשם כביר, ונתן בנימין היה לו לנביא. ובליל חג השבועות, כשבאו כל קהל עזה לבית המדרש, משח נתן בנימין את שבתי צבי למלך וכל העם קראו: יחי שבתי צבי מלכנו לעולם!

משם הלך שבתי צבי לירושלים. ושם היה צם ומתפלל ועשה תקונים על פי הקבלה, להגיע למדרגת נבואה ורוח הקדש. לעתים היה שר שירים של

גענועים וגם שירים אירוטיים, ובקולו הנעים היה צדי לב הבריות. בלכתו ברחובות היה מחלק מגדנות לילדים.

ובאותו זמן הפיץ נתן העזתי מכתבים בערים שונות: דעו, אחינו, כי פקד ה' את עמו וישלח לנו גואל ומושיע, ש"צ מלכנו... ועתה קראו צום ועצרה ושובו מדרכיכם הרעים, והקבצו ובאו להשתחוות לפני מלככם". ורבים האמינו לבשורה הזאת.

בשובו לקאירו לקח לו שבתי צבי לאשה צעירה אחת יפה, ושמה שרה. והשר החסיד ר' רפאל מסר בידו את כל אוצרותיו לעשות בהם כטוב בעיניו, באמונתו כי הוא המשיח.

אז שב שבתי צבי לירושלים בכבוד מנצה, פחד החרמות לא הפחידהו עוד, וכל מתנגדיו נעשו לחסידיו או, לכל הפחות, שתקו מיראה, כי גדלה בלב ההמון האמונה בשבתי צבי, כי הוא המשיח. ואלה שלא האמינו מוכרחים היו להתחפש כמאמינים.

ונתן העזתי הוסיף להפיץ מגילות ושירים להלהיב את לב ההמון באמונת שבתי צבי, וזהו קטע מאחד משיריו.

אזמר לאלהי אבי	בארץ היום שם צבי,
יוסף תת כחי כלביא	לערוך תהלות ניבי,
חיי עולמים משיחי	הוא משגבי
מלך רב כתרי,	נזרי שבתי צבי,
ברוב גילה נכון רבי	על פני עבר כל טוב.
כי שת לי אלהים	שת בי לערך תהלות ניבי.
חי עולמים משיחי	הוא משגבי
מלך רב כתרי	נזרי שבתי צבי.
ראה בעיני, רב ריבי	ויכנע לב אויבי,
צר ואויב כרוך בעקבי	לא נשאר נשמה בי.
חי עולמים משיחי	הוא משגבי
מלך רב כתרי	נזרי שבתי צבי.

בירושלים מצא שבתי צבי את שמואל פרימו, שהיה לאיש סודו וסופרו, והוא הועיל הרבה להפצת האמונה בשבתי צבי.

בשנת תכ"ה עזב שבתי צבי את ירושלים, וילך לחלב ומשם לאיזמיר, והאמונה בו התגברה מאד.

בשנת תכ"ו בא שבתי צבי לקושטא, ושם נתפש והושב בבית האסורים. אחד השרים הציע לפני שבתי צבי שימיר דתו ואז ייטב לו, והוא המיר את דתו בדת מהמד, אבל גם אחרי זה נשאר תפוס במאסרו, במבצר בעיר גליפוליה.

גם אחרי המרתו האמונה בו לא פסקה, ורבים מאד היו באים אל מאסרו להשתחוות לו. מקום מאסרו היה במגדל יפה, בחדרים מרווחים עם כלים יקרים, כי בעלי ברית האסיר שחדו את הפקיד של בית האסורים לעשות לו הנחות רבות. והפקיד נתן בשכר ליהודים, הבאים אל שבתי צבי מארצות רחוקות, להכנס אליו ולהשתחוות לו. וכל כך היו היהודים אדוקים באמונתם בש"צ, עד שבמקצת מקומות הכינו רבים את עצמם ללכת לארץ ישראל, וקצתם מכרו סחורתם בחצי מהירה, ובהרבה מקומות עזבו כמעט כל מסחרם, משאם ומתנם. ובכל בתי כנסיות בכל הפוצות ישראל ברכו את שבתי צבי בברכת "הנותן תשועה למלכים וכו' לאדונינו הרב הקדוש, צדיק ונושע שבתי צבי, משיח אלהי יעקב". ואולם נמצאו גם כאלה שכפרו בו ובקנאות עזה נלחמו במאמיניו, ותהי מחלקת עצומה בישראל.

מהמבצר שלח ש"צ מכתבים לארץ ישראל ולשאר ערי תרכיה, איטליה, פולניה ואשכנז שיעשו תשובה, והוא במהרה יגלה עליהם, כי המרתו ומאסרו המה רק לתקן איזה פגמים. וחסידי ש"צ בארץ ישראל שלחו הרבה מכתבים לתפוצות הגולה ויספרו עליו המון נסים ונפלאות כיד הדמיון הטובה עליהם. ביחוד הרבה לפעול בדבר הזה נתן העזתי, שישב בזמן ההוא בעזה. ואברהם מיכאל קורדווי (קורדאשי) הרבה להדיח את המערבים במארוקו, ועוד שני רבנים שבאו שמה מארץ ישראל, ר' אליעזר אשכנזי אביו של נתן העזתי ור' חייא דיין, השפיעו גם כן על חכמי מארוקו להאמין בשבתי צבי. אברהם מיכאל קורדווי בא גם לצפת, אבל אנשי צפת גרשוהו מתוכם.

בשנת תמ"ז המירו כארבע מאות איש מהיהודים בסאלוניקי את דתם בדת מחמד, אבל יחד עם זה הוסיפו להאמין בשבתי צבי. הכתה הזאת ידועה בתרכיה בשם "הונמה", שפירושה מומרים, שנפרדו מהיהודים ולכלל משלימים לא באו. מהם היו בזמננו שרים בממלכה.

את התסיסה הגדולה של התקופה הזאת נראה מספרו של ר' נתן שפירא מירושלים¹ "טוב הארץ", המקדש כלו להבת הארץ על פי הקבלה. מלבד המעלות הגדולות שיש לדעתו לשיבת ארץ ישראל בכל הזמנים, מעלה יתרה הוא מוצא בה לעתיד לבוא. הוא מתאר חבלי המשיח והגאולה העתידה ע"פ קבדת ר' חיים ויטאל בעיור שכזה:

ויש עת שילחץ עני בעניו, וישובו בתשובה ויזכו כולם, אפילו החייבים, והיינו שתרבה הצרה אשר כמוה לא נהיתה, שאין לישראל אז, כי אם גויתם מרוב עוני. ותרבה הבכיה ויתרכבו הלכבות הקשים מרוב הצער... והיינו מ"ה ימים, שעתידין ישראל לצאת מירושלים להיות

¹ בן הגאון האלוף המרומם מו"ה ראובן רוד טעבל דיין זלה"ה מק"ק קראקא, שנת ארץ "הקדושה" (ה' תשי"ז), נדפס בשנה ההיא בפעם הראשונה בויניציאה.

במדבר העמים, כענין שהיה לוט כהפיכת סדום שלא הציל בידו אפילו פיסת בר ויצא אל המדבר, ממש דומה בדומה כן תהיה צרתן של ישראל... עד ששם יתגלה משה רבנו ע"ה לישראל ויבכה עמהם בצרתם, כדרך שבא ובכה עמהם על נהרות בבל... ולא יאכלו שם אלא מה שימצאו במדבר שרשים מלוחים, ואז ישובו שם כלם בתשובה; ומי שלא יוכל לסבול ויאמר נתנה ראש (וכו') ילך אל האומות ויתערב עמהם. והשאר יצרפו בצער ההוא כל אחד כפי שיעור עונו... ומיד יקומו מתי המדבר ותצמח גאולה וחירות, ומיד יבואו גאולים לירושלים הבנויה ובית המקדש הבנוי, ותבוא עמהם השכינה ותשרה במקדש, ויבואו דגלים כימי צאתם ממצרים, וינערו רשעים ממנה... ואח"כ יעשו עשר גדול מביזת הים ומבזת גוג מגוג שימצאו אה ועם כל זה אין להם שמחה אלא בבנין בית המקדש, כדכתיב: זה היום עשה ה' נגילה ונישמחה בו...

... ואחר הגאולה יתגלו סודות התורה הנעלמים לכל ישראל, ואפילו לאותם שלא עסקו על דרך הסוד... ולא שחם וחלילה תתבטל התורה והמישנה, אמנם הכונה היא, כמו שהיו ישראל במדבר מתפרנסין במן... ודאי שלא היו צריכים לדיני בשר בחלב, וגם לא לדיני חלב ודם, ולא לדיני שחיטה ובדיקה, ועל דרך זה כל דיני אסור והתר; וכן אם לא ימותו ולא ימצאו ביניהם שרצים ונבלות, אם כן לא יצטרכו לדיני טומאה וטהרה, וכל שכן שלא יהיה בהם נדה ומצורע וזב וזבה וכיוצא. וכן לעתיד הצדיקים יתפרנסו גם כן מהמן. אמנם עמי הארץ שלא יתפרנסו מהמן, אלא מבשר ולחם, להם יצטרכו כל דיני התורה כפשטן...

דע, כי מסרת בידינו כי באותו יום שיבוא משיח עם קבוץ גלויות לא"י, ... באותו יום יבנה בית המקדש מאבנים טובות ומרגליות ובאותו יום יחיו המתים שבא"י ויבראו בריה חדשה רוחניים. וכן הנמצאים חיים כולם יעשו בריה חדשה, גוף רוחני, כגוף של אדם קודם שחטא וכגופו של משה רבנו ע"ה ויפרחו כלם באויר, מעופפים כנשרים. וכשיראו בני קבוץ גלויות שאחיהם נעשו בריה חדשה ופורחים באויר לגן עדן התחתון ללמוד תורה מפיו יתברך, אז בלב בני קבוץ גלויות תבוא דאגה ודאבון נפש ויתרעמו על מלך המשיח ויאמרו: וכי אין אנו בני ישראל כמותם? ומאין זכו הם להיות רוחניים בגוף ובנפש, מה שאין כן אנו? ואומר להם מלך המשיח: כבר נודע ומפורסם, שכל מדותיו של הקב"ה הם מדה כנגד מדה. אותם שהיו בחוץ לארץ והשתדלו לבוא לארץ כדי לזכות לנפש טהורה, ולא חסו לא על ממונם ולא על גופם, ובאו בים וביבשה, ולא השישו להיות נטבעים בים או להיותם שבויים ביד אדונים קשים, ובע"ז שיעשו העיקר מרוחם ומנפשם (כלומר ישעשו להם עיקר את הרוח והנפש) ולא גופם וממונם, לכן חזרו רוחניים—מדה כנגד מדה. אמנם

אתם שהייתם יכולים לבוא לארץ כמותם ונתרשלתם לבוא בעבור חטאת הממון, והששתם לממונכם וגופכם ועשיתם מהם עיקר ומנפשכם ורוחכם עשיתם מפל, לכן גם כן נשארתם גשמיים — מדה כנגד מדה¹).

בשנת תכ"ה עלה ונתישב בירושלים הרב הגדול ר' שלמה נסים ב"ר אברהם הזקן²) אלגאזי, שישב מתחילה באיזמיר. הוא נלחם נגד שבתי צבי, שבקש לבטל את צום תשעה באב, ובשביל זאת רצו המאמינים בשבתי צבי להרגו, והוא נאלץ לעזוב את איזמיר וכנראה אז עלה ירושלימה. ספריו חשובים מאד לחקר היסודות של ההלכה. ספרו, "יבין שמועה" מבאר את שלש עשרה מדות שהתורה נדרשת בהן. בספרו "הליכות עולם" הוא מבאר בסדר אלפא־ביתא את דרכי התוספות, וכן ספרו, "גופי הלכות". נשארו ממנו גם ספרי דרשות. הוא הקים דור של חכמים גדולים שחברו גם כן ספרים חשובים. ראש רבני ירושלים היה אז הר"ר משה גלאנטי³) ופרנס הדור היה הגביר ר' אהרן פאדרו, ועל שניהם היו אומרים, נחית כצאן עמך ביד משה ואהרן. ר' משה נפטר בשנת תמ"ט.

ולעדת האשכנזים היה רב ר' אפרים כ"ץ מוילנא בעל, תשובות שער אפרים. אחרי מות הר"מ גלאנטי ישב על כסאו הר"מ נ' חביב שחבר ספר, גט פשוט" (בסופו כללים שנוסדו בחריפות עצומה).

בשנת ת"ס ישב בירושלים הרב ר' חזקיה די־סילוה בעל, פרי חדש. הוא נולד בליוורנו, והצטיין בחריפותו ובעז רוחו, ומשום כך היו רבים מתנגדים לפסקיו. בשנת תס"ה היה ראש רבני ירושלים ר' משה חיון ובעדת האשכנזים ר' נתן נטע מנהיים ור' יעקב וילנר, חתן בעל, "שער אפרים" ואבי החכם צבי. בחברון ישב על כסא הרבנות בשנת ת"ס ר' ישראל זאבי, איש גדול בתורה ובמדות טובות ומת בשנת תצ"א⁴).

(1) אלה הם מדברי הר"ר חיים ויטאל — (כך כתוב בספר טוב הארץ). — אם הכל הוא מרי חיים ויטאל, או רק חלק מזה, והשאר הוא יצירת הדמיון של ר' נתן — מי יכול לברר? ידוע הוא, שבזמן ההוא לא היו גבולות קבועים בין המסרת ובין היצירה החפשית של הדמיון.

לדעת גרץ ורוד כהנא (באבן נגף שלו), היה שבתי צבי ונביאו נוכלים ומתעים אה הבריות בכונה רעה. ואולם לפי דעת החוקרים החדשים היה החזיון ההסטורי הגדול הזה פסיכונה, מחלה נפשית מתדבקת, שתופסת המונים רבים. כמוכן היחה כזה גם שרלסנוות, אבל לא היא הענין היסודי שבחזיון הנפלא הזה, שעדיין לא נתברר כל צרכו, ואפשר למצוא בו גם הרבה פיוט ופרי דמיון נלהב (עי' ספר עניני שיץ מאת הדיר פריימן, מקיצי נדרמים ברליון תרע"ג). כידוע עשה א. מפו מזה יצירה בלטרסימית, שלצערנו אבדה, ורק ראשיתה נשאר לפליטה.

(2) נכדו נקרא גם כן ר' שלמה אלגזי שחי במאה הששית והיה רב במצרים (חידיא מפליא בשבתו), ולפיכך נקרא הראשון בשם הזקן, להבדיל בינו ובין נכדו. בן נכדו היה ר' ישראל יעקב אלגאזי רב בירושלים, שחבר גם כן כמה ספרים, ועי' אנציקלופדיה עברית-רוסית ערך אלגאזי. כרך אי' 22 ולהלן. השם אלגאזי הוא גבור בתורכית.

(3) תבואות הארץ מהדורת לונץ תניח—תניט.

(4) שם הגדולים.

פרק עשרים ושלושה.

ר' יהודה חסיד. חיים מלאך. קנית החורבה, שנקראת חורבת ר' יהודה חסיד. ר' רוזנים. ר' חיים בן עמר. ר' חיים יוסף דוד אזולאי.

התנועה המשיחית הגדולה הזו נמשכה זמן רב וגרמה, שיהודים רבים מפולניה—אלף וחמש מאות איש—ובראשם ר' יהודה חסיד משדליץ וחיים מלאך, החליטו לעלות בהמון לארץ ישראל¹. המנהיגים הללו עם עוד שלשה: נתנאל, יצחק ושאול סבבו בערים ואספו כסף רב בעד חברתם. מפולין הלכו לאשכנז, לאיטליה, לפרנקפורט דמיין, לוינה; ובכל מקום בואם נתקבלו בהתלהבות גדולה. ר' יהודה חסיד היה לבוש בגדי משי לבנים (לבן—רמז לספירת החסד), ושלושת החסידים הנשארים הלכו לבושים תכריכים, וכל ימי השבוע היו מענים נפשם בצומות וסגופים ולא אכלו עד אחר צאת הכוכבים, ורק משבת לשבת בא בשר אל פיהם, גם לא שכבו במטה ולא ישנו יותר משתי שעות במעת לעת, וכל הלילה ישבו והגו בספרי המקובלים, וביחוד בספר הזהר, ומדי יום ביומו ירדו לטבול. ור' יהודה חסיד דרש בהרבה בתי כנסיות בהתלהבות גדולה ובכה בכיות עצומות, ובקולו החזק השפיע על השומעים לבכות עמו. הוא הגיד להם, כי ימי המשיח קרובים לבוא, וצריך למחר לשוב בתשובה.

הרב העשיר ר' שמואל אפנהיים מוינה תמך את החסידים בכסף רב; ובהיותו קרוב למלכות השיג בשבילם מכתבי מסע לשתי אניות, שבהן ילכו דרך הדנוי לקושטא. והעולים נחלקו לשתי מהנות: המחנה האחת הלכה עם ר' חיים מלאך דרך קושטא, והשאר הלכו דרך ויניציאה עם ר' יהודה חסיד. בשנת תס"א בשלשה ימים לחדש חשון באו החסידים לירושלים והתישבו בחצר אחת שקנה להם ר' יהודה חסיד, והיא הנקראת חורבת ר' יהודה חסיד עד היום הזה.

אבל רע ומר היה גורל העולים. עוד בדרך עליתם מתו מהם כשליש (חמש מאות נפש), ואחר שלשה ימים לבואם, מת ר' יהודה חסיד מנהלם ונקבר בירושלים במערה קטנה מרבעת במורד הר הזיתים. והחסידים נשארו כצאן בלא רועה ובצרה גדולה, כי לא היה להם מזון, ואיש לא בא לעזרם. יושבי ירושלים פחדו, שעל ידי העולים יגרע חלקם בחלוקה, ותהי עינם רעה בעולים; וכאשר רעבו העולים ללחם התפשטה ביניהם מגפה, שהפילה מהם חללים רבים. ואז התחילה המנוסה מירושלים ומארץ ישראל, ורבים מקצר רוח נשתמדו, אלה קבלו עליהם דת מחמד, ואלה דת הנוצרים, ואחדים אחזו באמונת שבתי צבי והוסיפו להחשיך את השכל בהזיות משיחיות קיצוניות, קרובות לטרוף הדעת.

¹ תולדות המקובלים של כהנא ע' 121 הע' 1.

ביחוד הפיץ חיים מלאך את האמונה בשבתי צבי בארץ ישראל, והורה לבני חברתו לעשות צלמי ש"צ מעץ, והיו מביאים אותם לבית תפלתם ומרקדים עמהם ושרים לפניהם שירות ותשבחות.

בהשתדלות רבני ירושלים גרש חיים מלאך מארץ ישראל. ובפחדם פן יחשדו את יושבי ירושלים באמונת ש"צ — כי כן פרסם חיים מלאך בכל מקום בוואו, שיושבי ירושלים רבם ככלם מאמינים בש"צ — שלחו שליח מיוחד אל רבני הועד של ארבע ארצות שבפולניה להגיד, כי הם מתנגדים גמורים לאמונה זו. בשנת תס"ט יצא שד"ר מירושלים, ר' נתן נטע מהגנו, לבקש עזרה בעד שארית הפליטה, שנשארה מחברת ר' יהודה הסיד. חברו ר' יעקב וילנא נשאר עוד איזה זמן בירושלים בבית המדרש של הגביר ר' יעקב פיריירה מאמשטרדם, אבל מהרה גרש ע"י הרבנים מירושלים — בודאי מפני שחשדוהו במינות של ש"צ — והלך לקושטא, ומשם לאיטליה ונתקבל שם בכבוד גדול, וכשבתו בפיריירה בשנת תפ"ה נתן הסכמתו על הספר הגדול והחשוב, פחד יצחק של ר' יצחק למפרונטי וחתם את עצמו: „מדוכה ומעונה מגרש מירושלם כצפור נודד מן קנה“. מזה אנו רואים, כי עצת היהודים באיטליה לא היתה עם חכמי ירושלים.

אחד מגידולי ארץ ישראל¹) וגדוליה היה הגאון החרוף ר' יהודה רוזאניס בעל המחבר „משנה למלך“, פירוש על הרמב"ם בחריפות עצומה וספר דרשות, פרשת דרכים, ישבו סלל נתיב הדיש לדרשה באמנות נפלאה. הוא היה כנראה יליד צפת, למד אצל ר' שלמה הלוי ור' יוסף טראני, ואחר כך ישב בירושלים, וכעבור איזה זמן נתמנה לחכם בשי בקושטא. הוא היה יפה תאר מאד וחיבב על תלמידיו ועל כל אדם. מפני ענותו לא רצה להדפיס את ספריו בחייו. בהיותו חשוב ונכבד מאד השתדל לטובת ארץ ישראל, כי חבתה שטר בלבו נצח. ומת זקן ושבע ימים בשנת תפ"ז.

בשנת תק"א עלה לירושלים מסאלי שבאפריקה הר"ר חיים בן עטר (נולד בשנת תנ"ו) מחבר ספר אור החיים וחפץ ה', ויסד שם ישיבה, כנסת ישראל" בהכנסה של שש מאות גרוש (לחדש?), שכנראה היו שולחים לו ידידיו מליוורנו. בישיבה ההיא למדו ביחד עשרה חכמים וארבעה בחורים. ובחברתם חבר אז את ספרו, ראשון לציון" (כלומר, החבור הראשון שחבר בארץ ישראל), נדפס בקושטא תקט"ו.

הוא היה שקדן גדול בתורה, קבע עתים מיוחדות ללמוד התורה הנגלית לחוד ולקבלה לחוד והתנהג בחסידות יתרה, ולפעמים היה צם משך שנים ושלשה ימים רצופים. אשתו הראשונה פאצויניא, בת הנגיד ר"מ בן עטר, היתה

¹) הקדמת ר' יעקב כולי „למשנה למלך“. ועי' חיד"א שם הגדולים ואנצקלופדיה עברית-רוסית עי' רוזאניס.

מתעטפת בטלית ומניחה תפלין. ר' חיים היה כותב גם קמיעות לחולים. הוא גם למד פלוסופיה, והצמיד רעיונות פלוסופיים עם הקבלה. בבית מדרשו היה ר"ח דורש שתי פעמים ולפעמים גם שלש ביום. הוא היה מחמיר מאד, אבל חומרותיו לא נתקבלו¹.

בשנת תק"ג גוע וימת. ונקבר בשפולי הר הזיתים יחד עם שתי נשיו. בשנת תק"י היה בשכם ישוב יהודי גדול, ויושבי ירושלים שלחו שמה להביא משם ספר תורה בדוק (כלומר מוגה), כי לא היה להם². בשנת תקי"ב יסרו החכמים והרבנים חברה, חברי הנפש בעוה"ז ובעוה"ב, וכתבו ביניהם שמר התקשרות³ ועליהם חתומים: דידיע שרעבי ס"ט, חיים יוסף דוד אזולאי, יום טוב אלגזי ועוד.

הרב הגדול ר' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א) נולד בירושלים בשנת תפ"ח⁴. בהיותו ילד למד כבר בשיבתו של ר' חיים ן' עטר. מלבד דעת התורה הנגלה והנסתר שם ר' חיד"א את לבו להעמיד את הגירסא הנכונה על פי השואת המקורות — מקצוע שלא היה כלל מעבד בספרות התלמודית. כידוע, החריפים מתרצים ע"י פלפולם את הסתירות, שבאו לפעמים מטעות הסופרים. החיד"א הבין בהרגשתו הדקה, שאין זו דרך האמת.

לאשרו ולאשר ספרותנו, בהיותו בן שלשים ואחת שנה, נבחר לשד"ר של קהלת ירושלים, ודרגלי עבודתו השדרית עבר בארצות איטליה, צרפת, אשכנז והולנד. ובכל מקום בואו חפש אחרי ספרים וכתבי יד יקרי המציאות,

¹ נר המערב, מולידנו 154—157.

² פרי האדמה ח"א דף י"ט ע"ב.

³ ציון וירושלים (בדפוס הרי"ד פרוסקין), שם ישנם שני שמרות, א' — בעמוד י"ז והשני מתקייח בע' ב', לשני השמרות ההם יש ערך תרבותי.

⁴ ראש משפחתו, ר' אברהם ב"ר מרדכי ב"ר אברהם אזולאי, היה מחכמי קשמיליה שבאחר גירוש ספרד לפאס. ודרך אניה באו לקפוטקיה ויצאו ליבשה, והניחו כל אשר להם בספינה, ותיכף קם רוח סערה ונשברה הספינה, ונטבע הכל, והיתה נפשם לשלל, ולזכר נס זה שניצול עשה חתימתו דמות ספינה. הוא נתיישב בעיר הקדש חברון בזמן הרב הגדול ר' אליעזר ן' ארחא. ר' אברהם היה חכם בכמה חכמות וסופר מהיר ומקובל. בנו ר' יצחק היה ג"כ מקובל וסופר ודבר ומנהיג. ובנו של ר' יצחק היה ר' ישעיה, מרכיץ תורה בתלמידים, והיה תלמידו של הרב פרי חדש, ונפטר בעה"ק ירושלים יום הששי לאדר התצ"ב. ובנו של ר' ישעיה היה ר' יצחק זרחיה רב בירושלים ונפטר בירושלים כ"ג טבת תקכ"ה, ור' יצחק זרחיה הוליד את ר' חיים יוסף דוד אזולאי. (ר' חיריא בשם הגדולים א' ערך 15).

ר' חיים יוסף דוד אזולאי למד גם מפי ר' נבון ור' יצחק הכהן (בן ר' יאודה ממשפחת רספורט מלובלין) שחבר ס' "בתי כהונה", תלמידו של הרב בעל "פרי-חדש" ור' שלמה אלגזוי. ר' יצחק זה הלך בשליחות מצוה מצסת ובחזרתו נתקבל לרב באיזמיר והיה שם ארבעים שנה, ולעת זקנתו חזר לירושלים ונתקבל שם לרב. והרב חיריא כתב את שטר הרבנות בשבילו בסקורת כוללות ירושלים. (הכל בשם הגדולים י' ערך 321 וע' שהיג החדש ערך חיריא).

עוד תלמיד היה למהרי"ך, ר' חיים בן ר' דוד אבולעפיה, חריף גדול ואיזה משובותיו נמצאות בספר "אשרות הסמגה" למהרי" האנדאלי. (שה"ג ח' ערך 6).

ועל פיהם רשם לו בספר שמות המהברים, תולדות ימיהם ושמות חבוריהם, איזה מהם נדפסו ואיזה נשארו בכתבי יד. בשובו ממסעו נתישב בחברון, ישם ישב מלפנים זקנו ר' אברהם אזולאי. משם נסע בתר"ד שתי פעמים ועבר ארצות אויזה ואירופה (בשנות תק"ל ותקמ"א). בשנת תקט"ו היה בגרמניה, בשנת תקכ"ה במצרים ושנת תקל"ג בלה בטוניס, מרוקו ואיטליה. כנראה נשאר באיטליה עד שנת תקל"ז וישם הדפיס את ספרו „שם הגדולים“, חלק ראשון (ליוורנא תקל"ד), וחדושים לשלחן ערוך בשם „ברכי יוסף“. בשנת תקל"ז היה בצרפת ובתקל"ח בהולנד. בשנה ההיא נשא את אשתו השניה רחל (הראשונה, שרה, מתה בשנת תקל"ג). ברשמו את המאורע הזה ברשימות חייו הוא מביע את רצונו לשוב לארץ ישראל. אבל, כנראה, מפני שהיה עסוק תמיד בליוורנא בהוצאת ספריו נשאר שם עד מותו. כמה פעמים בקשהו להתמנות לרב, אבל הוא השתמט מהכבוד הזה. אולם כל הכמי דורו היו פזנים אליו בשאלות בעניני הלכה.

הוא חבר שבעים ספרים בכל מקצועות היהדות, ומכולם קנה שם עולם לו בספרו „שם הגדולים“¹, שבו הניח יסוד למקצוע הביבליוגרפיה, שהיה אז חדרש לגמרי בספרותנו. (החלק השני נדפס בשם „ועד-לחכמים“, ליוורנא תקמ"ו — תקנ"ח). נפלא הוא שהחוקר הגדול הזה במקצוע הביבליוגרפיה היה רב תמים ומאמין ככל בני דורו בקבלה מעשית ובשאר הזיות.

עוד בחייו נתפרסם שמו בתור רב צדיק וקדוש, והיה חביב ורצוי בעיני הכל. הוא בעצמו מספר, כי בהיותו בתוניס, אחרי מות אשתו הראשונה, צריך היה להעלים שהוא אלמן, כי לולי זאת היו מכריחים אותו תיכף לישא אחרת. עוד היום הולכים רבים על קברו להתפלל ומי שאינו יכול ללכת שמה שולח פתקא עם הכעת חפצו להניחה על קברו².

בדורו של ר' יצחק הכהן, בעל „בתי כהונה“, ישב בירושלים הרב ר' אברהם לב-אריה. הוא ועוד חכמים ממשפחתו נקברו בהר הזיתים במערה, הנקראת „מערת החסידים“³.

בשנת ה' תקי"ח היה בצפת רעש הארץ ונפלו שתי מאות הצרות ונהרגו מאה וארבעים נפש מישראל, והשאר מוכרחים היו לצאת מהעיר מחסר דירות, ונשארו רק חמשים בעלי בתים⁴.

¹ ה' אייזיק בן יעקב הוציאו לאור הוצאה מוגהת עם הערות ותולדות המחבר, וילנא תרי"ב.

² עי' רשימת בן יעקב בשם הגדולים ואנציקלופדיה עברית רוסית, ערך אזולאי.

³ מספרים, כי השם לב-אריה נחן לו, שפעם נסע עם שיירה של ערבים במדבר. כשבאה השבת, לא רצה לנסוע, וירד לשובות באמצע המדבר. בתחלת הערב ראה ארי בא. הוא נבהל מאד, אבל מהרה נוכח, שאין כונת הארי לטרפו: הוא רבץ לו סמוך על ידו בשקט ובשלוה, וכל יום השבת לא מש נמקומו. הרב ראה מרחוק חיות רעות עוברות בבהלה ובורחות, כי פחד הארי בפל עליהן. במוצאי שבת נגש הארי אל הרב והראה לו בתנועותיו, כי יעלה לרכוב עליו. הוא עלה ואחז בתלתליו, והאריה עף כחץ מקשת והביאו אל השיירה. ולפיכך נקרא שם המשפחה לב-אריה. תוי חכמי ירושלים, פרומקין כ"ו ועוד מקורות.

⁴ תבואות הארץ של הדיר יוסף שורץ, דף תע"ט. ולוח אי' תרס"ה ע' 13.

פרק עשרים וארבעה.

ר' משה חיים לוצטו.

בשנת תק"ה בא לארץ ישראל המשורר המקובל, ר' משה חיים בן ר' יעקב לוצטו.

כפרח ענוג ועדין עלה ר' משה חיים על אדמת הגלות, תחת שמי ארץ אטליה. כלו היה שירה, תם וטהר נפשי.

רצה הפרח הזה להתפתח חפשי, להראות לעולם את כל יפיו, אבל פגע בחוהים מכאיבים. בני דורו לא הבינו את שיחת הכרובים של ר' משה חיים⁽¹⁾, וימררוהו ורבו וישטמוהו בעלי הצים, נדוהו וגזלו כתבי ידו. והוא, הקדוש והטהור, סבל את הרדיפות, לא קלל ולא התקצף, אבל הוסיף ללכת בדרכו המיוחדת, בהיותו גולה ונדה, עד שבא לארץ ישראל.

ר' משה חיים ממשפחת לוצטו, שהקימה הרבה חכמים וסופרים, נולד בפאדובה בשנת ה' תס"ז.

ארץ אטליה הברוכה נתעוררה ראשונה לתחיה בימי הבינים החשנים. פתאם קמו שם משוררים גדולים, ציירים נפלאים וחוקרי טבע עמוקים. אז נפרצה חומת הקתוליות הבצורה, ורוח חפש עברה בארץ.

וגם היהודים, אסירי הגיטו, הריחו את רוח התחיה, וגם מקרבם קמו אז משוררים וחוקרים גדולים, כר' עזריה מן האדומים ועמנואל הרומי. ומצינו שרוח השירה נחה שם גם על אחדים מהרבנים, כמו ר' משה זכות, שהיה רב במנטובה, תלמודי חריף ומקובל גדול, ויחד עם זה עוסק בשירה, והוא שיסד את הדרמה הראשונה בעברית בשם "יסוד עולם"⁽²⁾ ועשה חקוי לקומדיה האלהית של דנטה בשם, תפתח ערוך" (ויניציאה תע"ה).

ור' משה חיים הלך גם כן בדרך זו. גם אצלו הכל נתמזג: התורניות החריפה, הקבלה העמקנית והשירה, הטסה בכנפיה הקלות על פני ההויה וחודרת גם לתוך מעמקיה.

הוא למד תורה מפני הרבנים התורנים המקובלים ר' ישעיה באסאן ור' יצחק חיים הכהן, שהיה רב בפדובה (והוא גם קבל האר רופא מהאקדמיה שבפדובה). ומחרה נגלה כשרון סופר בתלמיד הצעיר, ובהיותו בן שש עשרה, בטות רבו ר' יצחק חיים, כתב עליו קינה יפה. אחרי זמן קצר חבר עוד דרמה, שמשון ודלילה" (שאבדה מן העולם). וקרוב לזמן ההוא חבר ר' משה חיים את הדרמה האידיאלית, מגדל עז. בדרמה הזאת הראה את כחו בציורים יפים

⁽¹⁾ ר' דוב בר המגיד ממזריטש, אמר, שרק מאי הבנה היתה ההתנגדות אל רמח"ל (שה"ג החדש).

⁽²⁾ יצאה לאור ע"י הדיר א. ברלינר, ברלין תרל"ד.

ונשגבים, ביחוד בתארו את היתרון של חיי העבודה הכשרה בכפר על חיי השוק הסואנים.

הזי תרבי עולם, נעימי שבת,
סתרי נאות שלום, אשר לבטח
בדרך הלום תגבה,
מה יקרו לי אלה!
הפזות אשריכם משיבות נפש
מארמנות שרים והיכלי מלך,
ערים בצורות רחבות ידים,
פי רק מרורים סגרו בהנה.
רועה עקריו גער,
מה טוב חלקו ומה נעמה!
בין מקלאות צאנו מנהל ילך,
הלוך ורץ ושב, בעניו יגל;
פניו ולבו תואמים ישישו
בין צאלים ישפב, והוא בוטח.
דל הוא ואך שמח,
לא נענה רוחו באנת נסף,
לא השקה נפשו יקר תפארת...
על משכבי עניו בשכבו לילה
ימצא מנוחתו, וחדש בקר
פרחי בחורותיו פחדש נשר...

בשנת תצ"ג חבר והדפים באמשטרדם את הדרמה שלו, לישרים תהלה,
שמצטיינת בעמק רעיונותיה. בשתי הדרמות הללו מביע המשורר במחוננו כנצחון
הצדק והיושר, ובהן קנה לו שם עולם בין גדולי משוררי עמנו.
מפי רבותיו הנזכרים למעלה, למד ר' משה חיים גם קבלה. ונפשו
הערה נמשכה אחר חכמת הרזים והתחיל לחבר ספרים במקצוע זה. חבר, זוהר
תנינא, חקוי לזהר הקדמון, קל"ח פהחי שערים (ספר מסביר את חכמת הקבלה)
ועוד ספרים רבים. הרבנים חשדוהו שהוא נוטה לאמונת שכתי צבי והתחילו
לרדפו. גזרו עקרו בחרם שלא יתעסק בקבלה, אבל הוא לא היה יכול להבליג
על תשוקתו, והוסיף ללמד בה וגם מצא איזה תלמידים, שהיה לומד עמהם
קבלה בסתר, והם שפרסמו את דרכו בקהל. והרבנים הוסיפו לרדפו ולמרר את חייו,
והוא נאנס לעזב יחד עם אשתו ובניו את עיר מולדתו וילך לאמשטרדם (התצ"ד).
שם חבר, מלבד הדרמה, לישרים תהלה, שהזכרנו לעיל, עוד ספרים חשובים
וביחוד ספר מוסר נפלא, שקרא לו, מסלת ישרים" (בשנת ת"ק), שמצטיין בפשטותו

ובסגנונו הברור והיפה. הספר הזה נתחבב מאד על העם, וגם הגאון טוילנא הלל אותו מאד. ובפרט אחרי שנתפרסמה גדולתו של המחבר, שהיה נאה דורש ונאה מקיים.

עשר שנים ישב ר' משה חיים באמשטרדם כמעט בשלוח. אבל רוחו משכה אותו אל הארץ הקדושה. הוא שמע על דבר היכל הקבלה שיסדו בצפת האר"י, הרמ"ק והרח"ו, ורצה גם הוא לשבת שם. זולת זאת גם בו נוססה אותה העריגה לציון, שהלהיבה את משוררנו הקדמון, את ר' יהודה הלוי.

בשנת תק"ה שם ר' משה חיים את פעמיו, יחד עם בני ביתו, לארץ ישראל, ואחרי סבלו בדרך תלאות מרובות הגיע למחוז חפצו. מצפת שלח מכתב לידידיו שבהיזן לארץ והודיע להם, שבא אל הארץ שאליה נשא את נפשו, והוא עכשו מקוה להפיץ את חכמת האמת בעולם.

שלוש שנים ישב ר' משה חיים בארץ ישראל, אבל בשנת תק"ה היתה הגפוז, והוא מת בה יחד עם בני ביתו. הוא נקבר בטבריה על יד קברו של ר' עקיבא. הרבנים הודיעו לכל תפוצות הגולה את האבדה הגדולה, שאבדה לכנסת ישראל במות הצדיק הנפלא הזה, ואז קראו כלם עליו לבכי ולהספד⁽¹⁾.

פרק עשרים וחמשה.

הנוגשים והנגשים. ר' משה חגיז וספרו „שפת אמת“. הסכסוך בין עדת הספרדים ובין עדת האשכנזים. ר' שמשון ׀רמ"הימר מוינה ובנו ר' זאב. הריסות החורבה. הקרן הקימת הראשונה לטובת א"י. ר' ישראל מאיר מזרחי.

במחצית השניה של המאה החמישית, אחרי פטירת ראש הרבנים של הספרדים ר' משה גלאנטי (כ"א שבט תמ"ט), הורע מצב העדה הספרדית, כי כל זמן שהוא חי ידע להתפשר עם המלואים הגוים, שכבדוהו מאד והאמינו בדבריו. אבל אחרי פטירתו, כאשר נתמעט הכסף הכא מחוץ לארץ, והודי ארץ ישראל לא יכלו לשלם לנושיהם רק את הרבית וגם זה בקושי גדול, התחילו הנכרים המלואים להציק לישראל ולהפחידם, כי יקחו מהם את כל רכושם וגם יגרשום מירושלים, ורבים נבהלו ומהרו לעזב את העיר.

והשדרים לא היו עוד ספונים בעיני אחיהם בחוץ לארץ. הם נחשבו לקבצנים שנוררים, בפרט אחרי שבאו איזה ערעורים מצד מקבלי החלוקה נגד

⁽¹⁾ ע' גרץ חיח 382, דובנוב בוסחוד 1887 חוברות 5—6, האנציקלופדיה העברית הרוסית ע' לוצסו.

המחברים הנזכרים כחור רציונליסטים מדברים בשצף קצף נגד הקבלה ומוצאים סתירות באפיו של רמחיל. לי נדמה שזהו לא כך. אי אפשר לבטל את המיסטיקה כדבר של שטות או שרלטניות. כל האפיו של החקופה ההיא מתנגדת לדעה זו. ועוד הדבר צריך לפני ולסנים.

האמרכלים שבא", שאינם מחלקים את הכסף הבא מחוץ לארץ בישר ובצדק. אז יצא ר' משה בר' יעקב חגיז (נולד תל"א בירושלים, מת תקי"א בצפת) במחאה גלויה בקונטרס, שפת אמת, והוא מעין תשובה לגביר אחד, ששאלהו על אדות מעלת ארץ ישראל וקדושתה בעת הזאת ומצב יושביה. התשובה נחלקה לשני חלקים: בחלק הראשון מוכיח מדברי רז"ל, שהארץ הקדושה, מקום המקדש וכותל המערבי, בקדושתם עומדים גם היום, אף כשהם שוממים; ובחלק השני מתאר את מצב אחינו היושבים בה, את עול הגלות הקשה וכבוד המסים, מעוט ההכנסה ורבויו ההוצאה, ומוכיח בדברים נמרצים את המקילים בכבוד ארץ ישראל וישובה. הספר הזה הועיל הרבה להרים את ערך איי ולהגדלת הכנסות החלוקה (1).

ר' משה חגיז נחשב על גדולי דורו. הוא למד אצל זקנו ר' משה גלנטי השני (2) וידע הרבה שפות ומדעים (3), אך היה איש קנאי, ובין הרודפים את ההשודים באמנות שבתו צבי לקח הוא חלק בראש. כנראה מפני איזה מחלוקת שהיתה בינו ובין אחדים מיושבי ירושלים, יצא מארץ ישראל ויתישב בליוורנא (באיטליה) (4). מקנאותו וחשדנותו רדף את ר' משה חיים לוצטו. בשנת תנ"ח שב לארץ ישראל וישב איזה זמן בצידון ואחר כך עבר לצפת ונפטר שם.

עדת האשכנזים, הקטנה הרבה מעדת הספרדים, היתה יכולה להסתפק בכסף החלוקה שקבלה בזמן ההוא מגרמניה ומאוסטריה, וביחוד הצטינו בתמיכתן הערים הגדולות פרנקפורט שע'נ מיינ, המבורג, מיינ, וינה, פרג ועוד. אולם ראשי הקהלה הירושלמית, שהיו כלם מהספרדים, השימו על העדה הקטנה הזאת חלק גדול מאד מתשלום המסים (לא לפי מספר נפשותיה), עד שהחלוקה של העדה האשכנזית לא הספיקה אפילו לתשלום המסים, והיו מוכרחים ללוות בכל שנה סכומים מסוימים מאת הנכרים ברבית של עשרים למאה, ובכל שנה נתוספה רבית דרבית עד כי נשקעה העדה בים של חובות, שהגיעו לפי הרשימה שנשארה לזכרון במכתבי פרנסי הקהלות שבחוץ לארץ, לסך 135000 זהובים אוסטריים. מזה 120 אלף לנכרים וחמשה עשר אלף לאחיהם. ואז שלחו שני אנשים נכבדים, ר' אייזיק מסלוצק ור' משה מפרג, לארצות אשכנז, לבקש את נדיבי חוץ לארץ שימחרו לעזרתם.

גורל השלוחים האלה היה יותר טוב מגורל השלוחים של הספרדים. בכל מקום בואם מצאו לב רגש ואזן קשבת. אחרי אספות של ראשי הקהלות החלם לקבל עליהם לאסוף את הסכום הגדול והעצום הדרוש לתשלום החובות במשך

(1) ירושלים כרך ז', 195

(2) האנציקלופדיה העברית הרוסית ערך חגיז.

(3) כך העיד עליו החכם הנוצרי וולף שידעו פנים אל פנים.

(4) בהיותו בחו"ל הדפיס בוויניציה ספרו של אביו "הלכות קטנות".

שלש שנים. בראש הקהלות העוסקות בקבוץ הסכום הוא היתה קהלת פרנקפורט דמיין, ואחריה קהלת מיין, שקבלה עליה בשנת תע"א, בהשתדלות הרב הגדול ר' אברהם ברוידא טפרג, לשלם סך 10,000 פרנק, או חמשת אלפים זהובים. אך את הכסף לא ישרחו עד אשר ידעו אל נכון, כי עדת האשכנזים בירושלים נתפשרה עם נושיה.

בימים ההם ישב בווינה השר הנדיב, נשיא ארץ ישראל, ר' שמשון זרטהיימר (נולד בורטייזה ת"ה ומת בווינה תפ"ד). הוא למד בישיבות ורטייזה ופרנקפורט דמיין, ובא לווינה בשנת כ"ו לימי חייו. שם נתקרב אל השר שמואל אופנהיים, שעשה אותו למנהל את עסקי כספו עם הממשלה האוסטרית. הר"ש זרטהיימר קנה מהרה את לב הקיסר ליאופולד הראשון, בעזרו למלא צרכיו הכספיים. ובעד זה זכה להצטיינות מיוחדת מהקיסר, כי שמהו לסוכן אוצרות המדינה. וגם בימי יוסף הראשון עמד בגדולתו זו. הקיסר קרל הששי מנה אותו לרב המדינה, תאר שנתן לו מאת יהודי הונגריה. ר' שמשון זרטהיימר נודע בשם מלך היהודים. לפי האגדה, עמדו עשרה הילים תמיד לשמור את ארמונו. והיו לו נכסים רבים בווינה ופרנקפורט ובורטייזה ועוד. הוא יסד בתי ספר, בנה בתי מדרש ופזר הרבה צדקה באירופה ובארץ ישראל. למרות עסקיו הרבים היה מקדיש מעותותיו לתלמוד תורה, וגם עמד בפרץ נגד צוררי היהדות. נשאר ממנו בכתב יד דרשותיו, המעידות על ידיעותיו המרובות בכל ענפי התורה. אליו פנו מקרוב ומרחוק בשאלות בעניני הלכה, והרבה ספרים נדפסו בהוצאותיו. את השר הזה בחרו לנשיא ארץ ישראל ורב של חברון וצפת, ונמנה לסוכן הכספים, הנאספים לתשלום החובות של העדה האשכנזית שבירושלים. ע"י הציר האוסטרי שבקושטא השתדל ר' שמשון להבטיח את הנושים, שלא יציקו ליהודים והבטיחם שכספם יושב להם. בשנת תפ"ד נמצא כבר אצל בנו הר' שמעון זאב זרטהיימר סך חמישים אלף פרנק, ובשנת תפ"ח נוסף עוד 24000 פרנק. אבל כל זה לא היה מספיק, ואז שלח ר' שמשון מכתב לגיסו הרב ר' משה, שהיה רב בפרנקפורט, שהוא ופרנסי הקהלה יזדרזו לשלוח מכתבים לכל קהלות אשכנז, כי יטהרו לשלוח נדבותיהם לחלץ את עדת ישראל הירושלמית מן המיצר⁽¹⁾.

אך בטרם הספיקו לשלם את החוב, קצרה נפש המלומים הנכרים ויבואו לבית הכנסת של האשכנזים וישרפו את כל אשר בו ואת כל הבתים שבחצר ר' יהודה חסיד החריבו עד היסוד⁽²⁾.

⁽¹⁾ מענין הוא שבסקודת ראשי הקהלות והרבנים החלט, שהעשירים שיסרכו לתת כפי עשרם, יכריחום בחזקה לתת כפי שהעריכו השמאים, כי כופין על צדקה שכזו.

⁽²⁾ החצר נשארה בחורבנה עד שנת תקצ"ז, שאז על פי פקדת מחמד עלי פחת מצרים הושבה לאשכנזים, ובה נבנה בית הכנסת בית יעקבי, הבנין העברי היותר גדול ויפה בירושלים, ונודע גם בשם חורבת ר' יהודה החסיד.

ובעוד שהשר ר' זאב ורטהיימר עוסק לאסוף את הכספים, מבלי דעת מהמחשבה שנעשתה אז בירושלים, והנה נהפך עליו הגלגל, כי הלזה את כספו לנסך בייִרן, והלז לא השיב לו, והוא נאנס להדול משלם חובותיו (בישנת תצ"ג), אבל בשנת תק"ה שוב החלה שמש הצלחתו לזרוח. ואז מהר לשלם את חובו לארץ ישראל, וגם הוסיף עוד משלו עשרת אלפים זהובים ויסד קרן קימת, שמספרותיו יכלכלו את עניי ירושלים, חברון וצפת. על פי בקשתו קבל קיסר אוסטריה את הקרן הקימת הזו בין העזבונות וההקדשות של הממשלה. נכדיו של ר' שמשון הוסיפו על הקרן הזאת, שעלתה עד 150 אלף זהובים, עוד 40 אלף. בשנת תקס"ח נתן הקיסר פרנץ הראשון פקודה, שהקרן הזאת תובא אל אוצר המלכות ותקרא בשם „מוסד ירושלמי“, ופירותיה יחלקו לעניי היהודים בשלשת הערים הנ"ל ע"י ציר אוסטריה שבכירת תרכיה.

זוהי הקרן הקימת הראשונה, שנוסדה בשביל עניי ארץ ישראל¹. בשנת ת"פ בערך היה שד"ר הרב ר' ישראל מאיר מזרחי מהספרדים שבירושלים, הוא חבר ספר „פרי הארץ“.

בשנת תצ"ז חתמו רבני ירושלים על הסכמה, שכל איש שאין לו יורשים בארץ ישראל גופא, ואפילו אם יש לו יורשים בהויז לארץ, אין לו הרשות להוריש מנכסיו למי שהוא, אלא הכל צריך לבוא אחר פטירתו לרשות הקהלה הירושלמית. ועל ההתום שלשה עשר רבנים ספרדיים.

פרק עשרים וששה.

הגליל תחת ממשלת פכר אלדין (תנ"ה—תצ"ד). השיך דהיר אל עמר. ר' חיים אכולעפיה. בנין טבריה. מצור סולימן. בטחון היהודים. מות דהיר. אל ג'זה, אכזריותו וחריצותו. ר' חיים פרחי. עבדאלה. גזרותיו. המלחמה נגד עבדאלה. הקשר בירושלים נגד סולימן. עבדאלה נלחם נגד המורדים.

במחצית השניה של המאה החמישית (תנ"ה—תצ"ד) היתה ארץ הגליל תחת ממשלת האַמיר הדרוזי המפורסם פכר אלדין. אז היתה תקופת הזהב לגליל. מבארות, עיר המרכז, פרש המושל הנאור הזה את ממשלתו על כל הנבל סוריא וצפון ארץ ישראל והשתדל להרים את המצב הכלכלי של המדינה והתיחס בסבלנות גמורה לכל הדתות השונות. הוא הכניס סדרים נכונים בארץ וחסם את הדרך בפני שבטי הבדווים השודדים, שהתפרצו מכל צד. אולם הממשלה המרכזית שבקושטא הביטה בחשד על הישפעת האַמיר הנבון ויצאה נגדו במלחמה,

¹ ע"י ירושלים לונץ כרך ד' וכרך ז', האינציקלופדיה הרוסית העברית ערך ורטהיימר.

זבמערכה קשה נהרג בנו על יד צפת, והוא הזקן נתפס והובא לקושטא ושם נדון בחנק.

אחרי כן גבר השוד והחמס בארץ. בדרך אי אפשר היה לעבור אם לא בלוי'ת המישים פרשים מזוינים.

אז נתדלדלה שארית הישוב העברי בגליל, וטבריה נשארה בחרבנה כמו שהיתה מאז. והנה קם גבור אחד נאור מבני ערב שלקח בידו את השלטן. שם הגבור הזה, הנשא עד היום הזה בפי הערבים ישגליל בתהלה ושבה, הוא שיך דהירדאל-עמר, שבזמנו קם הגליל שוב לתחיה.

ראשית ממשלתו של דהיר היתה בצפת, שנפלה לו בירושה מאביו. ובשנת תצ"ז עלה על טבריה וילכדה והקים בה הרבה מגדלים ומבצרים, למען תוכל לעמוד בפני התנפלות אויבים.

גם העיר עכו התנערה אז משפלותה ותהי אז לעיר מסחרית היה.

העיר הזאת היתה ימים רבים חרבה לגמרי, מעת שנכבשה ע"י ממשלת מצרים (תתק"ן), ורק איזה עשרות בדואים שודדים שמו בה קנ"א. אבל כשבאה העיר תחת ממשלת השיך דהיר אל-עמר — שלכד אותה בשנת ה' תק"ט — ראה שיש עתיד מזהיר לעיר זו, אם רק יהיה בה חוף בטוח למסחר, ולפיכך השתדל להשקיט את הארץ, לעצור בעד השוד והחמס ולהגן על העבודה והמסחר. ברצותו לפייס את הממשלה המרכזית שבקושטא, הבטיח לה להרבות בשבילה הכנסת המסים יותר מאשר היתה מקבלת מהסביבה הזאת עד עכשיו. ואולם בידעו את התרכים, שיכולים פתאם לבוא בעקיפין ולקלקל את הכל, הקיף את העיר במבצרים ומגדלים, למען יוכל בעת צרה לעמד בפני אויב. ועכו היתה מהרה לעיר מסחרית וספינות התחילו לבוא מאירופה עם סחורות שונות, והאכרים מסביב יכלו לחרוש ולזרוע בלי כל פחד, והרבה כפרים חדשים צמחו סביבה.

דהיר מצא לו ידידים רבים בין שבטי המדבר, וכשגדלה השפעתו היתה הממשלה המרכזית אנוסה להכירו בתור, שיך עכו, שר הימים, מפקד נצרת, טבריה וצפת ושיך כל הגליל.¹

בימיו היתה הרוחה גם ליהודים. בטחון החיים היה איתן בגליל. גם בדרכים לא היה עוד פחד ליסטים, והישוב היהודי הלך הלוך וגדל.

כאשר שמע דהיר, שהרב ר' חיים אבולעפיה, שישב באיזמיר, חושב לעלות לארץ ישראל, שלח לו מכתב ידידות לאמר: קום עלה רש את טבריה, שהיא ארץ אבותיך². ר' חיים שמח מאד לקול הקריאה הזאת ובשנת ת"ק,

¹ הנוסע הערבי אבן בטוטה נצא בה בשנת ה' קט"ו רק ששים חושבים ערכים.

² זמרת הארץ. נדפס בראשונה במגנטובה תק"ה ואח"כ בליוורנו תק"ט. שירים בשפה האיטלקית ובסופו מעשה ר' חיים אבולעפיה והנס שקרה לו בשנת תק"כ. ועי' ירושלים כרך י" מאמר "התחדשות הישוב בטבריה" מאת א. בן ישראל.

בערך, עלה לטבריה, שבה ישב מלפנים על כסא ההוראה זקנו המקובל, ר' יעקב אבולעפיה.

אל ר' חיים גלוו בלי ספק רבים מתלמידיו ומכבדיו, כי ר' חיים היה איש גדול ונכבד מאד בעיני אחיו, ותקן כמה תקנות בעיר איזמיר. הוא היה יפה מראה מאד, וקבלה היתה בידו, שהוא משבט יהודה ומזרע בית דוד.

אחרי תלאות רבות וענויי דרך הגיע לטבריה, כשבאתי... לטבריה — כתב ר' חיים — הייתי מוטל על ערש דוי שנה תמימה מטורח משא הדרך."

שתי שנים ומחצה ישב ר' חיים ועדתו בשלוח בטבריה. השיך דהיר חלק לו כבוד גדול והלבישו לבוש יקר הערך כלבוש מלכות, וכל אישר שאל ממנו הרב לא חסר דבר; גם ביתר בני העדה תמך השיך ביד רחבה. ובטשך הזמן ההוא בנה בתים וחצרות ליהודים, גם בית כנסת נאה ומפואר, וכנה חנות ליום השוק ובית הבד לשמן שומשום, והתחיל לעשות מסלות בארץ, וגם צוה לזרוע שדות ולנטוע כרמים.

אולם סוליימן פחת דמשק בקש לעלות ולצור על טבריה. כשנודע הדבר הזה לבנקאים היהודים שבדמשק, ה"ה פרחי ולוצטו, מהרו לשלוח רץ לר' חיים אבולעפיה, כי סוליימן עולה על טבריה עם תותחים כבדים לרדתה, ועל כן ימהר לעזוב את העיר. ר' חיים הראה את המכתב להשיך דהיר. אבל השיך אמר: "זוהי רק ערמה מצד סוליימן, שמבקש להפחידני למען אוסיף על נתינת המסים". ר' חיים השיב את דברי דהיר אל הבנקאים, כי אין מה לפחד. ואולם בעוד חמשה ימים בא השליח עוד פעם והביא עוד מכתב מהבנקאים ההם, שאין זאת ערמה מצד סוליימן, אלא דברים כהויתם, והם התחננו לפני סוליימן שיהום על הרב הזקן, וסוליימן צוה, שהרב ר' חיים יקה עמו את כל ספריו וילך לצפת, כי טבריה בודאי תחרב. הרב הראה גם את המכתב הזה לדהיר, אבל השיך הראה לו מכתב מצידון, שהפחה אשר שם הבטיח להודיע תיכף לקושטא את מעשי הפחה סוליימן, שמביא רעה רבה לאוצר המלכות, ובודאי תשלח הממשלה הראשית לסוליימן, שלא יעיז לעלות על טבריה. אולם כעבור שני שבועות נתפשטה השמועה, כי סוליימן עולה עם היל כבד ותותחי מצור להלחם בטבריה. אז נתאספו היהודים אל ר' חיים להועץ על דבר הכריחה מהעיר. אך הרב לא הסכים לעזוב את טבריה. הוא אמר, שאי אפשר לו לעזוב את העיר ואת בית הכנסת, אשר כל כך הרבה עמל בבנינם. וגם אין השעה כבר ראויה לכריחה מפני שכבר יש סכנת דרכים. וזולת זאת בזה יפחו שנאה בלב השיך לבני ישראל. והיהודים שמעו בקול הרב והחליטו להשאיר בטבריה, וממחרת הלכו להשתטח על קברי הצדיקים שמסביב לעיר והתפללו לה'.

בשנת תק"ב עלה סוליימן עם חילו ויצר על העיר. למרות היריות היו היהודים יושבי טבריה הולכים שלש פעמים ביום אל בית הכנסת להתפלל, ובכל שבת היה ר' חיים דורש לפניהם, כמנהגו תמיד, לחזק את רוחם לנטוח בה'. בחג הסוכות, בשמחת תורה, עשו הגיגה גדולה, כמו בימי שלוחה.

כראות סוליימן שהיריות אינן מזיקות להעיר, התחיל להפזר מהתרת מתחת החומה, אבל העבודה הזאת נמשכה לאט. הפקיד שעל עבודת המחתרת אמר לסוליימן, שסבת אי הצלחתו היא קסמי הרב, שמפריעים את המְשֻׁלִּימִים מעבודתם, ולכן צריך לקחת לעבודה זו רק יהודים, שקסמי הרב לא יזיקו להם. תיכף שלח סוליימן והביאו עשרה יהודים מצפת והעמידום לעבודה. אולם גם בזה לא הצליח, כי המהנדס, במקום להתקרב אל מקום החומה, נטה כלפי הדרום. כעבור חמשה עשר יום חדל סוליימן מלצור על העיר ושב בכיפה לדמשק. אז השתדל השייך ע"י הקונסול הצרפתי לדבר על לב השלטן, כי השייך נאמן לו וגם בקש את ר' חיים שיכתוב למכיריו בקושטא, שישתדלו לטובת השייך. אולם כעבור חצי שנה בא שליח מדמשק מהבנקאים הנזכרים למעלה ושוב מיעצים לר' חיים לעזוב את העיר, כי עוד מעט ותבוא העיר שוב במצור. היהודים בטבריה באו במבוכה, אך הרב אמר להם, שהוא לא יעזב את העיר. רב היהודים יצאו מן העיר, ור' חיים עם סתי מספר ממקורביו נשארו במקומם, בנטחם כי ה' יעזר להם. כעבור זמן קצר מת סוליימן, והצבא שלו נתפזר.

היהודים ראו בזה אצבע אלהים ובהסכם הרב וראשי הקהלה קבעו את יום השביעי לאלול, יום שבו מת סוליימן, ליום חג מדי שנה בשנה — זכר נס טבריה. ר' חיים מת בשנת תקי"ד. הוא חבר חמשה ספרים בהלכה ובדרשות. בספר הדרשות, הנן אלהים' שחבר אביו אמו של ר' חיים, ר' יצחק נסים, נדפסו גם התקנות שתקן ר' חיים באיזמיר. [בשנת תקל"ב היה דבר נורא בירושלים, ואז מת הרב ר' רפאל משה בולא, מחבר ספר גמ' מקושר (1)].

בשנת תקל"ה באו שליחי השלטן בערמה אל דהיר הזקן, שהגיע לתשעים שנה, ויהרגוהו ואת ראשו שלחו לקושטא. רוצחו ויורש מקומו היה אחמד, המפורסם בכינוי אל־ג'ז'ר (הקצב).

שנים רבות עסק אל־ג'ז'ר בהשמדת משפחת דהיר, ואת רכוש החרים לעצמו. ויהי אל־ג'ז'ר המושל בארץ. ממשלתו התפשטה בין נהר־אל־כְּלָב ובין קסריה, ובפנים הארץ עד החרמון ועד בעל־בק. הוא היה חרוץ מאד. בזמנו היתה עכו לעיר היותר יפה שעל חוף היס. אל־ג'ז'ר בנה בה מסגד יפה ושוק מְקָסָה, תעלת מים ובאר נחמדה. הוא היה לבדו המהנדס והמנהל את העבודה. בשנת תקנ"א היתה לו מריבה עם הצרפתים וגרשם מארצו. בעשרים לחדש מרץ תקנ"ט בא שמה נפוליון. אולם האדמירל האנגלי,

(1) תולדות חכמי ירושלים. פרומקין כ"י.

סיר סידניי סמית, הקדים לבוא עם שתי אניות מלחמה ועזר לאל-ג'ור להלחם עם בונופרטה, בהביאו תותחים כבדים מאלכסנדריה, והצרפתים אמנם נחלו מפלה והוכרחו לשוב אחור בבשתם. זו היתה הפעם הראשונה, שמצחו של נפוליון נתכסה בערפל...

הפחה החרוץ הזה אל ג'ור, היה יליד בוסניה ונמכר בילדותו לעבד, ומעבדות עלה בחריצותו להיות מושל. לחריצותו ולאכזריותו לא היתה גבול. הוא היה לבדו מיניסטר, גזבר ומזכיר, ולעתים לא החוקות גם הדין וגם התלין. ממשרתיו היו רבים שכרת להם את הטמס, אחדים היו גדמי זרוע או בעלי און אחת או עין אחת. — עבדים מצְיָנִים היה קורא להם אל-ג'ור בלעג. עוד בשנת תקע"ה אפשר היה לפגוש בחוצות עכו אנשים שנעשו על ידו לבעלי מומים. האכזר הזה הרג את שבעת נשיו בעצם ידו¹.

בימים ההם ישב שם אחד מגדולי היהודים מילידי דמשק, חיים פרחי, שהיה מפורסם גם בחצר המלכות בקושטה בעשרו ובנדיבותו. העריץ אל-ג'ור קנא ביהודי ההוא וישם עליו עלילות ויתפסהו וינקר אחת מעיניו וגם כרת את קצה חוטמו וישימהו לזועה.

אל ג'ור מת בשנת תקס"ד בעשר וכבוד בשנת שבעים וחמש לימי חייו. אכזריותו וחריצותו מזכירות את הורדוס, שהיה גם כן עוסק בבנינים ובתליות, ונפלא הוא, כי ישני הרוצחים הללו מתו במנוחה במטתם, ואיש לא נקם מהם נקמת הדם ששפכו.

אחרי מות אל ג'ור נמנה לפחה בעכו סולימן פחה. אז שב חיים פרחי לגדולתו ודעתו היתה נשמעת גם במנוי פקידים. ובמות סולימן—אחרי שנים אחדות—השתדל חיים פרחי לפני גדולי השרים שבקושטא, כי יפקידו את עבדאלה פחה במקום סולימן, והשתדלותו עשתה פרי, ועבדאלה נמנה לפחה של עכו והגליל².

עבדאלה זה גדל בבית חיים פרחי, כי נתיתם בהיותו קטן, ואביו של עבדאלה היה ידידו של השר היהודי, ולפיכך לקח את היתום ההוא לבית ויגדלוהו כאחד מבניו ויתנהו ללמוד את דת האיסלם, כתב ולשון ערבי ושאר המדעים הנחוצים. בשנה הראשונה היה עבדאלה נאמן למחנכו חיים פרחי, ולא סר מעצתו ימין ושמאל, אך אחר כך הפך לבו לשנוא את מיטיבו ויבקש להגות אותו מהמסלה. ידידיו של פרחי מהערבים גלו את אזניו, כי סכנה נשקפה לו וימהר לברוח, אך פרחי ירא מלברוח, פן יכלה אחר כך עבדאלה חטתו בכל היהודים. סוף סוף שם העריץ הפחה על השר היהודי עלילה, שהוא מורד במלכות, וביום ה' ער"ח אלול תקע"ט לעת ערב בא פקיד אחד ועמו חילים אחדים

¹ אדוארד רובינזון, ע"פ Volney

² ירושלים, כרך ה' 211—217.

ויקראו לפני פרחי פסק דינו כי בן מות הוא, ויחנקוהו. וממחרת היום ההוא באו שלוחי עבדאלה לירש את רכוש הנרצה ויוציאו את כל כספו וזהבו וחפציו היקרים, לא השאירו שריד. את גוית פרחי לא נתן להביא לקבורה, כי צוה להשליכהו הימה. אשת פרחי ובני ביתה מהרו לברוח דמשקה לאחי המת, אך היא מתה בדרך ותקבר בצפת.

השמועה על דבר הרצח הזה הספּה אבל גדול ליהודים וגם פחד ודאגה. הם ראו, כי סר צלם ומגנם, ועבדאלה יכול לעשות בהם כרצונו, ואין מי שיטחה נגדו. ואמנם מגורתם לא היתה מגורת שוא, כי העריץ המיט עליהם מסים חדשים ותבע מהם חובות ישנים, וגם החליט להמית את הרב של העיר עכו ושלשה יהודים מנכבדי העיר צפת. אך הדבר הזה נודע בעוד מועד, והאנשים ההם ברחו ונמלטו. ביום השבת הקיפו חילים את בית הכנסת ויחפשו את הרב ולא מצאוהו. אז צוה הפחה לתפוס במקומו את אחד מנכבדי העדה ולתלותו. והחילים סחבוהו, הכוהו ויביאוהו אל התליה. אז הציעו לפניו שימיר את דתו ולא יהרגוהו, והוא לא היה יכול לעמוד בנסיון וימר את דתו. ואולם כעבור שלשה ימים ברח מהעיר. עבדאלה הטיל על קהלת עכו סכום גדול מאד, ובקושי ובצער גדול עלה בידם לאסוף את הסכום הדרוש.

כעבור ימים אחדים באו פקידי הפחה לצפת וחפשו את שלשת העשירים, שעליהם הטיל עניש מות, ואחרי שהם כבר נמלטו מהעיר, אספו את כל היהודים אל המבצר החרב שבקצה העיר, ולא נתנו לאיש לצאת עד אשר יתנו כפר נפשם סכום עצום. והם נאנסו למכר כל כליהם ובגדיהם כפר נפשם. וגם לאנשי טבריה עשו הפקידים כן וגם המה נאנסו לתת כל מה שהיה להם כפר.

ולעבדאלה נודע כי חלק גדול מרכוש פרחי מפקד עוד בצפת. ולכן שלח להביא את ר' חיים אַלישר מצפת¹, שהיה סוכנו של פרחי. אך סופרו של עבדאלה היה ידירו של אלישר, ולכן שנה את שמו לשם אליעזר, אחי ר' חיים ארישר, וביום י"ז תמוז תקפ"ב תפשוהו השוטרים והוליכוהו בכבלי ברזל לעכו. הפחה אמנם נוכח כי לא זה הוא הדרוש לו, אך בכעסו שמהו בבית האסורים, וישב ישם ישרה הדישים, ונמלט משם בארח פלא, כאשר יספר להלן.

כשנודע דבר הרצח של חיים פרחי לשלשת אחיו שבדמשק: שלמה, רפאל, ומשה², בקשו להנקם מעבדאלה נקמת אחיהם, ויבקשו את סלימן פחה מדמשק ואת מוסטפה פחה מארם צובה, ועוד שני פחות קטנים להלחם נגד עבדאלה. כאשר נודע הדבר לעבדאלה, יצא הוא עם חיל גדול לקראתם וימצא כי כבר עברו את הירדן, ותפרץ מלחמה ביניהם על יד גשר, בנות

¹ עי' לוח אימי תרס"א בתולדות הרא"ל אלישר.

² משה זה מת מענוייו בימי עלילת דמשק (ת"ר).

יעקב" (ניסן תקפ"א), וחיל עבדאלה נגף וינס ויתכצר בעכו. חיל הפחות צרו על עכו ארבעה עשר חדשים ולא יכלו ללכד את המבצר. אז הלך שלמה פרחי לעיר המלוכה והשפיע שם לשלוח אניות מלחמה להחריב את המבצר. את הוצאות המלחמה קבלו עליהם האחים פרחי. ביום י"ט תמוז תקפ"ב הגיעה אנית המלחמה לעכו. אז שלח עבדאלה את פקידיו חרש אל מפקד צי המלחמה ובידם מנחה הגונה ובקשה, כי לא יחריב את העיר. מפקד הצי מלא את בקשתם, והיה יורה ממקום נמוך בכונה, שהיריות לא תקלענה אל המטרה. כך עברו חדשים אחדים. בחדש טבת נמלט אריעזר אלישר מבית האסורים דרך הלון קטן הפונה אל הים. החילים של האניה תפשוהו וביאוהו לפני שלמה פרחי שהיה שם. אליעזר ספר לו שאין היריות מזיקות למבצר, ואם רוצים ללכד באמת את העיר עליהם לירות ממקום גבוה. המפקד, שהיה מצוה מקושטא לעשות את מצות שלמה, עשה את עצמו כתמים ויתן מתנה לאלישר בעד עצתו הטובה, וממחרת כון את התותחים אל העיר, ומיד פגעו הכדורים במרחץ של הפחה וימותו כל נשיו ועבדיו ושפחותיו, שהיו שם. עבדאלה השתומם על זה שהופרה הקנוניא שבינו ובין מפקד הצי. ועל ידי מרגליו נודע לו כי צריך להמית את שלמה פרחי, כי הוא רוח החיה. ואז בקש עבדאלה ושחד את אחד ממשרתי פרחי והלז הלך והמית את אדונו עיי רעל (ניסן תקפ"ג). והמפקד לקח את כל רכושו של שלמה, ולא השאיר לאלמנתו מאומה, מלבד הטלית ותפלין שלו. ומיד שב עם חילו לקושטא.

מיתת שלמה פרחי הטירה אימה על שני אחיו הנשואים ויישובו לדמיסק, ועמהם גם סלימן וצבאו. מחמד עלי פחת מצרים המליך בעד עבדאלה לפני השלטן, והוא נשאר על משמרתו.

העדה הספרדית שבירושלים הלכה וגדלה. רבים מהספרדים באו מכל ערי הקדם להתישב בירושלים. בשנת תקע"ג הושיבה על כסא הרבנות את ר' יוסף רפאל חזן, שקנה לו שם בחריפותו ובקיאותו, שהראה בספריו, הקרי לב" (שאלות ותשובות ד' חלקים) ומערכי לב" (דרושים ב"ח). הוא אמנם בא לארץ ישראל לא לשם רבנות, אלא לבלות שארית ימיו בתורה ובעבודה, ולפיכך התישב תחלה בעיר הקטנה חברון, אבל אחרי שבני ירושלים הפצירו בו, לא השיב פניהם, וגם אמנם הראה כשרון מיוחד לנהל את העדה ולהגן עליה כלפי הממשלה. בשנת תק"פ בכ"ז חשון נפטר. לאות כבוד לא מנו הספרדים רב אחר במקומו עד כלות שנת האבל. ואחר כך בחרו בר' יום טוב דאנון, חכם זקן מרבני איזמיר, והוא מת בשנת תקפ"ג.

בשנה זו (תקפ"ג) נתפשרו האיטלקים עם הספרדים בדבר החלוקה, שהיו מקבלים מאמישטרדם, שהאיטלקים יקבלו ישר מיד הפקידים והאמרכלים שנאמשטרדם שלשים ותשעה אחוזים והספרדים שלשים⁽¹⁾.

בישנת תקפ"ד נמנה בתור רב לספרדים בירושלים ר' שלמה סווין ושהה במשרתו עד תקצ"ו⁽²⁾

בשנה זו (תקפ"ד) התקשרו הישמעאלים יושבי ירושלים למרוד בסלימן פשה, פחת דמשק, שהכביד עליהם עלו. במבצר שבירושלים היו רק כחמש מאות איש מחיל הארנוטים; יושבי ירושלים עשו בערמה: הם אמרו לשר המבצר, כי הם רוצים להלחם עם יושבי בית-לחם, ומבקשים ממנו שילך עם אנשי חילו לעזור להם, והוא נפתה וילך, בהשאירו במבצר רק חילים יחידים. בצאתו עם צבאו מהעיר, מהרו הישמעאלים יושבי ירושלים ויגרשו מהמבצר את החילים הנשארים ויכנסו שמה, ומיד ירו בכלי תותח להודיע לאנשים אשר מחוץ לחומה, שנלכד המבצר. אז הבין שר המבצר את תרמיתם, אבל כבר אחר המועד. התושבים שבו לירושלים ויסגרו שעריה, והשר ואנשי חילו המעטים ברחו דמשקה.

ממשלת העיר נשארה בידי המורדים, שהטילו על עדת היהודים מסים רבים כבדים מנשוא.

כשנודע דבר המרד בקושטא, שלחה הממשלה את עבדאלה, פחת עכו, להשקיט את המרד. בחרש תשרי תקפ"ו עלה על העיר בחיל גדול ויחל לירות מתותחים על העיר, ובתים רבים נהרסו, אך האנשים לא נהרגו, כי נתחבאו במרתפים ובמערות. רק הרב המקבל ר' ידידיה אבולעפיה, שלא רצה לבטל מצות סוכה, נפצע ברגלו מאחד הכדורים ונשאר נכה רגלים עד יום מותו. לבסוף הסכימו המורדים למסור את העיר ביד עבדאלה, אחרי שגם הוא הציע לפניהם תנאי שלום נוחים. וביום הושענה רבה נמסרה העיר לידו. ויטיב על היהודים מס שנתי בתור שכר שמירה לבל יגעו בהם התושבים לרעה.

שלושה ימים ישב עבדאלה בירושלים, הסיר את הפקידים ומנה חדשים תחתיהם. הוא דרש מהיהודים, שימסרו בידו את אליעזר פרחי, אך הם אמרו לו שהוא כבר מת, ואם הוא רוצה הם יכולים להראותו את קברו ואת מצבתו, ואז ישכנה המתו. וכשבאו פקידי היהודים אחר כך לעכו, להכניס את המס שהטילו עליהם, קבלם בסבר פנים יפות ונתן לכל אחד מתנה צנוף של צמר לצנוף סביב מגבעתם.

⁽¹⁾ ירושלים כרך י"ג 229, 230.

⁽²⁾ שם 288.

פרק עשרים ושבעה.

עלית החסידים. ר' גרשון קוטבר. ר' נחמן מהורודנקו. ר' מנחם מנדל מפרימישליאן. ר' ישראל פוליצקר. ר' אברהם קליסקר. ר' מנחם מנדל מויטבסק. ישוב החסידים בחברון.

בראשית המאה הששית לאלף הששי התחילה עלית הסידים מרוסיה ופולין לארץ ישראל. הראשון היה ר' גרשון קוטבר, גיסו של ר' ישראל בעל שם טוב. הוא עלה לארץ ישראל עם בני ביתו בשנת תק"ז וישתקע בחברון. ר' גרשון היה מפורסם כאחד מגדולי התורה. ור' יחזקאל לנדא הרב מפרג אסף אל תוך ספרו שו"ת, נודע ביהודה" תשובה אחת ממנו וכותב עליו: „אהובי ידיד נפשי הרב המופלא ומופלג בתורה וחסידות". ר' יהונתן אייבשיץ מביא עדותו של ר' גרשון בלוחות העדות בריבו הידוע עם ר' יעקב עמדין על דבר הקמיעות וגם הוא כותב עליו: „הרב החסיד המפורסם, מופלג בתורה ומקובל אלהי".

אחרי שבתו שש שנים בחברון, העתיק משכנו לירושלים ושם עמד בראש מפלגה אחת מעדת האשכנזים, היא מפלגת המקובלים מפולין, ישרידי חברת ר' יהודה חסיד מסדליץ (לעיל ע' 107). בירושלים ישב כחמש שנים ומת בשנת תקי"ז) או סמוך לשנה ההיא.

אחריו עלו לארץ-ישראל ר' נחמן מהורודנקו, חבר ותלמיד מובהק של הבעש"ט (זקנו של ר' נחמן מברצלוב), ור' מנחם מנדל מפרימישליאן, חברו של ר' דוב בר ממזריטש. ר' מנחם נתפרסם ע"י מאמריו בשם הבעש"ט, שנדפסו בשם „לקוטי יקרים", וגם בקונטרס „דרכי ישרים" או „הנהגות ישרות". על-דבר עניוותו תספר המסרת, כי היה אומר: „אויזא דארץ ישראל טחכים, כי קודם נסיעתי היה מרגלא בפומי, שאזכה להתפלל תפלה אחת כתיקונה, ועכשיו „חכימנא טפי": הלואי, שאזכה לומר תיבה אחת כתיקונה לפני הבורא!"

תלמידי הצדיקים הללו בקשו גם הם לעלות לארץ ישראל, כי התחזקה בלבם התקוה לגאולה הקרובה, וכמו שכתב אחד מהם במכתבו לחברו — בספר „לקוטי יקרים" — „ובודאי מאת ה' היא ההתעוררות הגדולה הזאת, ודאי קרוב (משיח) לבוא, ובעתה יחישנה וימהרנה השי"ת במהרה בימינו. לזאת מי יודע מה ילד יום, ומה לך להצר צרת מח-? ובפרט על צרת העולם הזה, איך למלאת ימי שנותינו בהם שבעים שנה בעושר ולהשיא הבנות, כדרך המון העולם, טוב לך למעט בעסק ככל האפשר ולעסוק בתורה ועבודה, ועיקר עבודה זו תפלה"...

אחריהם באו חסידי ליטא ורוסיה, שמלבד התקוות המשיחיות, חשבו לחזק על ידי עלייתם לארץ ישראל את שיטת החסידות בתוך עמם, לכונן בארץ ישראל

(1) ע' החסידים הראשונים באי מאת ש. דובנוב במאסף „פרנס" כרך שני.

מרכז לחסידות, שישיפע על יושבי חוץ לארץ. וכמו שזכה השלחן ערוך של ר' יוסף קרו והקבלה של האר"י להתקבל על לב כל העם, מפני שיצאו מארץ ישראל, כך חיבתו שגם החסידות הנטועה שם התפשט בכל קצוי ארץ.

הראשונים מגדולי החסידים, שנסעו מליטא לא"י, היה ר' ישראל בר' פרץ פוליצקר [הוא ר' ישראל, שהלך בשליחות ר' דוב בר המגיד ממזריטש לקנות נפשות לשיטת החסידות ועזר הרבה להתפשטותה בפלכי צפון רוסיה] ור' מנחם מנדל מויטבסק (1) — גם בן תלמיד המגיד ממזריטש, עם כל משפחתם. בבואם לקויטא מצאו שם מהגרים יהודים כשליש מאות נפש וחיבתו לחובה לנפשם לעזור להם, לעלות עמהם לארץ ישראל, ומהם סבלו הרבה מאד. וכן כותב ר' ישראל במכתבו (2): "העניינים אשר עברו חלוצים לפנינו הם היו בעוכרינו בכל מדרך כף רגלינו, כי מעיר קוסטנדינא והלאה היו כלם עלינו בהכרח... והוצאנו עליהם לאלפים כהוצאות הספינה וכופרי נפשות (כלומר המסים) ושכירות חמורים וכל פרנסת ביתם. כי מי האיש אשר לבו כלב הארי המס ימס, בראותו עוללים שואלים ללחם ואין... והנה עדי בשחק, נאמן עלי אבא שבשמים, שלא רציתם ולא החזקתם מעולם... כי רובם לא הכירו אותי כלל, כי אם, ויעפילו לעלות" בהתלהבות לבכם לעלות לארצנו הקדושה ושאר פניות... כמו בן אירע לאנשי מערב, בהועדם יחד כמו שלשים נפשות לילך לאה"ק, וכן עשו ועלתה בידם שבאו גם כן בקיץ העבר. יש מהם עניים ועשירים, חכמים ועמי הארץ.

על הים השחור עד קויטא עברנו פסקא, פסקא בכמה ספינות, יש מהן [שעוברות ב] ארבעה ימים או שבעה ימים (וה' הצליח דרכי לעבור על הים השחור בימי ימים), ועל הים הגדול (ים התיכון) עברנו כלנו בספינה אחת בשבעה ימים, והמותר בעשרה ימים... ברוך ה' שהחינו וקימנו והגיענו לאה"ק ביום ה'... תקל'ז בישראל... ואף מאותה הספינה שנסעה למדינת קרים ונישברה... הציל את כל האנשים הידועים בשם חוץ מדרך הטבע... גם המה באו משם לכאן... ומגדל ישובה של ע"הק צפת אין להגיד. הנה המקום רחבת ידים ואפשר להתפרנס לכשיתיישב, אבל אין אנו מכירים בלישון ובמנהגי המדינה. גם כעת נמצא בשוק כל דבר אכל להשיב נפש... רק תבואה ביוקר מפני הרבה מלחמות, והארבה שהיה עד עתה" (3).

גם החסיד ר' אברהם קליסקר עדה בזמן ההוא לא"י.

(1) מענין הוא, שר' מנחם מנדל זה, כשהודיעוהו החסידים עיר הגזרה שיצאה אז מהממשלה לאסור על היהודים את פרנסת המזיגה, כתב: ... אתם חשבתם לרעה, ואלהים חשבה לטובה... ולפי דעתי, אפילו אם תתבטל גזרת המלכות... להרחיקה מפתח ביתם...

(2) ירושלים כרך ה', 164—168.

(3) מהמכתב הזה נראה שר' ישראל נסע ביחד עם ר' אברהם קליסקר. ודובנוב שם (ע' 104) כותב, כי ר' אברהם נסע אחר ר' ישראל בשנת תקל"ט או תק"ס. וצ"ע.

הם התיישבו בצפת ולקחו להם בית הכנסת של ר' יוסף קרוי¹) והתחילו לבנות להם בית כנסת מיוחד שיתפללו בו על פי הנוסח שלהם. כאשר הם הכסף, נסע ר' ישראל פוליצקר לחוץ לארץ. בבואו לקושטא קבלוהו ראשי עדת הספרדים בכבוד רב וקצבו מיד לתמיכת החסידים בא"י שלשת אלפים גרש. הוא שב לצפת ובעוד זמן קצר הלך לעולמו.

בשנת תקל"ח באו לצפת מכתבים וגביה עדות מגדולי הרבנים של המתנגדים על דבר הסכנה הגדולה הצפויה ליהדות מיטת ה"כת" (החסידים), אך המכתבים ההם לא עשו פרי, כי לב הכמי הספרדים, שבכלל העריצו את הקבלה, היה טוב לחסידים. אבל המתנגדים יושבי צפת, מעריצי הגר"א ותלמידיו, היו מסיתים בהם תמיד את הספרדים להיות עמם בעצה אחת לרדוף את החסידים. לפי דברת ר' מנחם מגדיל כאחד ממכתביו: כל היסורים והרדיפות שסבלו מאת מנגדיהם בחוץ לארץ, כאין וכאפס היו מול היסורים שהיו להם בעה"ק צפת. נוסף לזה לא היתה החלוקה מספיקה. והוכרחו לחדול מלתמוך בעניים שאינם מחברתם, ועל ידי זה גדלה המחלוקת נגדם, ולפיכך נאנסו לעזוב את צפת ולהתיישב בטבריה. שם יכלו לשבת בשלום ולהפיץ את תורת החסידות. בכל שבת ושבת היו החסידים מתאספים לשמוע תורה מפי רבם הזקן ר' מנחם מגדיל. תוכן הדרשות נרשמו בקצור ע"י אחד מתלמידיו (החסיד ר' אלעזר זוסמן) וימים רבים אחרי מות המחבר נדפסו בהשתדלות המדפיסים דקופוסט (תקע"ד). החסידים הרבו להגדיל את הבת ציון בעיני חבריהם²). אלה שנשארו בחוץ לארץ השתדלו לפרנס את היושבים בארץ ישראל. ר' שניאור זלמן מלאדי כתב מכתב חוזר לחסידיו בדברים נלהבים, לעורר את האהבה הישנה והכת אה"ק להיות בוערת כרשפי איש מקרב איש ולב עמוק, כאלו היום ממש נתן ה' רוח עליה רוח נדיבה...³ וגם השתדל לסדר את גבית הנדבות ושלוחן לתעודתן, ובזה מצאו מתנגדיו מקום למלישינות, שהוא מאסף כסף בשביל תריכה למטרות מדיניות, והושיבוהו בבית האסורים, בפטרבורג, וכרוב עמל הסיר מעליו את האשמה ושב לעירו ולעבודת קדשו⁴).

בין רבי אברהם קליסקר ובין ר' שניאור זלמן היו איזה זמן חכוכים לא הגונים. ר' אברהם השד על לא דבר בר' שניאור זלמן, שאינו מדקדק בכסף

¹ שם היו עוד שלשה בתי כנסת בנוים והרבה חרבים.

² בין החסידים שעלו לא"י היה ר' ולויל (זאב) מזכרו, שהתיישב בטבריה. פעם בא אל חצרו הרבי השפטיבקי וראה שם נשים יושבות וכובסות לבנים והכיר ביניהן את אשת הרבי ר' ולויל. ונתמלא הרבי השפטיבקי צער, שאשת הרבי צריכה בעצמה לכבס את הלבנים. הרבנית הכירה שהוא מצטער ואמרה לו: רבי, הרבנים הללו לא שלנו הם, אלא של אחרים, שאני כובסת בשכר, אבל אנו יושבים בארץ ישראל...

כך ספרו זקני טבריה. (רשומות)

³ עי' שייטלבוים, הרב מלאדי ח"א.

נדבות, שהוא מאסף לטובת היושבים בארץ ישראל, ואולם ר' שניאור, כמובן, הוכיח שאין מקום לשום חשד, כי כל מעשיו ביושר ובצדקה. עליתם של החסידים גרמה, שגם מתנגדיהם שברוסיה התעוררו לעלות ולהתיישב בא"י. מהרה עלו שלשה מגדולי תלמידי הגר"א: ר' סעדיה בר' נתן נטע מוילנא, הוא ר' סעדיה שהלך בשליחותו של הגר"א בשנות תקנ"ו ותקנ"ז להפיץ את קול הקורא של רבני וילנה נגד החסידים להרפס ולרדפס, עד מקום שיד ישראל מגעת; השני היה ר' היים בר' טוביה כ"ץ, והשלישי ר' מנחם מנדל ברי ברוך משקלוב. שלשתם עלו לא"י והתיישבו בצפת, ואלהם נתאספו כל נושאי דגל התורה הנגלית¹. במכתביהם עוררו לעזור את אחיהם, הלומדים, כלומר המתנגדים המחזיקים בשטת הגר"א. ר' מנחם מנדל משקלוב הוסיף להלחם נגד החסידים גם מארץ ישראל ויכתוב עליהם דברים קשים להרב שבמהליב בשנת תקס"ה².

בשנת תקפ"ב מת בירושלים ר' מנחם מנדל משקלוב, מיסד ישוב הפרושים ובסקומו נמנה בנו ר' נתן נטע, ולגזבר—ר' אריה נאמן. אז נשלחו שני שדרים מהעדה האישיכנזית לרוסיה, ר' שלמה זלמן שפירא מירושלים ור' שלמה זלמן כהן מצפת. כנראה בעצת השדרים הללו העתיקו אז את מרכז הנבאות משקלוב לוילנא, ושנוי המקום גרם באמת להסבת מצב החלוקה, כי וילנא עיר ואם בישראל, ושמע הבניה והכמיה נודע בכל הארץ והשפעתה היתה ניכרת גם בקבוץ הנדבות לשם ארץ ישראל.

משנת תקע"ב עד תקצ"ט עברו על יושבי הגליל צרות תכופות ונוראות, כמו שנספר להלן, ורבים מהפרושים עזבו את הגליל וישתקעו בירושלים, אבל החסידים נשארו כמעט כלם נאמנים לגליל, ורק בראשית המאה השביעית נתישבו מהם משפחות אחדות בירושלים, שמהן נוסד גם ישם כולל חסידים, וכצפת ובסבריה ישוב האישיכנזים הוא רק מהחסידים, זולת משפחות אחדות מהפרושים, וגם הם בעניני הצבור נתאחדו עם עדת החסידים, ורק את החלוקה הם מקבלים מהממונים של כולל הפרושים שבירושלים.

על פי פקודת ר' דוב בר (האדמו"ר האמצעי), בן ר' שניאור זלמן מלאדי, נתישבו חסידיו בחברון, וכסף החלוקה בא אליהם ישר מיד האדמו"ר מליובובין. החסידים הללו, שנקראים בשם חסידי הב"ד, יסדו להם עדה קטנה מיוחדת, שרק בהתוצאה וההכנסה הכללית היו משתתפים עם עדת הספרדים. ואולם בשנת תרי"ב, כאשר התחיל הישוב בירושלים להתגדל, יצאו משפחות אחדות מהחבד"ס מחברון והתישבו בירושלים, ועל שם מקום מושבן מלפנים נקרא בירושלים הרחוב ההוא, רחוב חברון, ומאז נוסד גם בירושלים כולל חב"ד.

¹ דובנוב, שם.

² בשנת תק"ע כאשר סרצה המגפה בצפת יצא והתישב בירושלים (ירושלים כרך יג 222).

בשנת תקנ"ד עלה לארץ ישראל הרב ר' שמחה (חותנו של המדקדק ר' שלמה דובנא). לפני חג השבועות יצא מביתו ובא לעכו י"ב תשרי תקנ"ה ועלה לצפת וישב שם שבעה חדשים ושם לביתו לפולין. הוא פרסם ספר „אהבת ציון“, ספורי ארץ הקדושה, ונדפס בהוראדנה (1).

פרק עשרים ושמונה.

נפוליון בנופרטה בארץ ישראל. מצבם הירוד של האשכנזים בירושלים. הדלדול שבא לרגלי עלית נפוליון.

בשנת תקנ"ה עלה נפוליון בנופרטה להחכם בארץ ישראל, וברצותו לקנות את לב היהודים שיעזרו לו במלחמתו, שלח להם דבר מושל, כי כל מגמתו היא להסיר מעל היהודים את עול הגלות ולהשיב להם את ארץ אבותם. אל יהודי אסיה ואפריקה פנה בכרוז מיוחד, כי יבואו להתנדב לצבא להלחם בעד שחרור ארצם, ארץ ישראל. אולם היהודים, שהיו בימים ההם מאמינים רק בישועת ה' וביאת המשיח, לא נתנו אמון לדברי בנופרטה. וכאשר שמעו היהודים בעזה, שנפוליון הולך וקרב עם צבאותיו, ברחו כלם לחברון וירושלים; ומאז נתדלדל הישוב בעזה, ובשנת תקע"א לא נשאר שם אף אחד, ובית הכנסת נישאר חרב ושמש, וממנו לקח אחר כך איברהם פחה לבנית מבצר אשקלון (ע' לקמן) (2).

נפוליון לכד את עזה ואת יפו (3), והקול יצא כי הוא עולה גם על ירושלים. הערבים שידעו מהכרוז שהכריז נפוליון, שהוא מתכונן להשיב את ארץ ישראל ליהודים, מצאו בזה עלילה להתנפל על היהודים, ואמרו שאם רק יעלה נפוליון על ירושלים, אז ראשית כל ישחטו את כל היהודים אשר בה, כי הם בעלי ברית הצרפתים ומשמשים להם בתור מרגלים. כאשר נודע הדבר להרב ר' יום טוב אלגזי ומשנהו ר' מרדכי יוסף מיוחס, הכריזו כי כל היהודים יתאספו יחד לפני הכתל המערבי ויתפללו אל ה' בחזקה, שיגן על עיר קדשו נגד חיל הצרפתים. ואחרי כלות התפלה הציעו הרבנים לפני פקידי העיר, לחזק את חומת המבצר ולחפר תעלה חדשה סביבותיה וכל היהודים ילכו לעזר במלאכה הזאת. הצעת הרבנים נתקבלה, והיהודים כלם עם הרב ר' מרדכי בראשם יצאו לעבודה לבצר את החומה, ובזה שכך את קנאת הערבים.

(1) קהלת משה, ביבליוגרפיה של וינר, ערך „אהבת ציון“.

(2) תבואות הארץ לריו שורץ, הוצ' לונץ, חסיט.

(3) חלק ממחנהו הלך אל החבור ושם נלחם בערבים והכה אותם מכה רבה. אז נכנסו בני חילו למבצרה ולצפת ויבזו את הערים האלה (ירושלים כרך ה' 196).

ואולם נפוליון בא רק עד רמלה, ושם הגיעוהו שמועות מהרירות מצרפת, וישב לארצו, בהשאירו אחריו רק רשמי חרבן. כי מלבד הבזה שבזו אנשי חילו, עלו אז השערים ויהי רעב בארץ, ועם הרעב מגפה¹.

לפני צאתו הספיק נפוליון להמית בדעל את בני הילו החולים והפצועים, ולהשמיד על ידי תותחים את השבויים הערבים כארבעת אלפים איש.

מפני המצב הרע שכירושלים נאנס הרב הישיש ר' יום טוב אלגזי בכבודו ובעצמו לעזוב את רבנותו ולנוע על ערי חוץ לארץ ולחזור שם על פתחי הנדיבים שבארץ אשכנזי לטובת החזקת אחיו היושבים לפני ה' בירושלים. יותר משנה התגורר בחוץ לארץ, ובשנת תקס"א שב לירושלים, אולם ביום ב' אדר תקס"ב נפטר, ועל כסאו עלה משנהו ר' מרדכי יוסף מיוחס (מי"ם) והוא בן ששים וארבע שנים. מלבד חריפותו ובקיאותו הרבה בכל הספרות התורנית, היה ר' מרדכי יוסף גם רופא מומחה. וזה הועיל להיטיב את היחס שבין הערבים ובין היהודים. בהיותו בן חמש עשרה פנו אליו חכמים בשאלות של הלכה, והתחרה בהבור ספרים עם ר' חיים יוסף דוד אזולאי. כשהדפיס החיד"א ספר, שער יוסף, הדפיס הוא, שער המי"ם, וכשהדפיס הלז ס', ברכת יוסף הדפיס הוא, כת מי"ם, כשהבר הלז ספר, חיים שאל" הדפיס הוא ספר, מי"ם שאל".

מספר היהודים האשכנזים לא גתרבה אז בירושלים. כי מזמן הנגישות העצומות שנגשו הערבים ביהודים שהיו חייבים להם כסף (עי' לעיל ע' 115), יצאו רבים לצפת ולטבריה, ששם היה לרגע המצב יותר קל. ורק אנשים אחדים שמו נפשם בכפם ונשארו בירושלים. הם פשטו מעליהם בגדי ארץ מולדתם ויתלבשו בבגדי ארץ הקדם כאחיהם הספרדים, שלא יכירום הערבים כי אשכנזים הם. והם לא נחשבו לעדה מיוחדת, ולא היה להם מקום מיוחד להתפלל, רק הספרדים נתנו להם בבית הכנסת שלהם סוכה קטנה, ושם התפללו בנוסח שלהם במנין מצמצם². ואולם אחרי שנות תקע"ב, כשגברו התלאות בגליל, נדרו משם האשכנזים וילכו ירושלימה, ומאז התחיל הישוב האשכנזי להתרבות שוב בירושלים³.

בחרון היה בזמן ההוא ישוב קטן מאד (עי' לעיל ע' 90), בכל זאת לקחה גם היא לה את השם, ארץ (ארבע, ארצות) הן: ירושלים, חברון, טבריה וצפת, שמשם נשלחו תמיד שדרי"ם. בראשונה היו שם רק ספרדים ואחר כך נלוו אליהם אחרים מעדות אחרות.

בשנת תקמ"ד מצינו משלח אחד מחברון מעדת הספרדים עובר בארץ אשכנזי והארצות הסמוכות לה, ר' ישראל חיים ב"ר דוד מלמד סיט; בהיותו בפירורדה נתן הסכמתו על הספר, וחשב לו הכהן של הרב ר' אברהם הכהן מלאסק.

¹ האנציקלופדיה העברית הרוסית עי' נפוליון, ירושלים כרך ז' 356.

² ירושלים לונץ כרך ה' 197, 198. ³ עיי' לקטן מעי' 130 ולהלן.

פרק עשרים ותשעה.

ר' ישראל משקלוב. המגפה בצפת. בריחתו לירושלים. שובו לצפת. המפלת בצפת (תקפ"ה ותקצ"ג). ר' ישראל בק המדפים. השר אנטוניוס קאטיפאגני. היהודים אליהו רפאל והלל לבית פיגאסי.

בשנת היא תקיע עלה לארץ ישראל אחד מגדולי ליטא, ר' ישראל משקלוב, תלמיד הגאון מוילנה; הוא שרת בשקלוב כשתיים עשרה שנה בתור דרישן, ובהיותו מתגעגע לעלות ולהתיישב בארץ ישראל, הלהיב גם את לב אחרים ללכת עמו. כשבאו היתה הישיבה בירושלים לאשכנזים קשה מאד, ולכן החליטו להתיישב בצפת. שם שכרו להם דירות ובית מיוחד לתפלה ויסדו להם קהלה מיוחדת, שנקראת בשם „פרושים” — כלומר פרושים ומובדלים מכת החסידים.

אבל מהרה תקף המחסור את העדה החדשה הזאת וכמעט שעמדה להתבטל כליל, לולא רוחו הכביר וסבלנותו הרבה של ר' ישראל מיסדה, שמהר ללכת תיכף ומיד לחוץ לארץ ליסד הכנסה קבועה — מעמד — לתמיכת יושבי ארץ ישראל, ובזמן קצר עלה בידו, ליסד יסודות קבועים לישוב ארצנו בכל גלילות ליטא ורייסין¹). גם בימי נדודיו ושלטוליו לטובת אחיו לא חדל מעסק בתורה, ובהיותו במינסק בדרכו, הוציא לאור ספרו, תקלין חרותין, והוא באור למסכת שקלים. גם מזה אנו רואים, שכל שיחו והגיגו היה בארץ ישראל, ושם לבו לבאר את המסכת הזאת מתוך התלמוד הבבלי.

בקיץ תקע"ג שב ר' ישראל לצפת מלא תקוה, שהוא וחבריו יוכלו לשבת במנוחה ולעסוק בתורה, אך אז היתה מגפה בצפת, שהפילה חללים רבים, והתחילה הבריחה מצפת באופן מבהיל. וגם ר' ישראל ברח עם בני ביתו ירושלימה. בדרך מתי עליו אשתו, שכנראה היתה כבר ננועה במחלה, בהיותה בצפת, ונקברה בשפעטר היא שפרעם, ששם היה ישוב קטן של יהודים מימים קדמונים. ואולם גם בירושלים התחוללה המגפה, וכמעט כל בני ביתו של ר' ישראל מתו במגפה — שני בניו ושתי בנותיו (הבנות מתו שתיהן ביום אחד) — וחתנו, והישאר לו רק בת אחת קטנה חולה, מוטלת על ערש דוי, וגם הוא מרב צער הפרט והכלל נחלה.

אז נדר ר' ישראל נדר לאמר: והיה אם תעשה עמדי חסד והקימות אותי מחליי, אז איגע לסדר חבור סדר זרעים בתלמוד ירושלמי עם שיסת אדמו"ר הגאון, קדש הקדשים, רבינו החסיד זצוק"ל, אשר זכיתי לשמשו לפני מותו. ומרב בכיו נרדם, ונדמה לו כאלו אחד בא ויגע בו, ויעירהו, וכה אמר לו: „גנוף ורפואי. ואמנם מהרה שב הוא ובתו היחידה לאיתנם²).

¹ לשונו בהקדמת ספרו „פאת השלחן“.

² לשונו בהקדמתו לפאת השלחן; לוח איי לונץ תרע"ב; ירושלים לונץ כרך ה' 260.

בראשית שנת תקע"ד, אחרי אשר הפתה המגפה, שב שנית לצפת לעמוד בראש שארית עדתו, וכמלפנים קבל על עצמו לשאת את משא כל הצבור, הנהגתם וכלכלתם, ולרעות כל צרכי ספוקם וסדר למודם, ובתור רב העדה, ופקידה סבל נגישות ורדיפות רבות ונוראות מהגויים, שהציקו לו במסים וארנוניות, וכיחוד אחרי שנרצח השר חיים פרחי (לעיל 121), שאז שמו אותו בבית הסוהר, ובקושי יצא לחפשי.

אשתו השנייה, שלקח אחרי שובו לצפת, היתה בת הרב מיאמפול, והיא ילדה לו בנים ובנות, אך גם הבנים ההם מתו עליו בילדותם.

בחדש אדר תקפ"ה היתה בצפת מפלת שנפלו בתים רבים וגם בשנת תקצ"ג היה כדבר הזה. בעל הרשימות, קורות העתים—מנחם מנדיל בר' אהרן בעל המחבר, סייג לתורה—כותב 1: „בשנת תקצ"ג בחדש אלול באתי לצפת וראיתי שם הרבה חורבות שהכפות נפלו. שאלתי לסבה, ואמרו לי, שבחדש טבת שנה זו ירד הרבה שלג עשרה ימים, ומזה שהיה השלג מונח על הכפות נפלו. על ידי השלג נתקלקלו אז כל עצי אתרג, והחמורים שהלכו בדרך טעונוי משא מתו, כי החמרים לא יכלו למצוא את הדרך בשבילי ההרים“.

הבית שבו ישב ר' ישראל בשנת תקפ"ה נפל גם כן עליו ועל בני ביתו, ואולם בדרך נס נצולו כלם ויצאו חיים. אז עלה על לבו, כי יד ה' היתה בו על אשר אחר לשלם את נדרו, לחבר ספר על סדר זרעים וההלכות התלויות בארץ. והוא נזדרז ונגש אל העבודה הגדולה הזאת. את פנים הספר שהוא בצורת „שלחן ערוך“ קרא בשם „פאת השלחן“— כלומר מלואים לשלחן ערוך של הר"י קרו, שלא עסק במצות התלויות בארץ, ומסביבו שם באור, לגלות את מקורות ההלכות וברורן, בשם „בית ישראל“.

חסד רב עשה עם היהודים בזמן ההוא אחד מנכבדי הנוצרים יושבי עכו, הישר אנטוניוס קאטיפאני, קונסול לממשלת רוסיה ואוסטריה. כי מלבד אשר הגן על היהודים לפני פחת עכו, הלוח גם כסף לעדת הפרושים אשר בצפת בשעת דחקם וגם לקהלת הפרושים הקטנה שנוסדה בירושלים בשנת תקע"ב. ואחרי שבירושלים לא היה יכול להשפיע בכח משרתו, שלח שמה מכתבים לאוהביו ולידידיו, שישתדלו הם להגן על היהודים ודעורם. היהודים, כמובן, הכירו את הטובה הרבה שהשר הזה עשה להם, ובשנת תקפ"ז כאשר הלכו משלחים מצפת ומירושלים לערי ליטא, ספרו להם את חסדי השר הישר, ובישובם הביאו לו מכתב תודה וברכה ושיר תפלה מאת עדת היהודים יושבי ליטא ורוסיה הלבנה בגלל החסד שהוא עושה עם אחיהם הערובים בארץ הקדושה. המכתב והשיר נכתבו בידי המשורר אדים הכהן לבנון².

¹ נרסם בורשה חריא בזרנגן ויש גם בעברית.

² ע' שירי שפת קדש ח"א ע' 137—144.

גם שלישה יהודים תושבי ארם צובה: אליהו, רפאל והלל לבית פינאסק, שנתכבדו בתאר הכבוד, גנרל קונסול לממשלת רוסיה על חפי ים התיכון. תמכו בידי האשכנזים אשר באו להתישב בארץ ישראל, וגם להם הגישה עדת הפרושים שבליטא בשנת תקפ"ה שיר תודה (1).

בשנת תקצ"א עלה מברדיטשוב ונתיישב בצפת ר' ישראל בק, שהיה אומן נפלא וביחוד במעשה הדפוס (אותיות דפוס סלויטה נעשו על ידו). הוא הביא עמו מכבש דפוס (של עץ) ואותיות ומיד נגש להוציא ספרים מהזמנות אחרים. או מעצמו (2). ובראותו שהאותיות שהביא עמו אינן מספיקות, הכין בדפוסו מחלקה מיוחדת ליציקת אותיות (כל הפועלים, כמובן, היו עברים). הספר הראשון שהדפיס היה סדור תפלה כמנהג ספרד עם פירוש קצר, שפת אמת — תחת ממשלת השר הגדול מחמד עלי באשא בשנת י"א ישראל (תקצ"ב), ובשנה השניה — תקצ"ג — ספר תהלים עם נקודות וטעמים עם באורי זהר ומצודת ציון וגם התחיל להדפיס חמשה חומשי תורה עם רשיי ובעל הטורים ופירוש, שפתי חכמים ופירוש על הפטרות מר' חיים יוסף דוד אזולאי. למלאכת הדפוס הוסיף גם מחלקה לכריכה, ובסך הכל עבדו אצלו שלשים פועלים עברים. והמלאכה היתה יפה מאד לפי ערך הטכניקה של הזמן ההוא. ר' ישראל בק ידע גם ברפואה והיה נותן סמי מרפא חנם לכל החולים, יהודים ושאינם יהודים, ושמו הטוב יצא לתהלה גם עד בארות ועכו, ויהי לממלא מקום קונסול ואלאכיה. גם איברהים פחה (ע' לקמן פ' ל') הוקיר אותו מאד, ובכל פעם בבואו לצפת היה מתאכסן אצלו. ולאות רצון נתן לו במתנה כפר אחד בסביבות צפת. ור' ישראל בק התישב שם, ומדי יום ביומו היה בא העירה לפקח על עסקיו.

פ ר ק ש ל ש י ם .

מחמד עלי ואיברהים בנו חורגו. חרבן עכו. בזת היהודים בירושלים. בחברון. בצפת (תקצ"ג). ר' אברהם דוב מאברוטש. בטבריה. נצחונג של איברהים. מפלתו (ת"ר).

בשנת תקצ"ב פשע מחמד עלי פחת מצרים בשלמן התורכי שבקושטא, וישלה את בנו חורגו איברהים פישה, וילכד את הערים עזה, יפו, ירושלים, שכם וחיפה. את העיר עכו החריב כמעט כולה, כי יותר משלש מאות וחמשים אלף פצצות זרק אל תוכה, שהרסו את כל הבתים, ורק החומה לא נבקעה, עד שבא טהנדס אחר ולמדו איך לפרוץ את החומה. והוא במישך שני שבועות פרוץ את

(1) שם עמוד 14—15.

(2) ירושלים כרך ה' 186—324. הדפוס הראשון שהיה בצפת במאה הרביעית (לעיל 74) נחרב כבר ולא נשאר ממנו כלום. עי' מאמרו של הר"ר ברלינר ירושלים כרך ב' בחלק הגרמני 68—76.

החומה ויתן את העיר לבו לאנשי חילו, ואת עבדאלה (ראה לעיל 123) לקח בשבי ויורידהו מצרימה¹).

אחר כך שפך איברהים את ממשלתו על כל ארצות סוריה, ערב, נוביה וחלק מארץ אנטוליה ויגיע עד איזמיר, ולולא שמו מלכי אירופה מעצורים על דרכו, כי אז היה מגיע עד קושטא.

מחמד עלי הנהיג במקומות ממשלתו סדרים טובים, אסר על הפלחים לשאת נשק ויבער את השודדים מהארץ, בטל את מס הדרכים, שכמעט בכל כפר היה כל עובר אורח צריך לשלם לשיך הכפר. ביחוד כבד את בני ארצות אירופה וישמור עליהם שלא יגעו בהם לרעה. היהודים השבו, שמעבשיו יוכלו לשבת בארצם בטוחים מפחד אויב, אבל מהרה נוכחו, כי צרת הגלות עדיין עומדת בתקפה.

בשנת תקצ"ג לכד איברהים פשה, אחרי מלחמה כבדה עם הדרוזים — את הגלעד ואת הבשן, ושאר הערים שבכבר הירדן מזרחה. אחרי הכבוש דרש שיבואו הנכבשים בחיל צבאו. אז התקוממו הבידואים והתפשטו בארץ, בזוזו, רצחו ויעשו שמות. איברהים היה בזמן ההוא באלכסנדריה, והצבא שהשאיר בארץ ישראל לא היה יכול לעמוד נגד המתקוממים².

בחדש אייר תקצ"ג נגשו גדודי המורדים ללכוד את ירושלים. גדוד הממשלה שהיה בירושלים לא היה מספיק לצאת נגדם למלחמה, ולפיכך סגרו את שערי העיר ולא נתנו למורדים להכנס. והאויב צר עליה ששה ימים רצופים. לאחרונה הצליחו אחדים מהמורדים להכנס העירה דרך תעלת השופכים, ואחדים טפסו ועלו על החומה ופתחו את השערים, ובחצות הלילה נכנסו כל המורדים אל תוך העיר בתרועה ובששון. אנשי הצבא של הממשלה נסגרו בתוך המבצר ועזבו את העיר הפקר. והמורדים פשטו על העיר ויבזו אותה.

בבית הרב ר' יוסף מלאדי דפק חיל אחד בפתח, וכשפתח לו ר' יוסף, ירה בו החיל ויהרגהו.

אולם מהרה העביר ראש המורדים כרוז, כי לא יעזו לנגוע בתושבים לרעה, ומי שיעבור על הפקודה יומת. אז נרגעו היהודים קצת.

ביום כ"ה אייר באה השמועה כי איברהים פחה עולה עם צבאו הגדול והנהו כבר ביפו. פחד נפל על המתקוממים ויפוצו וילכו לדרום הארץ. וממחרת בא איברהים פחה ירושלימה, ותושביה קדמו את פניו בשמחה, כי היה כמלאך גואל בעיניהם. הוא העניש קשה את המורדים שנפלו בידו והשיב את הסדרים בעיר.

¹ (אדוארד רובינזון חיג.)

² (מקונטרס קורות העתים... מכאן ולהלן אני מביא כלשון המחבר.)

בסוף חדש אב לכד איברהים את שכנם (נבלוס), ששם התבצרו המורדים, ויקח מהפלחים את כלי זיינם, שלא יוכלו ללססם את התושבים. ואולם השיכים של המורדים הספיקו לנוס הברונה ויתבצרו שם. ואיברהים רדף אחריהם וילכד גם את חברון, ויתן את העיר לחיל צבאו לשלול שלל כאות נפשם. והם שלחו ידם בבזה וגם הרבה מהתושבים הרגו. כשראו הישמעאלים שאין להם מפלט, באו ויסתתרו בחצר היהודים, בידעם כי לב איברהים טוב ליהודים. אולם כשנודע הדבר לחילי איברהים, התקצפו גם על היהודים, כי חשדו בהם, שגם ידם עם המורדים, ויתנפלו על שכונת היהודים, ויהרגו בהם רבים, ויבזו את רכושם וגם הרסו את כתי הכנסיות.

ובזמן שהיה איברהים פחה עסוק עם חיליו להכניע את המורדים בנגב יהודה, היו היהודים בצפת לבז ולמשיסה, ואי אפשר היה להם להודיע את צרתם לאחיהם היושבים בערים אחרות. המורדים ידעו כי רב תושבי צפת הם נתיני ארצות אחרות, ואם יודע לקונסולים, היושבים בערי החף, מה שהשודדים עושים לנתיניהם, יחישו לשלח עזרה צבאית להלחם במורדים. ולפיכך סגרו המורדים את כל הדרכים ולא נתנו לאיש להמלט, ויבזו את העיר, הפשיטו את האנשים ואת הנשים ערומים וגם ענו אותן. כששה שבועות היתה צפת בידם לעשות כל מה שהיה לבם השוכב הפיץ, עד שהספיקו להחריב לגמרי את העיר.

הרבה יהודים ברחו אז לבית המדרש וביניהם היה גם הרב ר' ישראל בעל תקלין חרתין ועוד נאספו שמה יהודים מְכִים ופצועים. שם התפללו ותקעו בשופר. ואולם גם שם לא מצאו מנוח, כי מהרה באו השודדים לבית המדרש ורצו להרוג את ר' ישראל... העם הרים קול ככי גדול, התחננו לפני הצוררים, ואחרי שנתנו להם שבעה דינרים קבלו רשות לברוח. ור' נתן נטע בהרב החסיד... ר' מנדל זלה"ה היה יושב ירושלים ורק במקרה בא לצפת, ובעת ההתנפלות ברה לבית הקברות, ושם דבקהו הליסטים ונקרו לו עין אחת. וה' יעקב הירש ממוהיליב וחכם ספרדי נחבאו בחצרם, וסגרו הדלתות, ועלו על הגג, ולקחו עמם אבנים להשליך על ראשי השודדים כשיקרבו. אבל השונאים הרגישו בהם, ויירו בהם, ויהרגו את החכם הספרדי, ואת ר' יעקב פצעו, ונכנסו אל החצר, ובזו את הכל, וענו את הנשים, ואת הזקנים. שנשארו בבית המדרש, שלא יכלו לברוח, הכו מכות אכזריות. וגם קרה לו להרב ר' משה מאנטיפולי, שהחביא את עצמו בבימה, והשודדים תקעו בחרבותיהם דרך הסדקים בבימה ואליו לא ננעו. הם החריבו הרבה בתי כנסיות, וקרעו את כל ספרי התורה, והשחיתו את כל הספרים, וגם את בית הדפוס החריבו. מהיהודים שהתחבאו בחורבה שעל ההר, שארית המצודה, נשארו כשש מאות איש ערומים ורעבים.

בזמן ההוא ישב בצפת הרב החסיד הגדול ר' אברהם דוב מאַברומש.
ר' אברהם דוב בא לארץ ישראל עם קהל חסידיו באנית מפרשים, ובה
התפללו בצבור ויקראו בתורה.

האיש הזה היה גדול מאד בתורה ובחסידות, במעשה חסד היה זריז עד
למסירות נפש. השפעתו על כל יודעיו היתה רבה ועצומה מאד, כי נחשב
כמלאך אלהים.

בראש השנה לפני תקיעת שופר עלה ר' אברהם דוב על הבמה. חישבו
לשמוע מפיו דרוש, אך הוא רק אמר: רבותי! היום ראש השנה, צריך לשוב
בשובה. והדברים הפשוטים והמעטים הללו כל כך השפיעו על הקהל עד
שתיקף בקריאת, למנצח" געה כלו בכני עצום.

עליו ספרו אגדות נפלאות. ספרו, שהאניה שהלך בה לארץ ישראל
מהרה מאד בדרכה ולאחר ששה עשר יום הגיעה לחיפה. רב החובלים אמר,
שמעודו לא נסע נסיעה מהירה שכזו וחשבו שבזכות הרב הקדוש קפצה
לו הדרך.

והנה גם על הרב הזה התנפלו השודדים ויפשיטוהו ערום ממש בלי
כתונת (רק אחרי איזה ימים נשלחה לו כתנת מטבריה). וגם הוא היה בין הנחבאים
בחורבה שעל ההר. מאכלם היה "פתא" (עוגה ערבית) בבקר ו"פתא" בערב,
וליום השבת היו מחלקים שלשה, שלשה בצלים לשלש סעודות. ור' אברהם
דוב היה עוד מחלק ממוזנו הדל לאחרים. שאר האנשים נתפזרו לכל רוח ואיש
לא ידע היכן רעהו. היו ילדים קטנים שלא ינקו ימים אחדים, כי נעזבו מאמותיהם.
אחרי שנתיישבה קצת דעתם של המתחבאים בחורבה, שלחו מתוכם אנשים
אחדים העירה לראות מה נעשה שם. בין השלוחים היה ר' דוד ממאלוב, שהיה
איש עשיר וחסיד, והשודדים גולו כל מה שהיה לו ועזבוהו ערום, לא היה
עליו כלום, מלבד טלית קטן. ועמהם הלך ר' שלום החיס הזקן שידע ערבית,
והרבה ישמעאלים שתפר להם היו ממכיריו. וראשית דרכם היתה לבתי המדרש.
בצפת היו אז שלשה עשר בתי מדרש, ובהם כחמש מאות ספרי תורה, מלבד
ספר התורה של ר' יצחק אבוהב, שהיה בבית המדרש של האר"י. בספר הזה
היו קוראים רק בשבועות). שם קרעו את בגדיהם בראותם החרבן הגדול שנעשה:
כל ספרי התורה היו מוטלים קרועים על הרצפה, מיריעות ספרי הקדש עשו
דחם הגוים סנדלים, והנפחים עשו מהם סנורים למלאכתם, גם ספרו של ר'
יצחק אבוהב נתחלל ונקרע. וגם הספרים שהיו בבית המדרש של ר' שמעון
בן יוחאי בכפר מירון נקרעו.

את בתי היהודים שברו קצת מפני שהשודדים חשבו, שהיהודים טמנו
את רכושם בקירות ביתם, או פשוט מרשעות. את הדלתות והחלונות והרהיטים
השחיתו ונפצו מבלי השאר מאומה.

הערבים שבטבריה רצו גם כן לעשות ליהודים מה שעשו בצפת. אבל היהודים פייסו אותם ונתנו להם מאה כיסים (כל כיס — ת"ק גרש), ובכל זאת זמן רב היו ישרוים בפחד גדול.

בכלל היה הפחד גדול בכל מקום, כי המורדים היו מתהלכים כזאבי ערב, שורדים וחומסים והורגים, ואין מציל.

אולם ר' ישראל משקלוב הצדיח סוף סוף לשלוח איש אחד עם מכתבים לקונסולים, כי ימהרו להציל את שארית הפליטה. הקונסולים פנו אל איברהים פשה, אך הוא היה טרוד בהשקטת המרד בירושלים, ולפיכך פנה איברהים אל ידידו אָמיר הדרוזים שבלבנון, כי יעזור לו להשקיט את המרד בצפת, והאָמיר בא בחדש תמוז לצפת, וישם שפטים גדולים במורדים, ויעש חפזים בכתי הערבים, ומה שמצא משלל היהודים השיב להם, אך מעט מאד נמצא, אף לא החלק העשירי¹), והיהודים נשארו דלים וריקים.

מעט, מעט שבו היהודים איש איש לחורבתו ולעבודתו²). וגם ר' ישראל בק שב והקים את בית הדפוס שלו, ובשנת תקצ"ז נדפס אצלו ספרו הגדול של ר' ישראל משקלוב, פאת השלחן³; אולם גם על מלאכת הדפוס היא נראה חותם הרלדול, ולא היה בה ההוד והיופי, שבו הצטיין דפוסו מלפנים. בשנת ת"ר נפל הגבור המצרי, איברהים פשה, במלחמתו עם התרכים שנעזרו על ידי מלכי אירופה, וארץ ישראל באה שוב תחת ממשלת השלטן אשר בקושטא.

פרק שלשים ואחד.

רעש הארץ בצפת בשנת תקצ"ז. קרבנות הרעש. טומסון. הבזה השניה. הרב ר' אברהם דוב מאברוטש. הד"ר א. לוי. מזכירו של מונטיפיורי. אחרית ימי ר' ישראל משקלוב. ר' אברהם שלמה זלמן צורף. ר' ישעיה ברדקי. בנין החורבה. בית כנסת המקובלים. בית אל. ר' שלום שרעבי ונכדו ר' אברהם חסיד.

עוד לא נרפאו היהודים מהמכות אשר חָכו על ידי המתקוממים והנה שואה חדשה שלא פללו: ביום כ"ד טבת תקצ"ז רעשה הארץ, וערים וכפרים רבים נזוקו: בצוד ובצדון נהרסו בתים רבים, גם בכארות נבקעו ונזוקו בתים רבים, בשכם נהרגו איזה אנשים, גם בירושלים היתה רעידה חזקה, אך הבתים והאנשים לא נזוקו וכן גם בחברון (מלבד שמש המסגר שנפל אז מעל המסגר

¹ ס"ה עלה אז הנזק 6,135,250 פיאסטר.

² ספרו, שאחר ששבו יושביה אליה נצאו באחד הכרתמים נמר חי, ששם שם מאורתו, בראותו, כי המקום ששם מאדם (ריי בק בהקדמה לספרו עבודת הקדש וריי משקלוב בהקדמה לפאת השלחן).

זימת). הכפר סג'רה, שבה ישבו אז ערביים, נחרב כליל. אך יותר מכלם סבלה העיר צפת.

וזהו מה שספר הד"ר טומסון שבא לצפת תיכף אחרי הרעש¹:
„...עד הנה לא רציתי להאמין לשמועות שבאו. אבל די היה להעיק מבט אחד על הנעשה בשביל להכיר שאין שפה, שבה אפשר להביע את החרבן הנורא. כל העיר נהפכה לגלים. התושבים היהודים, שמספרם היה כששת אלפים, בנו בתיהם בשפוע ההר הזקוף, וכשרעדה הארץ רעידה חזקה, שממנה נהרסו הבתים, נפלו הבתים העליונים על התחתונים והתחתונים על התחתונים מהם וכך עד הסוף. וזו היתה הסבה, שכל כך רבו הקרבנות באסון הזה. בתים אחדים מהתחתונים נסו בחרבות הבתים שעמדו עליהם מלמעלה, והאנשים שלא הומתו כרגע מן המפלת, מתו אחר כך, מאפס מקום לצאת. אחדים היו חמשה, ששה ימים, ואחד, כמו שספרו, חי שבוע ימים תחת המפלת והצליחו להוציאם חיים. יהודי אחד, שהיה בעל משפחה, ספר לי, שהוא מצא את אשתו וילדה בזרועותיה מתים, ופטמת דדה בפי התינוק. הוא חושב שהילד גוע ברעב בבקשו לינק משדי אמו המתה. הורים ספרו לי, כי שמעו מתחת האבנים קולות ילדיהם: אבא, אמא! ואחר כך הלכו הקולות הלוך ורפה, עד שנאלמו לנצח. ובאותה שעה עמלו ההורים לשוא להסיר את האבנים הכבדות ולהוציאם את הילדים מתחת המפולת, כי קודם שהספיקו לגמור, נפחו אלה כבר נפשם. סבבו אותנו גברים שאכדו להם נשיהם, ונשים שאכדו בעליהן, הורים בלא ילדים, וילדים בלא הורים, והם היו הפליטה הנשארת. האנשים התישבו באהלים על החרבות ותחת החרבות, שהקימו מקרשים ישנים, ורבים ישבו תחת כפת השמים בלא מחסה.

הלכנו לבקר את הפצועים. נכנסנו אל האהל, שנטו שם בזמן קצרה, ומצאתי ראשית כל אשה אחת שוכבת על הארץ מכוסה בשמלות מלוכלכות; בדקנו אותה, והיא מלאה פצעים שכבר עלתה בהם רקבובית, ולדעתי שעות חייה היו ספורות. נתתי לה קצת אופיום להקל את מכאוביה, ופנינו ממנה לבקר את האחרים, שפצעייהם היו גיב נוראים.

עברנו מטפסים בעמל גדול ע"פ איזה חורבות ואחיכ דרך מערה ונכנסנו תחת איזו כפה ומצאתי שם שמונה פצועים תחת המון שברי אבן. אצל אחדים נשברו פרקי רגליהם בשנים שלשה מקומות. ואחרים כל כך נפצעו וצבו, עד שבעמל רב אפשר היה להכיר בהם תבנית אדם. ואחרי שלא רחצו ופצעייהם לא חבשו עלה סרחון נורא מהם, עד שאי אפשר היה לשהות שם איזה זמן שנוכל לעזור להם. ואחרי שנוכחנו שבבית המתים ישנוה אין תרופה והקלה, שבנו לאהלנו. ונחליט להקים אהל גדול מקרשים ומדלתות שכורות ולהביא שם

¹ (אצל רובינזון בכרך ג' ח"ב, וגם אצל הריר ניימן בספרו Jerusalem.

את הפצועים ולסדרם כראוי. אבל רק לאט לאט יכולנו להוציא את מחשבתנו לפעולה. קשה היה למצוא עצים ראויים לזה וכל הדרוש לבית חולים. במשך הזמן השגנו את היותר דרוש, ואחדים מהפצועים הובאו אלינו עוד בטרם שהיה חלק מהבנין ראוי לקבלת חולים. הארץ הוסיפה לרעוד. טעת שכאנו היו איזו פעמים רעידות קלות וגם חזקות.

אחרי שגמרנו את עבודתנו, אספנו את הפצועים ונתנו להם רפואות וחבשנו את הפצועים בחבישות נקיות, ושכרנו רופא מיוחד. עזבנו את צפת והלכנו לטבריה. שם לא היו הקרבנות כל כך מרובים, מפני שטבריה נמצאת בבקעה וצפת בהר. בטבריה היו 2500 איש, ומהם נהרגו רק 700, תחת שבצפת מששת אלפים איש נשארו רק שני אלפים⁽¹⁾.

הרב החסיד ר' אברהם מאברוש נשאר לפליטה מהרעש, והוא היה הראשון שהחיש עזרה לפצועים ועבד בכל כחו להציל כל מה שהיה אפשר להציל. הקברנים היהודים בצפת לא יכלו לקבר את כל המתים כי רבים הם מאד, ולפיכך שלחו לעכו והביאו משם מאתים ערבים עם מגרפות וקופות, והיו מוציאים המון גופות מתוך המפלת, צוברים בשקים ומקברים. עבודה זו נמשכה כמה שבועות ועוד טרם הספיקו לקבור את כולם⁽²⁾. הרבה נשים נתעגנו, כי בעליהן נשארו קבורים תחת המפלת ולא נמצאו⁽³⁾.

את המקובל ר' ניסים זרחיה אזולאי (נכד ההיד"א) מצאו מעוטף בטלית תפילין ושקוע חציו בתוך ערמות אבנים, וכבר נתמעכו רגליו. בת אחד העשירים נמצאה אחר שעברו עשרים וארבע יום למפלת. כל בני הבית נהרגו, ורק היא לבדה נשארה בחדר הבגדים שבקומה התחתונה, שלא נהרס, אבל היא לא יכלה לצאת ומתה שם ברעב. החופרים מצאוה שוכבת לבושה תכריכין, שכנראה הכינה בעצמה בשבילה בראותה שאין תקוה להנצל, וספרים מונחים סביבה, ומנורה מראשותיה.

עוד איזה שנים היתה צפת מלאה בעלי מומים שהתהלכו כצללים על משענותיהם והזכירו את ימי הבלהה. כאשר סייר החוקר אדוארד רובינזון את צפת ביום כ"א לחדש יוני תקצ"ה, נראתה העיר כגלי חורבות. אמנם בתים אחדים נבנו מחדש, אך הרבה חורבות עוד לא נפנו והעיקו בשממותן על רוח יושבי העיר העלובה.

ובזה עוד לא נגמרו אסונות צפת...

עוד לא הגלילו הפצועים האנושים שנפצעה מרעש הארץ, והנה שוב בזה ושוד, פרעות וענויים.

(1) לפי עדות ר' ישראל בק נהרגו אז בצפת רק כאלפים איש.

(2) א. בן ישראל ב. הסועל הצעיר" חרעיג מנומר 9 ואילך.

(3) שו"ת חקי חיים לרי חיים גגין.

ביום ש"ו תמוז תקצ"ח עלו הדרוזים ועמם הערבים של הכפרים הסמוכים על צפת לבזוז בזו. בזמן ההוא היה הד"ר אליעזר לוי—מזכירו של ר' משה מונטיפיורי—בצפת. כאשר נשמע, כי הדרוזים קרובים אל העיר, כתב הד"ר לוי בקשה בערבית אל פקיד העיר ובקש, כי יגן בעדם. הפקיד קבל את הבקשה וישבע בראשו ובעינו, שלא ימוש מהעיר ויגן עליהם, אך היהודים ידעו מראש כי כל דבריו שקר.

באמצע הלילה נשמע, כי הדרוזים באו העירה. היהודים, אנשים נשים וטף, נתאספו בבית הרב ויבכו בכי רב והרב ר' אברהם דוב מאברוטש ביניהם, ופניו חורים כמת. אז שלח הרב לקרוא להד"ר לוי ויאמר לו: נלכה נא אל שר הדרוזים ונשאלה ממנו מה הוא דורש מעמנו. ובעודם מתעתדים ללכת, והנה דרוזי ליסטים אחד נכנס הביתה. והד"ר לוי אמר לו: „אם כנים דבריכם, כי באמת ובאמונה ובמשפט אתם באים הנה (כך רגילים הדרוזים לדבר: „באמת, במשפט ובאמונה אנו באים, אל תיראו!) הגד נא לנו מה אתם מבקשים ממנו, ואנחנו נמלא את בקשתך, ורק אל תפגע בנפשנו“. אך השודר ענה בחוצפה: „את אשר בחפצי לעשות הנני יודע בעצמי, אך בראשונה תן את כספך“. ותיכף פשט מהד"ר לוי את בגדיו וגזל את כספו. פקיד העיר, בראותו כי הדרוזים באו, מהר ונמלט על נפשו. אז התחילו היהודים לנוס מהעיר, והדרוזים רצים אחריהם וקוראים: אל תיראו, אל תיראו! אך כראותם שאין היהודים מאמינים בדבריהם, הסתערו עליהם, ואת אלה שלא הספיקו לברוח, הכו הכה ופצו, ויפשטום ערומים ויגזלו את כל אשר להם.

והערבים תושבי העיר התחברו עם הדרוזים ויחד השחיתו והתעיבו: נשים עדינות ענו בראש חוצות, את הכלים והחפצים בזזו ושאר כלי הבית שברו לרסיסים, ויבואו לבתי המדרש ויקרעו את ספרי התורה לקרעים, ויכו את האנשים ויפצעום, בדרשם מהם כי יגלו להם אוצרותיהם.

רבים מהיהודים נמלטו ויתחבאו במערות, ואולם אלה שבקשו מפלט להם אצל שכניהם הערבים בעין זיתון ראו מהרה, כי יצאו מן הפחת ונפלו בפה. כי הערבים ההם ענו את הנמלטים אליהם בענויי מות ויפשיטום ערומים.

והשודדים תפסו את הרב. הוא מסר להם את כל הכסף שהיה אצלו מאה וחמשים „כיסים“, אך המה דרשו עוד אלף „כיסים“. ויאסרו את הרב בכבלים ויאמרו להמיתו. הרב עמד במנוחה וישאל מים לרהוץ כפיו ויאמר: תנו לי, בני, להצדיק דין שמים על משפטו, אשר שפטני היום.

השודדים ישבו לאכל בבית הרב, אך פתאם בא זקן אחד ערבי ויקרא בקול גדול: „אתם עודכם יושבים פה? הלא איברהים פחה בא עם חילו ולא ישאיר מכם שריד ופליט“. כשמעם, נפל עליהם פחד גדול ויעזבו את כל השלל ויברחו, אחרי שעשו בעיר שמות שלשה ימים ושלשה לילות. והיהודים, שנחבאו

בקרבת העיר, בראותם מנוסת הדרוזים, שבו העירה ויתירו את הרב ושאר האסורים מכבליהם.

לטוב יזכר אחד מנכבדי המשלימים מוסטאפה-מחמד, שגם בעת ביאת הדרוזים בקש להגן על היהודים ולתת בעדם כפר כמה אלפים גרוש, אך השודדים כמעט שאמרו להמית אותו. כישבו היהודים העירה, מהר מוסטאפה-מחמד לבוא אל הרב ולמסור על ידו את כל הכסף הנפקד אצלו מקופת העדה. גם בימי הרעש עזר הערבי הזה הרבה ליהודים כפנוי הערמות והוצאת הנפצעים. גם להד"ר לוי, במצאו אותו לבוש קרעים, אחרי שהשודדים פשטו מעליו בגדיו, נתן חליפת גמלות חדשות וגם מעט כסף שילך ירושלימה¹).

אחרי שעזבו הדרוזים את העיר באו הערבים ודרשו מהיהודים, כי יתנו להם תעודה בכתב, שהם הגינו על היהודים בכל כחם, ואם לא—יסיתו בהם את הערבים שכניהם לעשות עמהם כלה. והיהודים נאנסו לכתוב ולחתום להם תעודת שקר, כי יראו מאד פן יקימו צורריהם את דברם.

מיראה חשבו היהודים לעזוב את צפת ולצאת לחיפה, הקרובה אל הים מקום שספינות הולכות ובאות, ושם יושבים הקונסולים, ותמכו את דעתם במאמר הז"ל, והגליל יחרב". הם בקשו את הד"ר א. לוי לדבר על לב הרב, ר' אברהם דוב, כי גם הוא יסכים. אבל הרב ענה: "אמנם אם רב העדה יסכימו, אנכי אהיה מוכרח לבטל את דעתי ולעשות כרצון העדה. אולם לדעתי אין אנו רשאים לעזוב את המקום, וה' הטוב בעיניו יעשה. צריכים אנו להחזיק את ישוב העדה העתיקה הזאת ולשמור על בתי הכנסיות, שלא יהיו לחרבה". ובאמת, אחרי ימים אחדים בא שר אחד משרי הממשלה עם חילים ויעניש קשה את הישמעאלים. השר צוה על היהודים לערך רשימה מכל הנוזקים, וממחרת בבקר ראו, כי החוצות מלאים בגדים וכלי נחשת ושאר כלי בית, שהחזירו הישמעאלים בלילה מפחד השר. כן הודיע השר כי יש אצלו בית מיוחד מלא בגדים וחפצים שונים שהוציאו חיליו מבתי השודדים, וכל אחד מהיהודים יבוא ויכיר ויקח את שלו, השר הטיל על הישמעאלים לשלם בזמנים ידועים את הנוזקים שהסבו ליהודים וגם גבה מהם את התשלום הראשון. אך השאר לא נגבה, כמו שאבדו הנוזקים של הבזה הראשונה.

עוד ימים רבים לא היה הגליל בטוח משודדים בדרכים. אבל בעיר פנימה ישבו שלווים ויחלו להקים את הריסותיהם, ובקיץ תקצ"ט נבנו שם שני בתי כנסיות במקום אלה שנפלו בימי הרעש, אחד לעדת הספרדים והשני לאשכנזים.

¹ שער ירושלים, שער ב'. ספר הזכרונות של יהודית מונטיפיורי. מכתבי א. לוי בדכ"ר של

מ"א גינצבורג. ירושלים לונק, כרך ה'.

ר' ישראל משקלוב יצא מצפת לירושלים לפני הרעש (כ' בטבת תקצ"ו) לגמור שם את קנית החצר, אשר בקישו אמרכלי אמשטרדם לקנות, וליסד בה בית מדרש לקהלת הפרושים, והוא הלך והצליח וקנה את החצר. כשבאה אליו השמועה על דבר הרעש, שלח את התנו הרב ר' ישעיה ברדקי ור' אריה נאמן ועמהם עוד עשרים איש (מאלה שבאו עמו מצפת) ומסר בידם ישנים עשר אלף גרוש, שלוח מעשירי הספרדים, לעזר לנגועי הרעש, ובוה הציל נפשות רבות ממות, והביא קצת נחומים לאבלים. בני ביתו של ר' ישראל היו בזמן הרעש בטבריה ונצולו, ובאו לירושלים. עדת האשכנזים קבלה אותו לרב ומנהיג.

הד"ר א. לוי כותב, כי בהיותו בירושלים בשנת תקצ"ט היה בבית הרב ר' ישראל. הוא היה מדבר ביום השבת רק בלשון הקדש, ועל כן היתה שיחתו לענג לד"ר הבלשן הזה. לסעודה השלישית נאספו מטובי העדה, ור' ישראל דרש לפניהם בדברי תורה ואחר כך נתנו המסכים קולם בשיר עד תפלת מעריב. גם הגוים היו מכבדים מאד את הרב וילוו לו כסף בלא כל משכנות ובטוחות, אלא על הבטחתו לשלם כאשר תגיע החלוקה.

ספרו, כי פעם היתה שנת בצרת, וכסף החלוקה נתאחר לבוא, ולא היה לו במה לקנות חטים למצות בשביל העדה. פתאום ראה, שבדוים באו עם גמלים טעוני חטה. ר' ישראל שלח את משרתו להתראות עם הבדוים. המשרת הלך והשתוה עמהם על דבר המחיר, אבל הרב אמר, כי עכשיו אין לו כסף. הבדוים התרצו לפרוק בהקפה. ר' ישראל קבר את החטה, והבדוים הלכו להם. עבר זמן הפרעון והבדוים לא באו לגבות חובם, וגם לא נודע מי המה ומאין באו, ויהי הדבר לנס...⁽¹⁾

בראשית הקיץ תקצ"ט הלך ר' ישראל לטבריה ואחרי ימים מספר חלה וימת ביום ט' סיון, ונקבר בטבריה.

ספריו החשובים ביותר הם: תקלין חרותין על מסכת שקלים, נדפס בפעם הראשונה במינסק תקע"ב, ואח"כ נדפס בהוצאות שונות בתלמוד בבלי; פאת השלחן, — הדינים הנוגעים לארץ ישראל, נדפס בצפת תקצ"ו. בהקדמתו לספרו זה הוא מספר כל ההרפתקאות שעברו עליו ועל עדתו מיום בואו לא"י. ומספריו שבכתובים חשוב הוא ביחוד הקונטרס, מנוחה ונחלה על דבר תקנת העזבונות, שהיתה נהוגה אצל הספרדים, שכל מי שמת בא"י ואין לו שם יורשים יפול עזבונו לקופת הכולל (ע' לעיל 116) ועוד דרושים וחידושים.

בימים ההם עלה והתישב בארץ ישראל הרב ר' ישראל איסר מוילנא, שהיה גם כן תלמיד הגאון ר' אליהו מוילנא. החסידים ספרו, כי אותו שלח הגר"א אל האדמו"ר ר' שניאור זלמן מלאדי להתבונן על הליכותיו בקדש,

(1) לוח א"י חרע"ב 149.

וכאשר ישב שם איזה חדישים, נקשר לבו באהבה אל הרבי ואל תורתו. ובשובו לווילנא ספר בשבחו של הרש"ז¹)

בחצי האחרון של המאה הששית היה רב בירושלים ר' חיים משרנוביץ, מחבר ספר „באר מים חיים“ על התורה, סדורו של שבת², „שער התפלה“, וארץ החיים“ ונפטר בשנת תקע"ג³).

בשנת תקצ"ח היה בירושלים רק כולל אחד מהאשכנזים, 470 נפש והכנסת החלוקה 2543 אדומים זהב. הגבאים היו בוילנה ר' יצחק מולוזין ור' חיים פרנס מוילנה³).

אולם מאז הלכה קהלת האשכנזים וגדלה בירושלים, כי רבים עלו מרוסיה מעדת האשכנזים לבלות את שארית ימיהם בירושלים, אחרי שמעם כי שם ישנה קהלה מסדרה, וגם מצפת וטבריה באו ירושלימה בימי המצוקות של עבדאלה פשה. וכאשר לא הספיקה החלוקה התחילו גדולי ישראל לדקדק יותר, שהנדבות הנתונות בשביל עניי ארץ ישראל תבאנה בשלמות לתעודתן. והרב ר' אריה ליב קצינלנבוין מבריסק הכריז אסור המור, שלא לשנות את מעות ר' מאיר בעל הנס (רמבע"ג)—כלומר מה שמנדבים לשם ארץ ישראל—לצדקה אחרת. וגם ר' חיים מולוזין הסכים לכרוז הזה, כי עניי ארץ ישראל נחשבים כעניי עיר המנדב. הגבאות הראשית נעתקה אז ממיין לאמישטרדם (ששם היא עד היום). ובכל זאת צריכים היו יושבי ירושלים לשלוח מזמן לזמן שלוחים להוציא לארץ לעורר את העם לנדבות.

כשגדלה העדה האשכנזית, לא יכלה עוד להסתפק בבית המדרש הקטן של הר"ר חיים ן' עטר (בעד אור החיים), שהיו שוכרים אותו, אלא בקשו לבנות להם בית מדרש גדול ויפה. כסף היה להם, כי העשיר הצדיק, ר' עקיבא לרן מאמשטרדם, הקדיש לזה סכום מסוים. אך בדבר מקומו נפרדו ראשי העדה: ר' אברהם שלמה זלמן צורף, שהיה בעל רוח כביר, החליט להשתדל לפני הרשות ולקבל רשיון לבנות בית הכנסת בחצר שקנו האשכנזים במאה החולפת, שנקראה בשם חורבת ר' יהודה חסיד, ובפי הישמעאלים, דיר שכנו", ולא תהפך נחלתנו לזרים, ובפרט שהיא עומדת באמצע רחוב היהודים, אולם המנהיג ר' ישעיה ברדקי חשב, כי אם גם תסכים הממשלה להשיב ליהודים את נחלתם, יותר טוב שיקנו להם מקום אחר בשביל בית מדרש מפחד הישמעאלים שהחזיקו בנחלת היהודים; ומובן, שכל אחד מצא מסייעים ומחזקים.

ור' אברהם שלמה זלמן צורף הלך לבירת מצרים, להציע לפני הפחה את בקשת היהודים, וקונסולי רוסיה ואוסטריה המליצו בעדו, והפחה נעתר

¹ שם הגדולים החדש, דף ט'. (2) שם, ערך חיים.

³ לוח א"י תרע"ג. א. מלאכי.

לבקשתם ונתן פקודה מפורשת, כי הרישות ביד האשכנזים להחזיק ב"חורבה" ולבנות בה בתי מעון ובתי כנסיות, ואיש לא יוכל למחות בידם, וגם אין רשות לישמעאלים לתבוע מהם את החובות, אשר חבו בהמאה החולפת¹).

ומיד בשובו ממצרים התחיל בעבודת הבנין. ואולם ר' ישעיה ברדקי לא חדל מהתנגד וגמר בלבו לקנות מקום אחר וכעבור זמן קצר קנה חצר יפה ורחבת ידים ואת הבית היותר גדול שבה, שהלונותיו פתוחים נגד מקום המקדש הקדיש לבית כנסת, ויקרא שמו "סכת שלום". ואולם בנין "בית יעקב" (החורבה) עלה על בנין החצר זו. כארבעים שנה עמלו בבנין "החורבה" עד ששכללו את בית הכנסת וכל הבתים שנחצרו, ששם קבעו ישיבות ותלמוד תורה. ותהי החצר זו למרכז היהודים בירושלים.

בית מדרש אחד יש בירושלים, שבו מתפללים מקובלים ונקרא בשם "בית אל". לפי דברי הרב ר' חיים גגין², קבלה היא בידינו, שהראשון שפתח את החצר והחזיק וקבע בה קהלת חסידים, היה החסיד המקובל האלהי כמהר"ר גדליה הציון זצוק"ל³. ודר שם בדירה העליונה, ואחריו קם החסיד המקובל האלהי ר' שלום שרעבי (השמ"ש — שלום מזרחי שרעבי) זצוק"ל, ואחריו קם הרב החסיד המקובל כמהר"ר יום טוב אלגזי (מוהריט"א), ואחרי פטירתו עלה לדור בדירה העליונה הרב החסיד כמהר"ר אליהו מזרחי, נכדו של הרב ר' שלום שרעבי. (בית מדרש שכזה נוסד בשנת תרנ"ד גם בשכונת הבוכרים בשם, רחובות הנהר". ובשנים האחרונות נוסדה גם בין האשכנזים ישיבה ללמודי קבלת האר"י בשם, שער השמים").

עמוד התוך של המוסד הזה היה ר' שלום שרעבי, שנולד בסוף המאה החמשית ומת בשנת תקל"ז. בהיותו צעיר לימים עלה מתימן לארץ ישראל. מספרים, כי ר' שלום בעצמו השתכר להיות שמש בבית מדרשו של ר' גדליה חיון. אולם פעם התקשה הרב והכמי הישיבה באיזה ענין, וכאשר יצאו כתב ר' שלום את התשובה על גליון הספר.

ר' שלום עסק בשקידה רבה בכתיבי האר"י והגיה אותם טמעיות, ועיקר עבודתו היה לסדר סדור תפלות שלם, כולל כל כונות התפלות והמצות לכל ימות השנה. את הסדור הזה קרא בשם "נהר שלום", ועל פיו נהגו להתפלל חסידיו בית-אל מאז ועד היום הזה.

¹ ירושלים כרך ה' 232.

² שו"ת חקי חיים סי' ל"ו.

³ הרב חיד"א כותב עליו: "הוא הקדוש ונולד בקושטא והיה תלמיד מוה"ח אלפנדרוי. וכו' לעה"ק ירושלים והלך בשליחות מצוה לעה"ק חברון (כלומר לשם חברון) בלי כסף וכלי מחיר וחזר לעה"ק. ותמיד היה מוסיף קדושה ועסק בחכמת האמת וכוונות רבנו אר"י ז"ל בכל כחו... והכל בקדושה ובהתבודדות ופרישות".

נכדו של ר' שלום שרעבי¹, ר' אברהם שלום, הלך בדרך זקנו
וזקרא בשם ר' אברהם חסיד.

בבית המדרש, בית-אל" יש מנהגים מיוחדים, שאחדים מהם נביא כאן:
בכל יום מקיפים את התבה זו הקפות, ובשבת רק פעם אחת.

בכל עש"ק קודם מנחה עושים התרת נדרים.

בקבלת שבת מקיפים את התיבה שתי הקפות.

ביום תשעה באב מתפללים בבקר בטלית ותפלין רש"י ורבנו תם כמו
בכל יום. ובאמצע התפלה מוציאין ס"ת קורין ומפטירין. ואחר עלינו מסירים
הטלית והתפלין ונותנים אפר מקלה על ראשם וקורין, האזינו השמים' ואח"כ
מגילת איכה וספר איוב.

בליל עשירי לחדש שבט עושים למוד גדול ברב עם והדלקות רבות, שהוא
יום הפטירה של ר' שלום שרעבי. הם מדברים ביניהם בלשון הקדש.

במשך הזמן נשתנה קצת מצב היהודים בארץ ישראל לטובה. הרדיפות
העצומות חדלו. הגנת הקונסולים עמדה להם, שלא יעשקו את היהודים יותר מדי,
ודמם לא יהיה הפקר. ואולם רבת שבעה נפשם בוז עם הארץ הגא והפרא.
מספרים, שאחד הישמעאלים הוגיל ברחוב שק חטים, ושם עבר זקן אחד נכבד
מהאשכנזים, והישמעאלי צוה על הזקן היהודי, שיקח את השק על כתפו וישאהו
אל ביתו. הזקן אמר בדחילו ורחימו: הנני מוכן ומזומן לקיים מצות צער גלות,
וכמעט כרע נפל תחת משאו, לולא מהרו צעירים אחדים מישראל ולקחו את
המשא מעל שכמו וישאו תהתיו.

אם קרה ליהודי לעבור במבוי צר ולנגדו גמל, וכדי להנצר נכנס אל חנות
ישמעאלי, היה בעל החנות מכה את היהודי באכזריות נוראה. וכך בכל דבר, אם
רק מצאו איזו עֶלָה להכות ולבזות יהודי, היו מכים ומבזים.

בישנת תר"ב נמנה ראשון מטעם השלטון, עפ"י השתדלות היהודים בקושטא,
למלא מקום חכם בשי בירושלים הרב ר' חיים גגין, איש גדול בתורה וצדיק
מפורסם². על ידי התמנות החכם בשי, עלתה העדה הירושלמית למדרגה של
כבוד בעיני עצמה וגם בעיני המושלמים והנוצרים, כי לחכם בשי נתן כבוד כמו
לשר גדול בממשלה, וחילים מלואים אותו ושומרים על פתחו.

¹ עי' לוח איי תרע"ד מאמרו של א. בן ישראל עי' 78. כנראה, היו לו, לר' שלום, שני
נכדים, כי כבר הזכרנו את שם נכדו ר' אליהו מזרחי.

² עי' החכם בשי הראשון הירושלמי ר"ח גגין ספרו, כי כהוהו חולה לא היה בעיר רופא
אחר אלא זה של המסיון, וריח לא רצה בשום אופן להתרפא על ידי מסית ומדיח.

פרק שלשים ושנים.

הד"ר ר' יוסף שורין. עבודתו בארץ ישראל, עבודת החסד ועבודת הספרות במדע ארץ ישראל. הרב שיי"ר. הד"ר ש. מונק.

כחמש מאות שנה עברו מימי החוקר העברי הראשון על שדה המדע לחקירת ארץ ישראל, ר' אשתורי הפרחי (לעיל 41), ולא נמצא בישראל מי שימשיך את עבודתו, עד שבא הד"ר ר' יוסף שורין, שעלה לירושלים מאשכנז, והקדיש עצמו למקצוע זה.

ר' יוסף בהרב ר' מנחם נולד בי"ז חשוון תקס"ח בעיר הקטנה פלום שבבִּירוֹנְיָה, למד בבית מדרש המורים בעיר קולברג ואחר כך בוירצבורג. ובהיותו בן עשרים ושנים (תקפ"ז) התחיל לשקוד על ידיעת ארץ ישראל וחבר מסת א"י שיצאה לאור בוירצבורג בשנת תקפ"ט, בעברית ולועזית, ומצאה חן בעיני המלמדים וזכתה לשלש מהדורות. אחר כך החליט בלבו לעלות ולהתישב בארץ ישראל.

דרך וינה הלך להונגריה, אך שם נאנס להתעכב שנה תמימה מפני החלי רע שפשט אז בארץ, ולא נתנוהו לעבור את הגבול. משם הלך לפיומה שבאיטליה, וגם שם היה מוכרח לשבת כחצי שנה, מפני המלחמות שפרצו אז בארצות הקדם. ורק בחרף תקצ"ג עבר דרך איזמיר ורודוס, ובי"ג ניסן שנה ההיא עמדו רגליו על חוף יפו. בעיר זו עדיין לא היתה כל קהלה, ורק מפני שלא נמצאה לו שיירה לעלות ירושלימה, נשאר לשבת בה יום טוב הראשון של פסח, ובחול המועד הלך עם שיירה רגלי ירושלימה, ונתקבל שם אצל אחד מילידי אשכנז, ר' משה זָנָם.

בימים ההם ישב שם העשיר ר' שמריהו לוריא ממוהילוב. הוא עלה לארץ ישראל בכונה להחיות את הארץ. בכשרונותיו הגדולים קוה ליצור בארץ ישראל תעשייה ומסחר, וגם נגש לעשות נסיונות שונים. אולם המצב המדיני לא היה מתאים לחפצו, וכל התאמצותו נפצה אל סלע המציאות האכזרית. ובראותו כי רכושו נתמעט הרבה, ועוד מעט יצטרך גם הוא להושיט יד עם כל מקבלי הלוקה, השיב את בני ביתו לחוץ לארץ, והוא נשאר איזה זמן בארץ ישראל. אז אמנם נעשתה מהפכה בארץ: איברהים פחה לכד אותה ושפך עליה את סמשתו⁽¹⁾, והוא רצה באמת להגדיל את ישוב הארץ, לבער את השודדים, לסול מסילות ולחק חקים ישרים ולעזור להתפתחות התעשייה. וה' לוריא נחם על שהשיב את משפחתו לרוסיה, אבל אי אפשר היה לו לתקן את הדבר, והוא נאנס לשוב לארץ גלותו.

(1) ע' לעיל 132.

בזמן שישב ה' ישמריהו לוריה בירושלים הכיר את הצעיר ר' יוסף שנירץ והבין כי ברכה בו ויקחהו לביתו, ואחרי ימים מעטים נתן לו לאשה את קרובתו, חיה רבקה בת ר' שלום (שמת זמן קצר לפני זה בירושלים). מהרה החליף ר' יוסף את בגדיו האירופאים בכגדי ארץ הקדם וגם צניף חבש לראשו כמנהג חכמי הספרדים בזמן ההוא.

את כל זמנו הקדיש ללמוד התורה וגם למד את הקבלה מפי חכמי ישיבת בית אל, אבל בכל זאת לא חדל משיקוד על חקירת ארץ ישראל. הוא היה עובר ממקום למקום, מתבונן לכל הר וגבעה, עמק וגיא, חורבה ובנין, צמח ושיח וחקר מפי התושבים על שמותיהם, תכונתם, מהותם וטבעם, ועל דבר המקומות הרחוקים שלא היה יכול להגיע שם בעצמו, חקר ודרש להנדע על ידי אחרים את שמות הערים והכפרים, ההרים והעמקים, הימים והנחלים, בחקירה ודרישה מעלה כראוי לאיש המדע. למשל, בבקשו לדעת ארך היום והלילה ורגעי עלות השחר ונגין החמה באופק ירושלים, עלה אלפים פעמים בראש ההרים הגבוהים שמסביב לעיר ועל הגגות הגבוהים שבעיר, ואת תוצאות הסתכלויותיו העלה על לוח מיוחד.

בשנת תר"א שלח לאחיו שבאשכנז מכתב ארוך בגרמנית, שבו הודיעו על דבר מצב ערי ארץ ישראל והיהודים היושבים בה⁽¹⁾, ואחיו פרסם את המכתב הזה בדפוס ב"אריענט" (N 40).

בשנת תר"ג הדפיס בירושלים את החלק הראשון מספרו, תולדות יוסף, על דבר מהלך השמש והכוכבים והשבון עלות השחר ונגין החמה, ובשנת תר"ה יצא לאור כל הספר⁽²⁾. בהקדמתו הוא מתנצל על שאין שרמות בעבודתו זו, כי לא ארץ נושבת הארץ הזאת, לא נמצאים בה כלי הבטה ולא כלי המדה והמשקל... וגם לא ספרי חכמי העמים... ולא כתבתי כי אם מה שנשאר בזכרוני מילדותי, בעת אשר עסקתי בספריהם. וגם הדפוס... לא בשלמות הוא, ואי אפשר לי לצייר ציורים... וזו מלאכת הליטוגרפיה לא נמצאה בארץ. בשנת תר"ט הלך בתור שד"ר לאמריקה, ונתקבל שם בכבוד גדול. ספרו תרגם לגרמנית ולאנגלית, וכל העתונים המדעיים שבחווהו. בשנת תר"א הלך לאשכנז; שם כתב מאמר בקרת גדול על הספר Palästina של Carl von Raumer,

⁽¹⁾ את המכתב הזה תרגם ק. שולמן והדפיסו בהראל (וילנה תרכ"ו) ע' 78—99.

⁽²⁾ זהו נוסח שער הספר: זה ספר תולדות יוסף נחלק לר' חלקים. חלק א' קראתי תבואות השמש ובו ד' מאמרים: מאמר א' כדור הארץ, ב' אילת השחר, ג' צל המעלות, ד' דרך מבוא השמש. חלק ב' קראתי תבואות הארץ ובו ב' חלקים: א' מהות איכות וכמות ארץ הקדושה, ב' דברי הימים למלכי וליושבי הארץ, שחברתי אני הצעיר יוסף שורץ מילידי האשכנזים יצ"ו. נדפס ע"י הרב המרפס החכם כו' כמהור"ר ישראל בהרב ר' אברהם ב"ק הי"ו פעה"ק ירושלים תובכ"א (תרי"ה) תחת ממשלת אדוננו המלך האדיר החסיד שולמן עבד אלמאגיד יר"ה.

בפעם השניה נדפס בלמברג תרכ"ה ובשלישית הוצאה מתוקנה עם הערות ונוספות ועם תולדות המחבר ע"י ר' אברהם משה לונץ, ירושלים תר"ס.

ישבו הראה לדעת, כי חכמי העמים מאי ידיעתם בספרות התלמודית באים בהשערות פורחות באויר. מושל בנרְה וקיסר אוסטריה נתנו לו אותות הצטיינות.

בשובו לארץ ישראל התמכר כלו לעסק התורה והחכמה, ופרסם מזמן לזמן מפרי חכמתו בדפוס. מעבודתו הספרותית לא מצא שכר, ולא עוד, אלא שבשביל הדפסת שני ספריו הראשונים נכנס בחובות גדולים, שהעיקו עליו מאד, והיה צריך מהכנסותיו המצמצמות לשלם לנושיו.

הוא היה ענו ובורח מפני השררה, וכל ימיו התבודד באהלה של תורה. מתחילה היתה פרנסתו מצמצמת ממה ששלהו לו בני משפחתו מאירופה, ואחר כך, כשנתפרסם ספרו בגרמנית ובאנגלית, מצא מזה קצת פרנסה. כבודו היה גדול אצל הקונסולים, ובעת צרה היה פונה אליהם ומבקשם לעמוד לימין היהודים, והם שמו לב לדבריו.

הוא היה מטבעו בעל לב טוב וחונן דלים. מכל הכסף שבא לידו להספקתו היה מרים מעשר לעניים, ואת הנשאר מסר לאשתו לכלכלת ביתו. מזרעו ראה רק מעט נחת: ארבעת בניו מתו עליו בחייו, בהיותם עוד קטנים, וכן גם שתי בנותיו. ונשארו לו רק שתי בנות. הראשונה נשאה בחייו, אבל כעבור ששה חדשים אחרי חתונתה נתארמלה, והשניה לא נשאה בחייו, אלא כשנה אחרי מותו. בהיותו מתרחק מכל מחלקת, נזהר שלא להקניט את החרדים גם בדברים שהיה חולק עליהם, והיה מִנְתֵר תמיד על דעתו. העיקר היה לו בחיים דרישת התורה והחכמה ומעשה החסד והרחמים, ולזה הקדיש כל זמנו וכשרונותיו.

בשנת תרכ"ה בחדש שבט חלה ומת. את ארונו הביאו לבית הכנסת של ה"חורבה", ושם הספידוהו במעמד קהל גדול, שבאו לחלק לו הכבוד האחרון, מאשכנזים ומספרדים, כי היה אהוב ורצוי לכלם.

גם בחוץ לארץ התחילו אחדים מחכמי ישראל בתקופה ההיא לעסוק במדע של ארץ ישראל. כמו הרב שלמה יהודה רפפורט, שכתב כמה מאמרים על דבר ארץ ישראל (בשנת תקצ"ח)¹ ועוד הגדיל לעשות הפרופיסור שלמה מונק בספרו *Palestine, Description Geographique Historique et Archeologique* (תאור גיאוגרפי הסטורי וארכיאולוגי של ארץ ישראל. תר"ה).

מחכמי העמים הרבו לעשות בחקירת ארץ ישראל. באנגליה, באמריקה ובגרמניה נוסדו חברות גדולות למטרה זו. מספר הספרים הלועזים שנתפרסמו במקצוע זה סגיע כמעט לעשרות אלפים. החוקרים חפרו בכמה מקומות ומצאו הרבה דברים חשובים מאד להבנת ההסטוריה העתיקה ולגיאולוגיה ועוד.

¹ עי' המעמר של לונץ כרך א' ובי.

פרק שלשים ושלשה.

ר' משה מונטיפיורי. אהבתו לכל אדם. מסעותיו לארץ ישראל. מעשי החסד שלו וחלומותיו ע"ד בנין הארץ. בנין שכונות בירושלים על שמו. ר' דוד ב"ר שמעון.

נצינים חדשים נראו בארץ ישראל. אוכלסי היהודים נתרבו בה ע"י הרבוי הטבעי וגם על ידי העולים. ההכנסות מהנדבות שבאו מחוץ לארץ לא היו מספיקות גם בימי קדם, ומכל ישכן במאה הישביעית, לכלכל את כל הפושטים יד. צריך היה לחפש אחרי מקורות פרנסה יותר בטוחים והעיקר מעבודת כפיים. ואם מלפנים היו יושבי ארץ ישראל רק תלמידי חכמים, שבאו לבלות את שארית ימיהם בתורה ובעבודה, עכשיו רבו בה גם אנשים פשוטים, וגם הם היו מוכרחים להתפרנס מהחלוקה ולשבת בטלים. אל הרעה הזאת שמו לבם טובי אחינו והתחילו לסול דרך חדשה להחיים בא"י.

הגדול בהם היה ר' משה מונטיפיורי (תקמ"ד — תרמ"ה). הוא היה עשיר גדול ובעשרו שם כל לבו לעשות טוב לבני האדם בכלל ורטובת עמו ואחיו בפרט. באנגליה היה הוא מראשי הלוחמים בעד שווי הזכויות לישראל. נתן הלואה גדולה לממשלה בשביל שחרור העבדים במושבות האנגליות ולתת דמי פצוי לאדוני העבדים. כשנבחר לראש העיר לונדון, התנה, שיהא פטור מכל עבודה בשבתות ובמועדים. היחס שלי לאלהי ישראל ורגש הכבוד שפועם בלבי לדת ישראל הם נעלים בעיני משאר החובות המוטלים עלי" — אמר מונטיפיורי. בהיותו לראש העיר בטל את משפט המות בכל מקום שהיה תחת ממשלתו, וכאשר רצה המניסטר פעם אחת לבטל את החלטתו, פנה אל הקיסרית ויקטוריה, ועל פי בקשתו נתנה הנינה לפושע, כי היה חשוב מאד בעיניה. ועוד עשה חסדים רבים לבני האדם בכלל ולאחיו שברומיניה וישראל (1) בפרט. ר' משה מונטיפיורי הראה ביחוד את חבתו הרבה לארץ ישראל, ושבע פעמים עלה שמה (בשנות תקפ"ז, תקצ"ט, תר"ט, תרט"ו, תרי"ז, תרכ"ו תרל"ה), ובכל פעם עשה טובות רבות ליהודים היושבים בה (2).

בשנת תקפ"ז עלה על לבו לבקר את ארץ ישראל. בימים ההם לא היו מסילות הברזל ולא אניות משכללות, ומי שהלך בדרך רחוקה שכזו היה ממש מסכן נפשו. אך הוא לא נרתע מכל סכנה וביחד עם רעיתו הכבודה מרת יהודית ישבו באניה ונסעו, ואחרי נסיעה של ארבעה חדשים הגיעו לארץ ישראל. הג' יהודית מונטיפיורי כתבה את זכרונותיה על ספר, שבו היא מביעה את

(1) עי אנציקלופדיה עברית-רוסית, ערך מונטיפיורי.

(2) ירושלים כרך ב', 105—143.

דגשותיה העדינים למראה העיר הקדושה. ומהעת ההיא והלאה לא הדל משה
מלדאג לשלום ארץ אבותיו, ושמו היה מבורך תמיד בפי יושביה.

בעבור שתיים עשרה שנה (תקצ"ט) ומשה עולה שוב עם רעיתו לארץ
ישראל. בעת ההיא עשתה המגפה שמות בארץ סוריה ובארץ ישראל, והנוסעים
היו נעצרים בכל עיר ועיר בבתי הבקרת, ואף על פי כן שם משה נפשו
בכפו ויסע.

בבואו למלטה היה צריך לשהות שם עשרים יום ולחכות עד שתבוא
שמה אניה אנגלית להעבירו לארץ ישראל. שם שמע שמועות מעציבות מארץ
ישראל על דבר המגפה השולטת בירושלים והמלחמה העומדת לפרוץ בין
השלטן התרכי ובין פחת מצרים. וגם שמע כי היהודים סובלים בירושלים
חרפת רעב, תלאות ורדיפות, ויתעצב משה אל לבו מאד. הוא יעץ לאשתו,
כי תשוב הביתה לונדונה, והוא לבדו יסע שמה, אך היא ענתה בדברי רות:
„אל תפגעי בי לעזבך לשוב מאחריך, כי אל אשר תלכי אלך“.

מפני הבקרת הוכרחו לרדת בבארות (י"א מאי). שם הבהילום עוד יותר
שמועות מדאיבות מפחד המלחמה ומהשודדים, ובכל זאת, אחרי שהתמהמהו
שלושה ימים בבארות, הלכו צפתה.

מושל בארות נתן בידם מכתבים לפקידו הערים הסרים למשמעתו לשמור
על האורחים הללו, אך ישאלתם שיתן להם מלונים מחיל הצבא לא מלא.
שלושה ימים התענו בדרך הכבדה הזו ובאחד הלילות לנו על הארץ תחת כיפת
השמים בלי אהל. וביום הששי (17 מאי) באו בשלום לצפת.

יהודי צפת קבלו את פני האורחים הנעלים בכבוד רב, והוא ישב בצפת
עשרה ימים, שאל וחקר ודרש במה אפשר להושיע לאחיו היושבים שם, ונתן
נדבות ביד רחבה לכל החכמים ולכל העניים. משם הלכו לסבריה וישבו גם
בה כששה ימים. משם שלחו מכתב לציר אנגליה שבירושלים להודיעם אם
המצב הוא באמת מחריד. והציר השיב לו: „אמנם לא הפריוזו על השמועה,
אך היהודים בכליון עינים מחכים לישועתו“. והוא החליט בלבבו ללכת ירושלימה.
בשני לחדש יוני עזבו את סבריה וברביעי לנו בסביבות שכם וגם שם חלקו
נדבות לעניי ישראל, וביום ו' (7 יוני) הגיעו לירושלים ויתקע אהלו בראש
הר הזיתים, שמשם נשקפת העיר כלה. כשמונה ימים עשה בירושלים ויבקר
את כל המקומות הקדושים, הלך נדבות ביד רחבה וגם הבטיח, כי בשוכו
ללונדון לא ישקוט ולא ינוח עד אשר יעלה בידו להושיעם, ולראותם מתפרנסים
מיניע כפיהם.

בחברון טעם משה צער גלות מפראי המשלמים, כי בלכתו למערת
המכפלה הסית בו אחד מנזירי הישמעאלים את ההמון לחרף את היהודים
ולזרוק בהם אבנים, ומשה נאנס ללכת משם מבלי בקר את קברות האבות.

בצאתו מארץ ישראל עבר דרך אלכסנדריה, ושם התיצב לפני מחדר
עלי פחת מצרים ובקש ממנו לתת ליהודים את האפשרות להתפרנס בארץ ישראל
מעבודת האדמה, והפחה הבטיחו למלא את בקשתו זו, וגם לתקן את ברק
החומה שנוזקה מהרעש.

משה הבין כי בנדבות לא יושע העם, ולפיכך חשב להמציא לבני ישראל
בא"י עבודה כשרה, שיוכלו להתפרנס ממנה: ישובים כפריים, בתי מלאכה ועוד,
וגם להקים בתי חסד כלליים, בתי חולים ומעונות ליולדות וכדומה. לצערו לא
מצא לו בין עשירי ישראל שתפים ברעיון הזה, אבל בכל זאת לא רפו ידי
ועשה כל מה שהיה בכחו.

ראשית מעשהו היה להלחם במיסיון — היא חברת המסיתים והמדיחים את
ישראל מאחרי אמונתם. החברה הזאת ראתה, כי בני ישראל היושבים בארץ
ישראל נמצאים במצור ובמצוק, ובקשה ללכוד את הנפשות התמימות והנענות
על ידי הושפת עזרה מועטת ולהטותן כלפי האמונה הנוצרית, ולמטרה זו יסדר
בית-חולים, שבו היו מסיתים את החולים היהודים לקבל את הדת הנוצרית,
ובתי ספר ועוד מוסדות חסד כאלה...

משה יצא להלחם נגד התקלה הזו, ובשנת תר"ג שלח את הרופא ה'
פרנקל עם בית מרקחת והתנה עמו שישב בבית המרקחת שלש פעמים בשבוע
לקבל שם את הדורשים לרפואה ולתת להם סמי מרפא חנם. וגם יבקר את
החולים העניים בבתיהם בעד שכר מצער.

בשנת תר"ט עלה משה לא"י בפעם השלישית.

בשנת תר"ב יסד קפת תמיכה ליולדות עניות לתמכן כנגדים ולכלכלן.
משך ששה שבועות. גם קפת מלוח יסד להלוות בלי רבית ולתשלומים
לשעורים. כן עזר לר' ישראל ב"ק המדפיס להרחיב את בית דפוסו. וגם יסד
חברה להחזיק ידי התופרים והכובסים.

בשנת תרמ"ז עלה משה לא"י בפעם הרביעית.

בימים ההם מת הנדיב יהודה טורא מתושבי נוי-אורליאנס באמריקה,
שצוה לפני מותו לתת מהונו ששים אלף דולר להטבת מצב היהודים בירושלים.
ולאפוטרופוס עשה את משה מונטיפיורי ואת גרשון קורקט. ומשה עם האפוטרופוס
השני עלו לא"י לראות בעיניהם איזה מוסד יותר נחוץ שם. ואחרי התבוננות החליטו
לבנות בית חולים, ויקנו כר נרחב מהוץ לעיר (רחוק כעשרה רגעים משער
יפו לפני הדרך ההולך חברונה). וביום בי אלול תרמ"ז הניחו את אבן היסוד
למוסד הזה. ותנאי התנה משה, כי כל העוסקים בבנין הזה יהיו רק יהודים.

הוא גם יסד בית ספר לנערות, אבל בזמן ההוא לא הבין עוד העם מה-
זה בית ספר ולשם מה נוסד, ודכן לא הצליח. מלבד זאת אנשי ירושלים

הביטו בעין חשד על יסוד בית ספר, פן יגרום להחלשת הדת, וכמעט שרצו להכריז חרם על מונטיפיורי.

הוא קנה אז פרדס גדול במחיר שלש מאות ל"ש בכונה להעסיק יהודים בעבודת הפרדס, והרנח מהפרדס הזה יהיה לטובת תלמידי חכמים שתורתם אומנתם.

הוא נסה גם להקים ריחים של רוח בירושלים ובית תרשת לאריגה, אך למרות רצונו הטוב לא הצליח¹.

בשנת תרי"ז עלה משה בפעם החמישית לא"י. ובעברו דרך קושטא הביא עמו רשיון (פירמן) לבנות את בית הכנסת לעדה האשכנזית בהצר הורבת ר' יהודה חסיד².

בראותו כי בירושלים נוסד כבר בית חולים גדול מנדבת בית רוטשילד, חזר מדעתו לבנות בית חולים והקדיש את כסף העזבון של יהודה טורא לבנות עשרים בתים, מעונות לעניים. שכונה זו, שנגמר בנינה בשנת תר"כ, נקראה "משכנות שאננים". והמה הבתים הראשונים שנבנו מחוץ לעיר. מתחילה פחדו ללכת שמה לשכון מיראת השודדים, ורק עשרים משפחות ספרדים ואשכנזים הרהיבו עז בנפשם להאחז שם.

משה חשב בראשונה שישבו שם העניים שלש שנים חליפות, אבל טוב לבו לא נתנו להוציא את העניים שנאחזו בבתים ראשונה. ביחוד מצא חן בעיניו אמץ לבם לצאת ולשכון מחוץ לעיר. והם נשארו בבתים האלה וגם הורישום לבניהם אחריהם. והשר תמך בהם מדי שנה בשנה לצרך הנקיון.

בשנת תרכ"ו עלה משה לא"י בפעם הששית. בי"ז ניסן שנה אחרת הרבנים וראשי הקהלה וישאלם במה אפשר להיטיב את מצב עיר קדשנו? ראש עדה הספרדים הרב חזן ענה: "טוב שיקנה שדות ואחוזות ויושיב בהם עניים להוציא בידם לחם מן הארץ", אולם הרב ר"מ אורבאך ור' שמואל

¹ בשנת תרי"ב כתב אדוארד רובינזון: "אחרי שעברו ארבע עשרה שנה מעת שראיתי את ירושלים, מצאתי בה שנוי לטובה, הרבה בתים נוספים נהרסו להקים על מקומם בנינים חדשים, וזה גרם שבדרכים נראים יותר עוברים ושבים וביחד עם זה בא זרם חדש של פרנקים כמו מכיסי התושבים, כך מחוץ לארץ".

ואולם כנראה השנויים הללו לא הטיבו הרבה את מצב היהודים שם. בשנת תרי"ט עבר שם הנוסע ישראל בן יוסף בנימין (הנקרא בנימין השני) ומצא שמצבם של היהודים בארץ ישראל עגום מאד. לפי דעתו שלש סבות בדבר: א) שאין להם הגנה מצד הממשלה. ב) המסים רבים מאד ותלויים ברצון הפקידים שהם חומדי בצע. ג) אי אפשר לעבוד שם עבודה פוריה. אמנם אדמת הארץ טובה גם היום, אבל איזו תועלת תצא מעבודת האדמה, אם הערבים שודדים את יכולה בלי מכלים?

בשנת תרי"ג התחיל לצאת בירושלים עתון בשם "שומר ציון הנאמן".

² הוא מצא בת"ת שבחצר ר"יה חסיד 120 תלמידים נחלקים לייג חדרים והוצאותיו ית לירה בכל חדש. בת"ת של הסארוקנים ניו תלמידים.

סלנט נמנעו מהשיב עד שאלה זו. ראשי הקהלה הציעו לבנות בתים לעניים.
ומשה הסכים לזה ובנה ארבעה בתים חדשים בבתי, משכנות שאננים¹).
בשנת תרל"ה עלה משה לא"י בפעם השביעית והאחרונה, בהיותו כבר
בן תשעים שנה. בעליתו זו תקן כמה דברים במוסדותיו.
בשנה זו פנו אליו אחדים ממכבדיו בהצעה, ישהם רוצים לעשות איזה
דבר טוב שיהיה לו למזכרת נצה חלף הטוב הרב שעשה בימי חייו. על זה
ענה משה: „מזכרת כזו תהיה לי לרצון, אם היא תוסד על אדמת אבותינו”.
אז נוסד ועד ובמשך זמן לא רב נאסף 14,000 ל"ש. ובשנת תרמ"ג
התחיל בבנין בתים. ובשנת תרמ"ז נבנתה בעזרת הועד שכונה של שמונים בתים,
שנקראת בשם „מזכרת משה”, לאשכנזים, וכעבור שנה נבנתה עוד שכונה חדשה
בשם „אהל משה”, גם כן בעלת שמונים בית בשביל הספרדים.
בעלילת דמשק שנת ת"ר הגדיל משה לעשות בשביל כבוד עמו בכלל
ובשביל המענים הנם בפרט, ככתוב על ספר דברי ימי היהודים הכללי.

בשנת תרי"ד עלה ירושלימה ר' דוד בר' שמעון (דב"ש) מברבאט אשר
במארוקו (נולד תקע"ד ומת תר"ס)². הוא היה גדול וחיביב בעיני אחיו בארץ מולדתו,
ובהשפעתו עלו רבים ממארוקו והתישבו בארץ ישראל. על ידי העולים הללו
התחזקה העדה המערבית, שהיתה עד כה נכנעת תחת יד הספרדים. ר' דוד בר'
שמעון ראה בענות אחיו המערבים ויסד להם קהלה בפני עצמה, למרות המכשולים
ששמו הספרדים על דרכו. בשנת תרכ"ו עלו עשירים ממארוקו: מימון, עמיאל
ואבוש'ר'יד, וקנו שטח גדול של קרקע סמוך למקום המקדש ובנו שם בתים רבים
לבני המערבים ושני בתי כנסת. בשנת תר"ל קנה ר' דוד בעזרת מכבדיו הנדיבים
שטח גדול קרקע מחוץ לעיר, סמוך לברכת ממילה, ובנה שם שכונה למערבים
ובית כנסת. המערבים אהבו וכבדו את ר' דוד כמלאך אלהים. הוא גם חבר איזה
ספרים ואחד מהם נדפס (תרכ"ב) בשם „שער החצר”.

משה טונטיפיורי רצה להיטיב קצת את מצב החנוך בירושלים ולא עלתה
בידו: קנאים פגעו בו, והוא נאנס למשך את ידו; אבל במקומו בא אחר,
שלא נבעת מהרמות, ויסד בית ספר בירושלים.
זה היה המשורר היהודי ד"ר אויגוסט פרנקל מוינה, שבא לירושלים
בשנת תרמ"ז במלאכות העשירה ליפ"ט הרץ ממשפחת האציל לטל מוינה,
שנדבה חמשים אלף פלורין ליסד בית מחסה לילדי עניים בירושלים לזכר
נשמת אביה שמעון פון-לטל³).

¹ מהזמן ההוא ואילך נתוספו בירושלים הרבה שכונות, ובזמן הזה עולה מספר השכונות
לשבעים וארבע. עי' „ארצנו" של היה זוטא וסוקיניק עי' 128.
² אלמליח בלוח איי תרס"ט. ³ קונטרס קול מבשר, ויען תרמ"ז.

הד"ר פרנקל היה הנידן התנ"ך והתלמוד, וחבת ארץ ישראל קננה בו מראשית ילדותו. בתשעה באב היה שופך דמעות, בשמעו מגילת איכה, ובמוצאי יום הכפורים שמח עם אחיו בקראו בצבור: 'לשנה הבאה בירושלים', וזכרונות קדש אלה עלו על לבו בלכתו במלאכות הגבירה לירושלים, לכונן בה מוסד חנוכי לאהיו היהודים.

בימים ההם לא היתה עדיין דרך סלולה מיפו לירושלים, והיה אנוס לרכב על חמור, ואחרי שני ימים של רכיבה בחם שמש לוהט, הגיע עד שערי העיר הקדושה, משאת נפשו.

בירושלים היתה אז קהלת היהודים בת ששת אלפים נפש, שהם שליש תושבי העיר, והקהלה דלה ומפְּרֶת לכוללים שונים. רק כמאתים וארבעים איש נמצאו בה שהתפרנסו ביגיע כפס, בעלי מלאכה ופועלים, שאמונתם התמימה הביאתם הנה, ולא פנו לנדבות אהים שבגולה. אולם אלה היו יחידים, והכלל היה שקוע בעניות נוראה. שישה אלפים איש היו הולכי במל.

והד"ר פרנקל אמר להביא ישע ומרפא לאחיו החלכאים יושבי ירושלים, וירא ראשית לו להיטיב את מצב החנוך, ונגש ליסד בית ספר, להכשיר בו את התלמידים לחיים מעשיים.

הרבה מכשולים פגש הד"ר פרנקל על דרכו. נמצאו קנאים, שלא הבינו ולא רצו להבין את מגמתו הטובה והעציבו אותו בקללותיהם ובחרמותיהם, אבל לא יכלו להכניע את רצונו החזק. הספרדים הירושלמים היו יותר נוחים, והם שעמדו לימינו, וגם אחדים מהאשכנזים מהמתקדמים תמכו בו בסתר.

ובראש חדש תמוז תרמ"ז נפתח בית הספר מיסודו של האציל שמעון פון למל, שהיה אחרי כן למרכז ההשכלה בארץ ישראל.

כמעט באותו זמן (בשנת תרי"ד) שרח בית רוטשילד את אברהם הכהן (המכונה אלברט כהן) ויסד בירושלים בית ספר למלאכה, בתי מחסה לעניים, מלבד בית החולים שכבר נזכר.

בשנה ההיא נפתח עוד בית ספר מיסודו של ה' יוסף בלומנטל מפריז. הנדיב הזה היה עסקן גדול, וכל ימי חייו הקדיש לאסוף נדבות בכל ערי צרפת בשביל יושבי א"י. בראשונה היה שולח את הכסף שהיה מאסף ליד ר' יוסף שורץ, ואחר שר' י שורץ מת היה שולח את הכסף שהיה מאסף ליד ר' יוסף שורץ, לילדי האשכנזים ללמדם תורה ושפת המדינה, בחר בהרב הד"ר ר' עזריאל הילדסהיימר מברלין ובר' יצחק מפרג להוציא את הדבר לפועל. הקנאים מהרו להחרים גם את בית הספר הזה, ורבני ירושלים כתבו מכתב חריף אל ר' ע הילדסהיימר וידרשו ממנו בחזקה, שלא יעשה כדבר הזה, והוא נאנס למשך את ידו ממנו. ואולם ר' יצחק לא שמע בקול הרבנים המחרימים, וגם כאשר אימו עליו, שיחדלו מתת לו חלקו בחלוקה, לא עזב את דרכו. אבל הקנאים

הציקו לו מאד והיו מעמידים בכל לילה מטת המתים על יד הלונות ביתו, וסוף סוף היה אנוס להבטיח, שלא יקבל בבית הספר מילדי האשכנזים, ואז הרפו ממנו, ובית הספר היה רק בשביל ילדי הספרדים.

בשנת תרכ"ד נוסד בית ספר לבנות, מנרכת בית רוטשילד שבלונדון. את בית הספר הזה בקרו גם בנות האשכנזים, כי בהנוך הבנות לא דקדקו הקנאים כל כך.

פרק שלשים וארבעה.

רעיון הישוב החדש. ר' צבי הירש קלישר. ר' נתן פרידלנד. ר' דוד גורדון. יעקב (מרל) נטר, מיסד מקוה ישראל (תרכ"ט). הברות שונות. ביקנספילד. א. להרץ. כנסית המשיח. אוליפנט. א. דיונן. אספת מלבורן. ג'ורג' אליוט.

יסוד בתי הספר היה מעין הקדמה לענין לאומי עוד יותר חשוב — לבנין העם והארץ על ידי העבודה בכלל, והעבודה ההקלאית בפרט.

ביסורים גדולים הפש העם דרכו אל האדמה, אשר נתק ממנה זה אלפים שנה. הרבה אבני נגף מצא בלכתו, על כל צעד נכשל ונפצע, הרבה קרבנות הקריב בעד רעיונו זה, הרבה צעירים נפלו חלל; וגם היום אין עוד הדרך רפודה שושנים, אבל אפשר כבר לראות, שהעם הולך ומתקרב אל מטרתו.

היהודים הראשונים שהחזיקו ברעיון הזה היו דוקא אידיאליסטים מבני הדור הישן: רבנים גדולים בתורה וביראת שמים, שהתאבלו תמיד על שממת ציון והשתתפו בצער עם הגולה¹. גדולי האומה האלה הרגישו בהרגשתם הדקה, שאין שלמות לישראל בלי ארץ ישראל, וצריך אפוא לעשות דברימה, לקשר את העם עם הארץ בקשר של קיימא, להכניסו בברית של עבודה. כמובן, לא כל בני הדור הישן היו עמהם בדעה אחת. להפך, הרבה מאד התנגדו לזה, חדש היה הדבר בעיניהם, וסתם חדש אסור. אבל בעלי הלב שבהם לא נרתעו מפני ההתנגדות ועשו תעמולה גדולה להכניס את הרעיון החדש אל תוך הלבבות הרחוקים והקפואים, ומהרה נלוו אליהם כל מי שלבו ער מהדור החדש.

הגדול שבהם היה ר' צבי הירש קלישר (תקנ"ה — תרל"ה), מגזע גאוני ישראל: מהר"ל מפרג ור' מרדכי יפה בעל ה"לבושים", — תלמידם של ר' יעקב מליסא בעל "חוות דעת" ור' עקיבא איגר מפוזנא. ומלבד שהיה בעל כשרונות

¹ המשכילים בזמן ההוא היו שקועים במלחמת ההשכלה, ורק כעבור איזה זמן התעוררו גם הם להחזיק ברעיון יאיי.

נעלים, היה גם שקרן נפלא, ושמו יצא בכל תפוצות ישראל בתור אחד מגדולי הרבנים.

קהלות רבות הפצו לקבלו בתור רב, אך הוא לא עשה תורתו קרום לחפור בה, אלא התפרנס בעיר טהורן מחנות שנהלה אשתו, והוא כהן ברבנות בלי קבלת פרס כל ימי חייו, והקדיש כל ימיו לתורה, לגמילות חסדים ובאחרית ימיו—לרעיון ישוב ארץ ישראל¹).

הוא בא לכלל דעה, שגם הגאולה העתידה תבוא בדרך הטבע כמו הגאולה של עולי בבל, ודרושה בשבילה, אתערותא דלהתא², כלומר התעוררות מצד האומה, להושיב את הארץ הנשמה ולהקריב בה קרבנות.

על דבר השאלה אם אפשר עכשו להקריב קרבנות, מצא שאין כל מניעה על פי הדין. את מחשבתו זו הציע לפני הגאון ר' עקיבא איגר ועוד לפני רבנים אחרים, והמשא והמתן ביניהם ארך כשש שנים. באחרונה הודיעהו ר' עקיבא איגר, כי הוא הציע את השאלה לפני חתנו הגאון ר' משה סופר (בעל ה"חתם סופר") והוא הסכים, כי אפשר להקריב קרבנות גם בזמן הזה, אף על פי שאין בית המקדש. לכל המשא והמתן הזה יש ערך חשוב להבנת מהלך מחשבותיו וצפיתו לגאולה.

מדי פעם בפעם שלח דבריו לעתוננים: המגיד, הלבנון והעברי, להפיץ את רעיון ישוב הארץ, ודוקא על ידי רבישת אדמה צבורית, כי אחרי שהחובה מוטלת על כל ישראל להשתתף במצות החלויות בארץ, הם צריכים אפוא כלם להשתתף בקנית האדמה, שתהיה אחוזת העם כלו.

ראשית פעולת הר"צ קלישר היתה משנת תר"ך ואילך, ואף על פי שכבר הגיע אז לימי שיבה, היה נוסע לערים שונות בארץ אשכנז, לעורר את גדוליהם ונכבדיהם ליסד חברות לישוב ארץ ישראל, וכלילה עסק בכתיבת מכתבים לכל קצוי תבל בדבר הזה.

בשנת תרכ"א התעורר גם הרב ד"ר חיים לוריה (מגזע האר"י) בפרנקפורט דאדר ויסד בעירו חברת "ישוב ארץ ישראל"². ר"צ קלישר שמח מאד עליה ויעורר בפה ובכתב את כל הרבנים, כי יתנו ידם לחברה זו. מתחילה, אמנם נמצאו מתנגדים לרעיון זה, מיראה פן על ידי זה תגרע מכסת החלוקה ועוד איזה טעמים, אבל סוף סוף נאות גם הרב ר"ע להרן, ראש הפקידות הארץ ישראלית אשר באמשטרדם, לקבל בתור פקדון את הכסף, אשר יאסף לישוב

¹ לוח איי לשנת תרנ"ז 126 — 146. הראשון מהיהודים שהטיפ לשיבת היהודים לארץ ישראל היה ההסטוריון יוסף סלודור מצרפת, שעוד בשנת תק"צ פרסם בצרפתית ספרו "פרוי. רומי וירושלים". השקפתו היתה, כנראה, יותר כויססית, כי חשב שרק היהודים בשוכם לארץ ישראל, יתקנו עולם במלכות שרי. קול סלודר היה כהר בודד במרחב הישימון.

² עי' הסגיד תרכ"ב גליון 32. שם פרסם הר"ר ח. לוריה מכתבו של ר' אליהו גרינדיץ וגם הרה"ג ר' יעקב עמיננר נשיאה דארעא דישראל אכ"ד דאלטונה הסכים לזה.

ארץ ישראל, עד שתוכל החברה להתחיל בפעולה ממשית. בעת ההיא היה ביפו גר אחד נכבד, דוד קלקסן, שקנה לו פרדס סביב יפו, אליו פנה הד"ר לוריה לבקש עצה על דבר ישוב הארץ. והלז השיבו, כי טובה הארץ מאד ויש בה אדמה לקנות, וגם אין כל פחד מפני הפראים כמו שהיה מקדם, והתעמולה לרעיון הזה התגברה ביותר וקנתה נפשות רבות.

בשנת תרכ"ב הוציא ר"צ קלישר את ספרו, דרישת ציון לחברת ארץ נוישבת, שבו הוא מבאר את מהות הגאולה, גדל מצות ישוב ארץ ישראל ועבודת אדמתה על ידי אחינו, ושאלת הקרבת הקרבנות בזמן הזה. הספר הזה נפוץ מהר וכעבור ישנתים אפס מהשוק, והוא השפיע על הסופר משה הס לקרב את לבו לאהבת עמו העברי ולארץ אבותיו. בספרו "רומי וירושלים" (ה' תרל"ב) הוא מביא קטע מספר, אמונה ישרה של רצ"ה קלישר — הצעתו ליסוד חברה גדולה לישוב א"י.

אל רצ"ה קלישר נלווה ר' אליהו גוטמכר, שהיה, מקובל גדול, מתלמידיו של ר' עקיבא איגר וישב על כסא הרבנות בעיר גריץ (גרידיץ בגליל פוזנא), וגם הרב הדרשן ר' נתן פרידלנד, שעשה תעמולה גדולה לישוב ארץ ישראל בספריו ובדרשותיו. גם החכם בשי הירושלמי, ר' חיים דוד חזן הביע ב"המגיד" (תרכ"ג גליון י"א) את שמחתו ליסוד חברה לישוב ארץ ישראל. ביחוד הצטין הרב ר' יהודה בן שלמה חי אלקלעי שנתחנך בירושלים וישב על כסא הרבנות בעיר זימלין אשר בהונגריה. הוא הדפיס בשנת תקצ"ז את ספרו, גורל לאדוני, שבו הביע את דעתו ע"ד רעיון ישוב ארץ ישראל, שבו ראה, מלבד פתרון לשאלת הדת, גם ענין של תחיה מדינית ולאומית, ולפיכך הציע ליסוד חברות של מניות לקנות מאת ממשלת תרכיה את ארץ ישראל, ורק שררה עליונה תהיה לשולטן על הארץ הזאת, כמו על ארצות הבלקן. אחרי זה פרסם עוד קונטרסים רבים על דבר אותו הרעיון, ונדפסו בכמה מהדורות. גם ר' יקיר גירון, שהיה שנים רבות חכם בשי בקושטא ונכבד בעיני השולטן ואחר כך לעת זקנה התפטר ממשרתו ויתשב בירושלים, נכנס בעובי הקורה לעזור לרצ"ה קלישר וסיעתו, להוציא את רעיון ישוב ארץ ישראל לפעולה.

הרבה פעל ועשה הסופר ה' דוד גורדון, שהיה משנה לעורך, המגיד, לטובת ישוב ארץ ישראל. בזמן ההוא היתה מלחמה בין רוסיה ובין פולין, ומשני המחנות משכו הגוים את היהודים להראות את אהבתם לארץ מולדתם, זה לצד רוסיה וזה לצד פולין, והיהודים באו במבוכה ולא ידעו אנה לפנות. המון סכתבים היה בא אל מערכת, המגיד, שואלים בעצה מה לעשות, והעורכים בעצמם נבוכו, לא ידעו מה לענות. ואז נתעוררה בלבו של גורדון השאלה על דבר המצב הגלותי של עם ישראל, שנעשה הפקר לדרישת זרים, וכמוחו נקבעה הדעה, שאין תרופה למחלה זו, אלא לישוב לארץ ישראל. בשנת תרכ"ג נדפס

ב, המגיד גליון י"ד המאמר הראשון של גורדון, בשובה ונחת תושעון. ומאז הקדיש את עטו לרעיון ישוב ארץ ישראל.

כאשר מלאו לה' משה מונטיפיורי מאה שנה, נשלח ה' דוד גורדון במלאכות יהודי רוסיה לברך את התן היובל-מישנה. בהיותו בלונדון ובפריז עשה תעמולה גדולה לרעיון ישוב א"י.

אחרי דוד גורדון קמו הרבה חכמים וסופרים שנבאו לחבת ציון בכשרון יותר גדול ממנו כמו פרץ סמולנסקי, שאול פנחס רבינוביץ, אחד העם, לילנבלום, לוינסקי, המשורר ח. נ. ביאליק ועוד ועוד, אבל דוד גורדון עלה לפנים ראשון ונדמה לנו כאותו העמוד, שעומד על פרשת דרכים ומתוה את הדרך אל מחוז חפצנו, ואנו צריכים להסתכל בו. על השאר אי אפשר לנו להתעכב; מוכרחים אנו להצטמצם בשימוט קצרות רק ממה שנעשה בפנים הארץ¹.

רצ"ה קלישר לא ראה בעיניו את פרי עמלו. הוא מת בשנת תרל"ד. רק בנו קנה במעם הכסף שאסף אביו כברת ארץ קטנה אצל קבר רחל, והקיפה בגדר אבנים והקדישה מחציתה לספרדים ומחציתה ל"עזרת נדחים". ואולם בתעמולה הגדולה שעשה רצ"ה קלישר הצליח למשוך את לב הרבה מאחיו מגדולי אירופה לשם הרעיון של ישוב א"י.

איש מעשי גדול ובעל לב יהודי הם היה יעקב (קרל) נָטֶר (תקפ"ח—תרמ"ב). עלילת דמישק השאירה בלבו רושם כביר, ושאלת היהודים העסיקה את מחו בהיותו עוד צעיר. ומהרה נולד בלבו הרעיון, שצריך לאחד את היהודים שבכל הארצות להגן על עצמם בפני רודפיהם והמעלילים עליהם. ביחד עם גדולי היהודים מצרפת (ובראשם השר יצחק כרמיה) יסד נטר את החברה, כל ישראל חברים" (אליאנס). הישיבה הראשונה של החברים המיסדים היתה בבית נטר. בימי הקונגרס הבי-ליני (תרל"ה) התיצב ביחד עם עוד חברי האליאנס לפני חברי הקונגרס, לדרוש הגנה על יהודי רומניה ובסרביה. בשנת תר"מ דרש מהממשלה הצרפתית הגנה על יהודי מארוקו. בשנת תרמ"א, כאשר נאספו רבים מגולי רוסיה בכרודי, הלך נטר שמה להקל את מצבם.

אבל בזה לא אמר די. הוא הבין, שכל אלה התרופות טובות הן אולי לשעה. אולם צריך לדאג בעד עתידו של העם, להעמידו על בסיס נכון, להשיבו אל ארצו ולהושיבו על אדמתו, והוא לא נח ולא שקט עד שהצליח, בעזרת כל ישראל חברים", ליסד בשנת תרכ"ט את בית הספר לעבודת האדמה, מקוה ישראל", סמוך ליפו, על כברת הארץ שהשיג במתנה מאת הממשלה התורכית (ישטח הנחלה כיו אלף דונמים). הוא ראה, שסוף סוף יבקשו היהודים היושבים בארץ לשוב לעבודת האדמה, אבל אחרי שהם זרים לעבודה זו, יקשה מהם

¹ מי שרוצה לעמוד על כל פרשת התנועה של חבת ציון יקרא את ספרו של ש"ל ציטרון "תולדות חבת ציון" ושל טשרנוביץ עיד אגודת "בני משה".

לעסוק בה. ולפיכך חשב שנחויץ להכשיר את הדור הצעיר בישיבה. ואמנם בארץ ישראל לא נמצאו אז תלמידים, והיה צריך להביאם מברודי. אולם, חברת „כל ישראל חברים“ נטתה איזה זמן מהמטרה הראשונה שלה, כמו שבכלל נטתה ימים רבים מהפוליטיקה העברית ופנתה כלפי הפוליטיקה הצרפתית והשתדלה לטשטש את הצורה הלאומית העברית ולהפוך את היהודים, ובפרט את יהודי המזרח, לצרפתים כביכול. ימים רבים היה גם בית הספר „מקוה ישראל“ קן ל„ליוואנטיות“, כלומר רקניות צרפתית-מזרחית, אבל לא נָטַר אשם בדבר הזה, כונתו היתה בודאי טובה, ומעשהו הוא לכל הדעות מפעל לאומי גדול, כי „מקוה ישראל“ הוא בית הספר החקלאי הראשון בארץ ישראל. ובימינו זכינו לראות בו שנוי גדול לטובה.

בשנת תרמ"ב בבואו לארץ ישראל לבקר את „מקוה ישראל“, מת יעקב נטר ונקבר על יד בית הספר אשר יסד.

אחד מאמצעי התעמולה לשיבת ציון, לקשר את לבבות בני הגולה לארץ ישראל באפן ממשי, היה יסוד החברה „דורשי ציון וירושלים“, שנוסדה בשנת תרל"ב בגרודנה. כל אחד מהחברים היה משלם 2,40 ר"כ בשנה, ובכל שנה היו מגרילים, ומי שזכה בגורל עלה לארץ ישראל ונתנו לו להוצאות הדרך 120 ר"כ.

בניסן שנת תרל"ו נוסדה בארץ ישראל חברת „עבודת האדמה ונאולת הארץ“, בהסכם גאוני ורבני עיר הקדש ירושלים. קונטרס התקנות נדפס בדפוס מיכל הכהן ואברהם זוסמן מוציא לאור את „האריאל“, אשר נתן למו (הדפוס) הקיסר החסיד פרנץ יוזף הראשון במתנה יר"ה (כך כתוב על שער הקונטרס). בהקדמה לספר התקנות של חברה זו נאמר: „...לזאת אנחנו כי הזמין ה' לנו והביא אותנו אל הארץ הקדושה“ „...עינינו רואות... רבים מאחינו... רעבים גם צמאים... בכל זאת אנו רואים קרני עמוד השחר מתחילות להתנוצץ לאט, לאט... בכנין בתים רבים וקנין קרקעות הרבה, וברוך ה' הקבוץ הולך וגדול... והחיוב על כל אחב"י הקרובים והרחוקים, לתת חיים לעם עליה...“ (1).

כנראה, המשך מעבודת החברה הזאת היה יסוד המושבה הראשונה „פתח תקוה“, שנוסדה בשנת תרל"ה. אמנם מחסר נסיון ואמצעים כספיים לא

(1) ואלה הן מתקנות החברה:

ד) נתינת הכסף לחברה יהיה בסלוק חמש עשרה רויכ לשנה, היינו שלשה רויכ במקום ערויכ אחד בכל חדש. ואם תהרשש קנית אדמה בתוך השנה... אזי מחוייבים כל בני החברה ליתן עוד חמשה ועשרים רויכ.

ה) לכל אחד מהחברים יקנו לכל הפחות ששים דונם...

ו) כל אחד מהחברים מחויב לבוא שם לגור בעצמו או להושיב אחר במקומו.

ז) שטרי הקנין יכתבו על שמות המפורסמים כמו בית רוטשילד או מונטיפיורי.

אחר חתימת החברים בא הסכם מהרב רימ אוירבך.

יכלה מושבה זו לעמוד בתחילה, וכמעט שנחרבה, אבל בשנת תרמ"ב נושבה שוב על ידי גולי רוסיה בעזרת חובבי ציון ואדמונד רוטשילד, כמו שנספר להלן. גם בצפת היתה תנועה רבה להתישבות על יסוד עבודת האדמה, ואחדים יסדו בשנה זו חברה וקנו אדמה בכפר ג'אוני מהלך שעה וחצי מצפת¹, ואחרי הרפתקאות שונות נבנתה שם אחר כך המושבה ראש פנה (תרמ"ב).

גם בין הנוצרים קמו גדולי דעה, שהפיצו את רעיון שיבת ציון. עוד בשנת ת"ר פרסם הישר האנגלי ביקונספלד את ספורו טְנָקָד, שבו גלה את הצרך הגדול לטובת האנושיות כולה, להשיב נדחי ישראל לארצו בסיוע הממשלה האנגלית. גם הסופר הצרפתי אָרְנֶסֶט לֶהֶרֶן, הדפיס בשנת תר"ח קונטרס בשם, שאלת הקדם החדשה, שבו הוא דן על דבר ישוב ארץ ישראל על ידי היהודים, ומסיים בקריאה אל היהודים: „צעדו לפניכם! באשר תלכו, ברכותינו הולכות אחרים ומלוות אתכם, וצבאותינו יעמדו לימינכם ויעזרוכם. צעדו לפניכם, עברים מכל הארצות! האם קוראה לבניה אשר יצאוה...”

בשנת תר"ח נוסדה בנוי-יורק אגודה נוצרית בשם, כנסית המשיח. מטרת האגודה — לפנות את הדרך לפני היהודים, לעורר את לבכם לשוב לעבודת האדמה בארץ אבותיהם ולהנכם בעבודה זו. ונמצאו בין החברים כאלה שעזבו את אמריקה והלכו לארץ ישראל והתישבו על חלקת אדמה שקנו להם קרוב ליפו — „לסקל את הדרך לפני בני ישראל”².

היו עוד אנגלים נוצרים, חכמים וסופרים, שכתבו על דבר ישוב היהודים בארץ ישראל באהבה רבה. הרבה פעל ועשה בדבר הזה האנגלי לֹרְנֶס אוליפנט (תקפ"ט — תרמ"ג). הוא עבר בכל ארץ ישראל ואת רשמי מסעו כתב על ספר, שבו הוא מציין את תכנית עבודת הישוב. כאשר טעו אחרים וחשבו שהוא יהודי, כתב אוליפנט: „...אעפ"י שאינני יהודי... מעודי נכספתי לראות את ארץ ישראל נושבת על ידי בני העם, שרק להם יש הזכות ההסטורית לשוב ולעבוד אדמתה, והם זרע ישראל”.

נוצרי אחד גדול, אנרי דיוֹנֶן (נולד ה' תקפ"ח), מיסד הצלב האדום, שמראשית עבודתו הצבורית שם לבו לשאלת היהודים, הישב שפתרונה הגמור יבוא רק על ידי ישוב היהודים בארץ ישראל. משנת תרכ"ב ואלך נסה לפנות אל גדולי היהודים והנוצרים, אל רבני פריז ולונדון, אל הקרדינל Mermillot, והציע לפניהם תכנית של עבודה ישובית ליהודים בארץ ישראל. הוא רצה לענין בזה גם את נפוליון השלישי, ולשם מטרה זו נעשה חבר לחברת כל ישראל חברים (בשנת תרכ"ח), ולחברה היהודית האנגלית Anglo Jewish Association. אולם היהודים לא הקשיבו לדבריו, ואז יסד חברה של נוצרים Inter-national Palestine Society. ובשנת תרל"ד הגיש בשם חברה זו הצעה לפני

¹ לוח איי תרע"ג ע' 148. ² תולדות חבת ציון, ציטרון. 1—8.

The question of The diplomatic כבריסל שהיה neutralisation of Palestine.

מכל עמלו הרב אמנם דבר ממשי לא יצא, וכעבור איזה זמן נתבטלו החברות שיסד, אבל הרעיון לא חדל, ולעת זקנותו שמח לראות, כי מצא לו גואל ביוצר הציוניות, הד"ר הרצל, שעליו נספר להלן¹).

בשנת תרכ"ג היתה אספה גדולה במלבורן (אוסטרליה), שבה השתתפו נוצרים ויהודים, ע"ד התישבות היהודים בארץ ישראל. והבישוף הגדול אמר באספה זו, שהוא תמיד דורש לפני צאן מרעיתו, כי חובה היא על הנוצרים, לעזור ליהודים לשוב לארץ אבותם, והוא מאמין בכל לבו, שסוף סוף תקום ארץ ישראל לעם ישראל²). ודבריו, כמו דברי שאר טובי הנוצרים, לא נאמרו לשם הסתה, אלא לשם טובת האנושיות והמדיניות. הם הרגישו והבינו שצריך לתקן את העול הגדול שנעשה ליהודים, שנשאר עם בלי ארץ.

יותר מכלם השפיעה הסופרת האנגלית מְרִיאָן־אֵיבִּינְס (ג'ורג' אֵלְיוֹט) ברומן הגדול שלה, דניאל דירונדה³, שבה הביעה באופן מוצלח את הרעיון של חבת ציון, ועשתה רושם גדול בעולם. הרומן הזה מתורגם עברית ע"י ד. פרישמן ויצא לאור ע"י חברת "אחיאסף" בורשה.

פרק שלשים וחמשה.

ירושלים הישנה. הישיבה בתוך העיר. מספר יושביה. בתי הדפוס. ר' מאיר אורבך ור' שמואל סלנט. החלוקה וממוניה. בית המדרש "תפארת ישראל". ישיבת "עין חיים". קונטרס "שאלו שלום ירושלים". ר' יעקב ספיר. ר' ישראל דוב פרומקין. ר' חיים פרס. הד"ר צבי גרין. העי"ש. ר"ל דיסקין. ר' יחיאל מיכל פינס. מנחם מנדל איילבום. יסוד בית יתומים בירושלים ובית מושב זקנים. א. בן יהודה. מסעי היר"ח.

לפני חמשים שנה היתה ירושלים מצמצמת בתוך חומתה הגבוהה והשחורה, ששעריה נסגרו מדי יום ביומו עם שקיעת החמה, ובכל המרחב הגדול סביב העיר לכל רוחותיה לא היה כלום, מלבד מגרש הרוסים (חומתו נגמרה עוד בשנת תרכ"ד) ובתים אחדים משכונת המערבים, ובדרך העולה הברונה — השורה הראשונה (שבנה משה מונטיפיורי מנדבת יהודה טורא) של משכנות שאננים⁴. מסביב נראו סלעים חשופים, קוצים וברקנים, תלי עפר ודמן. ובמקום שבו גן העיר עכשיו, היה אז מקום מרבץ לגמלים ולחמורים, הבאים העירה.

¹ ע'י אנציקלופדיה עברית רוסית כרך VI, 422.

² הסניד תרכ"ג, גליון י"ג.

ברחבה שלפני שער ציון, שכעת נבנו בה הנויות למקולין של היהודים, עמדו אז בתי חמר דלים ורעועים למעון המצורעים (ביות איל מסכין), שאחר כך נעתקו בפקודת הרופאים מהוין לעיר בדרום הר היותים בקרבת עין רוגל (ביר-איוב).

היהודים ישבו ברובע שלהם, שהתחיל בקצה מנזר הארמנים במקום הנקרא חצר הכולל, והשתרע לצד מזרח עד לרחיב היהודים העקרי, שבו נמצאת חורבת ר' יהודה חסיד, ומשם והלאה עד רחוב המיידן ועד בכלל. ואולם מהבתים ההם רק אחדים קנין היהודים (מלבד בתי הכנסיות, התלמוד תורה ובתי החולים, שהם רכוש היהודים) והשאר ישכורים ליהודים בחזקה¹. התחום האחרון של רובע היהודים על פני רחוב חברון היה עד שכונת בצלאל לאפין. לרובע הנוצרים מרחוב הבאטראק והלאה לא ההין יהודי לדכת יחידי מפחד פן יתעה ויכנס אל תוך „רחוב-הטרפה“², כי דרכם של הנוצרים היושבים שם להתנפל על היהודים העוברים במה ולנקם מהם נקמת האגדה של צליבת ישו.

מספר יושבי העיר היה בערך עשרים אלף נפש, החצי מהם יהודים והנשארים משלימים ונוצרים. מושל העיר היה הפחה, שעמד תחת פקודת הואלי שבברות. המתוך בין העדה ובין הממשלה בעניני שלומי המסים היה המוכתר (זקן העיר). הדואר העקרי היה של מלכות אוסטריה, שבמשך הזמן הגדיל את פעלותיו עד שבשנת תרע"ג היו הכנסותיו מכל ארץ ישראל לפי דברי אחדים כ-1½ מליון פרנק.

שני בתי דפוס היו אז ליהודים, הראשון נוסד עוד בשנת תר"א ע"י ר' ישראל בק, שהיה לפניו מדפיס בצפת (ע' לעיל 132), והשני בשנת תר"כ ע"י יואל משה סלמון.

היהודים נחלקו אז לספרדים ואשכנזים. הרב של עדת הספרדים היה הגאון ר' אברהם אשכנזי, שנקרא בשם „ראשון לציון וחכם בשי“. מלבד גדולתו בתורה, היה איש חכם בהיות העולם ויפה תאר מאד, ונחשב כראשי הגולה שהיו מלפנים בבבל. חכמי הספרדים היו מתפרנסים מנדבות, שהיו שלוחיהם מאספים בהוין לארץ, וההמון הספרדי היה חי על עבודתו, חיים פשוטים ומצמצמים מאד.

הרב של האשכנזים היה ר' מאיר אוירבך (שהיה מלפנים רב בקאליש); מחבר ספר „אמרי בינה“ ועוד, ואף על פי שהוא לא ישב בראש הברדץ, לא נעשה בעיר דבר בלי הסכמתו. אולם ההנהגה העקרית היתה ביד משנהו, הרב ר'

¹ מנהג החזקה היה נוהג בירושלים, ואיש כי שכר בית או חצר שלש שנים לא העיז איש אחר להוציאו מידו, אלא אם היו משלמים דמי חזקה.

² כן נקרא הרחוב שלפני כנסית הנוצרים, הבנויה, לפי אגדתם, על קבר אלהיהם.

שמאל סלנט, שעלה לא"י בשנת תר"א, והוא היה המסדר קרושין וגטין ומורה הוראה. זה היה רב פקח ויודע להעביר את סירתו בין כל הצורים והסלעים. הוא זכה לעמוד בראש עדת ירושלים כששים שנה, אעפ"י שלא ידע כלל את מלאכת הכתיבה, מלבד לחתום את שמו.

הממונים היו מקבלים שני רו"כ בשבוע, מלבד החלוקה. מהם היו גדולי תורה ומציינים בישרותם, כמו ר' מאיר אַניקְשֶׁטֶר, ממונה דכולל וילנא וזאמוט, ור' אליעזר בן דן גברילוביץ, ממונה דכולל רייסין, שהיה מילידי ירושלים, ואע"פ"י שעסק בפרקמטיא, היה קורא שעורים בגפ"ת חנם וגם היה דרשן מצין. אומרים, שהוא היה מתפאר, שמעולם לא היה ביפו ולא ראה את הים הגדול, שהוא גבול חוץ לארץ. מעסקני הצבור של הזמן ההוא היה ר' ניסן בק בן ר' ישראל בק המדפיס, שבעזרת האדמו"ר ר' ישראל מרוזין בנה את בית המדרש היפה, תפארת ישראל, שנקרא גם היום בשם בית מדרשו של ניסן בק. וגם בנה שכונה מחוץ לשער שכס.

רק ישיבה אחת היתה בזמן ההוא לאשכנזים, היא ישיבת, עץ חיים שבהורבת ר' יהודה חסיד, שהלומדים בה השיגו תמיכה חדשית. ראש הישיבה היה אז הרב ר' משה נחמיה כהנוב, שהיה מלפנים רב בחסלויץ (פלך מוהליב), מחבר ספר, נתיבות השלום ועוד. הרב הזה היה אוהב את ההשכלה והעיר את תלמידיו ללמוד שפת עבר וגם שפות זרות, באמרו: טוב תורה עם דרך ארץ. הוא היה הראשון בארץ ישראל, שהתחיל לדבר עברית¹.

מראשוני המשכילים בזמן ההוא היה ר' יעקב הלוי ספיר (נודד באושמינה פלך וילנא תקפ"ה ומת בירושלם תרמ"ו), שנתפרסם אחר כך על ידי ספרו אבן ספיר ח"א וח"ב, שבו באו ידיעות רבות מחיי היהודים בארץ תימן ויצא לאור ע"י חברה מקיצי נרדמים. בנו, מר בנימין זאב הלוי, היה סופר תמידי בלבנון, שיצא אז בפרוץ והיה חותם בר"ת, בז"ה. ובן בנו היה אליהו ספיר, גם כן סופר חכם, ועליו ידובר להלן. גם ר' ישראל דוב פרומקין, מו"ל, החבצלת², היה בימים ההם סופר משכיל, כמו שנספר על אדותיו להלן. היה עוד מלמד משכיל, ר' חיים פֶּרֶס (גם אשתו היתה מלמדת וביחד עבדו עבודה קשה וחיו בדוחק גדול), את שעותיו הפנויות הקדיש למחקר ומדע, ומאד היה שמח אם צעיר ירושלמי בקשהו ללמדו דקדוק חנם. גם חנם הקראים, משה הלוי, היה איש משכיל והיתה לו ספריה חשובה לא רק מחכמי הקראים, אלא גם ספרים רבים יקרי ערך של הרבנים. והיה משתתף בחבצלת² ופרחי

¹ הרב הזה כתב קונטרס „שאלו שלום ירושלים“. הוא, אכנס, העלים את שמו, אבל ידוע הדבר שהריר משה נחמיה חברו. הקונטרס נדפס פעמים אחדות. דבריו הפשוטים והלבביים על גורל ההמון הסובל דחקות נוראה מעידים כי לרב הזה היה לב רגשי, אוהב את עמו ומקנא קנאת ירושלים נגד אלה שנתנו את שמה לשמצה.

החבצלת". היו צעירים אמידים שהרבו לקנות ספרי השכלה והיו משאילים בהשאי לחבריהם, וההשכלה הלכה כך ונתפשטה בירושלים.

בירושלים קרה אז מאורע טפוס אחד: ההיסטוריון הר"ר צבי גרין, מחבר ספר תולדות היהודים, בא לבקר את ארץ ישראל, ובהיותו בשבת בבית הכנסת, עלה אחד מקנאי הונגריה על הבימה והכריז עליו חרם. המאורע הזה הסב חלול שם ירושלים בעתונים.

בשנת תרל"ג נסו ליסד בית ספרים בירושלים, אבל הנסיון הזה לא הצליח: הקנאים לא נחו ולא שקטו עד שבטלוהו.

בשנת תרל"ז עלה לארץ ישראל הרב ר' יהודה ליב דיסקין, שהיה רב בבריסק. הוא יסד בירושלים בית מחסה ליתומים וישיבה גדולה. אבל אשתו הפוליטיקנית יסדה סביבה חבורה, שעסקה תמיד בקנאות ובנרנגות ותתן גם את שם בעלה לשמצה.

ב"שחר" של סמולנסקין נדפס בשנת תרל"ז—תרל"ח מאמר, ארץ הצני— על אדות דרכי הרבנים והגבאים והממונים על כסף החלוקה ועל אדות מקבלי החלוקה, הכל בשרד אמת ובאר היטיב מאת הרב המופלא בתורה וביראה מו"ה מנחם מנדל איילבוים מליזנסק, תושב צפת וסופר הכולל בעיר ההיא. הקונטרס מלא קטגוריה נגד החלוקה, שקבלה צורה מכוערה מאד. האשכנזים נפרדו לעשרים ושמונה כוללים; שמלאו את הארץ קטמות ומריבות.

בשנת תרל"ח עלה לא"י הסופר ר' יחיאל מיכל פינס מרוזינו. הוא היה גדול בתורה וסופר בעד סגנון נפלא. אחד מהסופרים המעולים, שכל אוצרות לשוננו שמורים בלבו ויהיו אצלו לחטיבה אחת, כולה מקשה זהב שהור. הוא היה חרד על הדת, אבל הדת היתה אצלו לענין של היים, דרישה נפשית עמוקה, ולא היתה לו למכשול לדרישת החכמה, המדע והיופי; ההפקרות והצביעות היו שתיהן תועבה בעיניו. הועד של "מזכרת משה" שבלונדון שלח אותו לארץ ישראל, וכאשר בא לירושלים תהו הרבנים והעסקנים על קנקנו. הם בקשו שיהיה פינס בידם כחמר ביד היוצר, אבל הפעם טעו בחשבונם. פינס לא היה כלל איש נוח להתפתות, ומהחלטותיו אי אפשר היה להזיזו. אז בקשו לרדפו ולהכשילו, וסוף סוף זכה שהחריטוהו, ואז הוציא פינס לאור את הספר "עמק ברכה", והוא תשובת ר' אליהו מזרחי, וגם מכתב גיסו של פינס, הרב ר' דוד מקרלין (פרידמן), שבו הוכיח, שאין ממש בכל החרמות הללו. ופעם כשהדפיסו נגד בתי הספר חרם והדביקו בהוצות העיר, הלך פינס והדפיס את החרם שפרסמו המתנגדים נגד החסידים בעמוד אחד ובעמוד השני את החרם שפרסמו נגד בה"ס, וצוה להדביקם בכל הרחובות, קומר ששני החרמות ערכם אפס.

ר' יחיאל מיכל פינס העשיר את שפתנו וספרותנו עשר רב, הוא גם היה הוגה דעות, כמו שנראה מספרו "ילדי רוחי", שבו הוא מבקש לא תקון

הדת אלא שפורה, וביהוד הגדיל לעשות בספרו "הכח", שהוא יצירה נפלאה למסור את המדע בשפה מדויקת ויפה.

פעולותיו בארץ ישראל היו רבות ושונות. הוא עסק ביסוד הישוב החקלאי, כמו שנספר להלן, בבנין השכונות, במוסדות פילנתרופיים, בועד הלשון, בעתונות. בשנת תרל"ח מת הרב ר' מאיר אורבך, ור' שמואל סלנט נשאר לכהן לבדו ברבנות. בשנה זו מת הדרישן המצוין ר' אליהו שרה'זון, שיותר מעשר שנים היה דורש מדי שבת בשבתו, והיה ענו ובעל מזג טוב ואהוב וחביב על כל הבריות.

ה' שמואל מונטגו מלונדון, שעלה לא"י בשנת תרל"ד, בקש דרכים להיטיב ליושבי א"י. בשנת תרל"ט קנה בית הומה על דרך יפו וימסרהו לחברת כל ישראל חברים בפריו ליסד בו בית ספר לבנים, אך מאימת הקנאים עמד הבית ריק מתלמידים.

בשנה זו נוסד בירושלים "בית יתומים", שבראשו עמד הסופר ו. הרצברג. שם נתקבלו בתחלה שני יתומים ספרדים ושני אשכנזים. היתומים האשכנזים נתיממו מאמם, ואביהם היה איש זקן, חלש ומסכן, שהתפרנס משאיבת מים לבית הכנסת שבחורבת ר'י חסיד. וכשנודע הדבר לקנאים, אימו עליו, שיקפחו את פרנסתו, והוא נאנס להוציא את בנו, ותחתיהם באו עוד שני יתומים ספרדים. בית המנהל ה' הרצברג היה בית ועד לכל משכילי העיר וסופריה.

בשנת תר"מ נוסד בירושלים "בית מושב זקנים" ע"י שמואל ברוך סגנדרס, ששכר חצר ואסף זקנים אחדים משוללי אמצעים ונתן להם כל צרכיהם. וכל ההוצאות היו מכיסו ומנדבות בניו, שישבו באוסטרליה, ומעט מנדבות חברים מירושלים, ובעצמו היה המאסף את הנדבות, והכל לשם שמים. אחרי איזה זמן קנה בהשתדלותו ה' ליב פרידלנד מפטרבורג חצר גדולה בפנים העיר למושב זקנים. בשנה זו עלה לא"י ה' אליעזר בן יהודה (פרלמן). הוא הנהיג לדבר בביתו רק עברית ועזר הרבה להתפתחות השפה העברית, ביהוד במלוננו הגדול.

פרק שלשים וששה

הירחון "לבנון". ה"חבצלת". מלחמה נגד הקנאות. החברה "תפארת ירושלים". הסופר ר' אברהם משה לונץ. ה"אריאל" — עתון המשמרים. יואל משה סלמן. הפרופיסור יהושע יוסף כלבו.

צרים, פגומים ומקנצים היו החיים בארץ ישראל. אבל היים, אפילו כשהם צרים ומקנצים, חיים הם, ולהם דרישות חיים. ויש, שגם הד החיים של העולם הגדול והרחב שמסביב היה מגיע גם אל יושבי ארץ ישראל, ואז נראה בהם מעין פרכוס של נפש חיה, המתלבטת והמבקשת קצת אויר חפשי...

עוד בשנת תרכ"ג החלו ה"ה יחיאל בריל, מיכל הכהן ויואל משה סלמן להוציא ירחון בשם, הלבנון, שתעודתו להיות, מבשר שלום ירושלים, משמיע חדשות מארץ הקדושה בכלל, מודיע נעלמות מארץ תימן ומדינת הודו, כל דבר אשר ישתוקק איש ישראל לדעתו, ומחציתו, שנקראה בשם, "כבוד הלבנון", היתה מוקדשת לתורה וחכמה, ושם באו מאמרים מהרבנים דקוטנא וקליש ומהד"ר ר"י שורץ ור' יעקב ספיר.

עוד לא עברו חמשה ירחים מעת שהתחיל, הלבנון לצאת לאור, והנה בא עתון אחר לדחוק את רגליו, כי אז היתה מריבה בין הרבנים, והלבנון עמד לצד אחד, והצד השני ביחד עם המדפיס ר' ישראל בק התעורר והתחיל להוציא לאור את, החבצלת, גם כן פעם בחדש. אך מהרה חדלו שניהם. בריל לא היה יכול להשיג רשיון מהממשלה, ולכן הלך פריזה, ושם החל להוציא את הלבנון בחוברות, ובו קבע מקום מיוחד לעניני ארץ ישראל בשם, מגדל הלבנון צופה פני ירושלים.

בשנת תר"ל התעורר ה' ישראל דב פרומקין ובעזרת חותנו ר' ישראל בק זר' מיכל הכהן התחיל שוב להוציא לאור את, החבצלת פעמים בחדש. ישראל דוב פרומקין היה איש חרוץ ובעל רצון כביר. הוא היה נכדו של ד' אהרן מספרוסק'יה, תלמידו המובהק של האדמו"ר ר' שניאור זלמן מלאדי, בעל התניא, ועלה לא"י בהיותו בן תשע שנים (בשנת תר"ך). מטבעו היה בעל לב טוב וער, נרגש מכל עול ומבקש תקון.

בשנת תרל"ג, כשפרסם העי"ש (עקיבא יוסף שלזינגר) קונטרס מלא חרפות וזלזולים כלפי גדולי ישראל וביחוד נגד הד"ר ר"ע הילדסהימר¹), יצא י"ד פרומקין בחבצלת (גליון ד' חשוון תרל"ג) במחאה עזה נגד הרבנים, שעזרו להעי"ש בחכור כתב העמל, ונתנו שם ירושלים לחרפה.

אז התעוררו הקנאים של כוללות הונגריה וגליציה וישלחו אחרי ה' פרומקין שיבוא לבית מדרשם, והוא מבלי דעת מה שצפוי לו, הלך אליהם, ואולם בדרכו על מפתן הבית, התנפלו עליו ויכוהו מכות רבות.

ראו המשכילים, כי יד הקנאים חזקה וילכו וייסדו להם חברת, תפארת ירושלים. מטרת החברה היתה לכאורה ענין של צדקה וחסד, אבל זה היה רק למראה עין, ובאמת חשבו להכין להם פוזיציה, שיוכלו להגן על עצמם בפני הקנאים ולהחליש את השפעתם המזיקה. והקנאים הבינו שסכנה נשקפת להם מחברה זו, אחרי שחבריה אינם תלויים בדעתם, והתנכלו לבטלה. אמנם החכם ב"שי, הרב ר' אברהם אשכנזי, שלח לחברה מכתב ברכה, וגם הרב ר' דוד בן

¹ העי"ש, הוא המחבר לב העברי, עסק בהפצת פסקבילים בחריצות רבה. ואולם סוף סוף הטיט על עצמו חמת הרבנים, כי יצא בקונטרס בית יוסף החדש להתיר לקחת שתי נשים. ואז החרימוהו הרבנים, כמיש בקונטרס שיצא נגדו בשנת תרל"ה בשם, שומר ישראלי.

שטענן הנם המעריבים קרב את פרומקין וכתב בשבח החבצלת, והדבר הזה עזר בעד הקנאים שלא לצאת מיד למלחמה, אבל בלבם שמרו עברתם... מתחילה הסתפקה החברה רק בחלוקת פחמים לעניים בימות החורף, מכירת מצה במהיר זול וכדומה, אבל אחר כך בשנת תרל"ה יסדו גם בית ספרים, שבו נמצאו גם ספרי השכלה, אז חרדו החרדים והתחילו להשליך שקוצים על חברת, תפארת ירושלים¹ ואימו על כל אלה שהם ממקבלי חלוקה, כי יחדלו מתת להם תמיכתם, אם יהיו חברים לחברה זו או אם יצעדו על סף בית הספרים, ורכים פחדו ויצאו מהחברה, וגם לנשארים הספיקו הקנאים להצר ולהציק במדה רבה עד שהחברה נתבטלה.

וה"חבצלת" המשיכה את קיומה בעמל גדול, והוסיפה להלחם נגד ה"חלוקה" ונגד ההנהגה הקנאית. בשנה השלישית לקיומה הוציאו חרבנים אסור חמור על קריאת ה"חבצלת" וחתמו ר' מאיר אורבך ור' שמואל סלנט ור' משה נחמיה כהנוב (האחרון בודאי חתם מיראה). והשתדלו גם לפני הממשלה לאסרו והסבו לעורך צרות רבות¹.

י"ד פרומקין תרגם איזה ספורים מחיי היהודים משפת אנגליה וגרמניה. על פי הצעתו נוסדה בתרמ"ג חברת "עזרת נדחים" להלחם במסיון. חבר לפרומקין היה הסופר הנפלא בהריצותו ר' אברהם משה לונץ, שהקדיש כל ימיו למדע ארץ ישראל: הוציא לאור את המאספים "ירושלים" (שלשה עשר כרכים) ואת רוח א"י (י"ט ישנים), מלבד מה שהוציא לאור את "המעמר" שלשה כרכים (האחרון יצא אחרי מותו) ועוד ספרים חשובים הנוגעים לארץ ישראל: כפתור ופרח, תבואות הארץ, פאת השלחן, וגם הספיק להדפיס את הירושלמי סדר זרעים מונה עם באור יפה ועוד... הוא עלה לירושלים בשנת תרכ"ט בהיותו בן שלש עשרה (נולד תרט"ז), ולמד בישיבתו של ר' משה נחמיה כהנוב, שקרבו תמיד מפני שראה בו צעיר בעל כשרונות גדולים ושקדן גדול.

בהיותו גם כן אחד מחלוצי ההשכלה, רדפוהו הקנאים ושללו ממנו את תמיכתו בתור בן ישיבה והיה אנוס להיות מלמד. אך פעם בא אל ה"חדר" אחד מאבות הילדים, ומצא שעל השלחן מונח ספר, אשמת שומרון, ואז עשה את העיר כמרקחה והוציא את נכדו מספסל התלמידים, וגם השפיע על אחרים, שיוציאו את בניהם, ולונץ נשאר בלי תלמידים.

מאז התמכר לונץ רק לספרות, וביחוד למדע ארץ ישראל. הוא למד וכתב הרבה ושקד על עבודתו גם בלילות לאור פתיל דק במנורת שמן וזה גם לו, שבהיותו בן עשרים וחמש שנה נטל מאור עיניו ונתעורר². ואף על

¹ ואולם אחר כך החליף פרומקין את שטתו, ו"החבצלת" היתה לחצוצרה בפי קנאים.

² עי' תולדותיו כתובות עיי חנה בתו בירושלים כרך י"ג.

פי כן לא חשך מעבודתו, ושקדנותו וחריצותו גברו עוד יותר. ובראותו כמה קשה לו להוציא ספר לאור בדפוס זה, השתדל והכין לו בית דפוס. לונץ ידע גם שפות גרמניה, אנגליה וצרפת והיה כותב בהן ומתרגם מהן. עכשיו כל מי שעוסק במדע ארץ ישראל מוצא המר רב סאד ממה שהכין לונץ ע"י עצמו וגם על ידי סופרים עוזרים, שרכש בעמל וביגיעה אין קץ, כי לשלם שכר סופרים לא השיגה ידו, ורק בחריצותו, שלא ידעה כל גבול, התגבר על כל המכשולים העצומים, שהיו מונחים על דרכו¹.

בשנת תרל"ה התחיל ר' מיכאל הכהן, שהיה מלפנים שותפו של פרומקין, להוציא לאור ירחון "האריאל", שנתקיים שתי שנים, ובשנת תרל"ו הוציא המדפיס יצחק גשציני עתון "שערי ציון" פעמים בחדש, בעברית וז'רגון יחד, ועורכו היה ר' חיים פרס (ע' לעיל 162). כונת המו"ל היתה להלחם ב"ההכצלת" בתקוה שהרבנים והממונים יתמכו בידו. והם אמנם תמכו בידו זמן קצר עד שיסדו להם עתון מיוחד "יהודה וירושלים", שעורכו היה יואל משה סלמון. העתון הזה התקיים בהפסקות עד שנת תרמ"ה.

יואל משה סלמון (נולד בירושלים תקצ"ח ומת תרע"ג) היה אחד מבוני הישוב האשכנזי העירוני והחקלאי. אבי אביו, ר' זלמן צורף, שבנה את חורבת ר' יהודה חסיד, היה מפורסם למדי בתור אחד מהיותר מסורים לישוב היהודים. ר' יואל משה נכדו עבד הרבה בבנין השכונות שמחוץ לעיר ירושלים והיה גם ממיסדי פתח תקוה ועמד בראש המוסד, בקור חולים" עשרים וחמש שנה בלי קבלת פרס. אחד מיושבי ירושלים, הרב הפרופיסור יהושע יוסף כלבו, עשה תכנית מדויקת של העיר ירושלים ותכנית בית המקדש וכסא שלמה המלך. וגם עשה בנין עץ זעיר אנפין (מיניאטורה) של בית המקדש עם כל תאיו ואולמיו. העבודה הזאת מצאה חן מאד בעיני החכמים המהנדסים מאומות העולם. והממשלה האנגלית קנתה ממנו את הבנין והכניסה לתוך המוזאום הבריטי. בעד עבודתו זו נתנה לו תאר פרופיסור וקצבה לו 8 לירות תמיכה חדשית לכל ימי חייו. הוא חי מאה ושלש עשרה שנה ונפטר בחדש אב התר"פ².

פרק שלשים ושבעה.

יסוד ארבע המושבות הראשונות. עלית הבילוי"ם. יסוד גדרה. העליה מתימן. עלילות המיסיון. צרת הפקידות. הרא"ל פרומקין. הר"ז יעבץ. הד"ר א. גרינדהום. מיכאל היילפרין.

בשנת תרמ"ב, לרגלי הפרעות שהתחוללו ברוסיה, עלו רבים לארץ ישראל. אז נוסדו ארבע המושבות הראשונות: ראשון לציון, ראש פנה, זכרון

¹ בשנת תרס"ב יסד הוא ועוד אחרים מוסד "חנוך עורים".

² הצפירה, תר"ס נוי 157.

יעקב (פטרין) ופתח תקוה (שנוסדה אמנם קודם, כאמור לעיל, ונעזבה). המתיישבים החדשים הכניסו זרם חיים חדשים וכאה דרישה לעבודה, למלאכה ולהשכלה. בשנת תרמ"ג עלו הבילוי"ם¹) לא"י ועמדו לעבוד בתור שכירי יום, במקוה ישראל". המנהל הירש, יהודי צרפתי, היה שונא את יהודי המזרח, ורק מפני שקבל פקודה מפריוז נאנס לתת להם עבודה, אבל תמיד היה מנזה אותם ומכביר עליהם את העבודה²). כשראו אחדים שאמנם העבודה כבדה מאד בשבילם, והם חולים לעתים תכופות, הלכו לירושלים לעסוק באיזו מלאכה. הסופר יעקב שרתוק, שהיה גם כן מהבילוי"ם, הלך ולמד מלאכת הנגרות, אבל האיש היה חלש בגופו ונאנס לצאת לחוץ לארץ. בהיותו ברוסיה תרגם את הספר „מלחמות היהודים" של יוסף פלויוס בתרגום רוסי יפה ומדויק (נדפס בפ"ב שנת תרי"ט). אחרי איזה שנים שב לא"י ומת בט' אדר ראשון תרע"ג ביפו. בענים של הבילוי"ם ראה ר' יהואל מיכל פינס ומהר לעזרתם. בהשתדלותו הנמרצה נקנתה בעדם ע"י חובבי ציון חלקת אדמה, ישעליה יסדו את המושבה גדרה (תרמ"ד). הוא היה לבילוי"ם אב רחמן כל הימים, אעפ"י שלא היה שוה עמהם בדעות.

בשנה זו (תרמ"ג) עלו לא"י הרבה יהודים מתימן וכמעט כלם עניים. הם עבדו כל עבודות פרך בשכר מצער, שלא היה מספיק להם לשכור דירות, וישבו במערות ובנקיקי הסלעים, הם ונשיהם וטפם, או שישכבו תחת כפת השמים, בלי כל מחסה מקור וגשמים. המיסיון הבריטית תמכה בידם בכסף, אולם היא נוכחה מהרה, שהתימנים הללו נאמנים ליהדות ואינם רוצים למכרה בכסף, ויהדלו מהם. ואולם מהרה הסתגלו התימנים אל המקום, כי שפתם היא שפת הארץ ורגילים בכל מלאכה ועבודה, וכעבור ישנים נכנתה בשבילם שכונה קטנה בדרום הר הזיתים וגם בפנים העיר, ומצבם הוטב. ולנגד כל מה שסבלו בתימן היתה להם הישיבה בארץ ישראל לגן עדן גמור, והם לא נמנעו מהודיע את אשרם לקרוביהם שבתימן. ומאז התחילו היהודים לעלות משם לארץ ישראל חבורות, חבורות בכל שנה ושנה.

גם מהעולים האשכנזים היו עניים רבים, שהתהדכו אז כצללים בחוצות ירושלים. המיסיון הבריטית הריחה טרף ופרשה להם רשתה: המציאה להם עבודה בשכר, וגם הבטיחה לכונן להם מושבה חקלאית. תושבי ירושלים התרו באשכנזים ההם, שלא יבטחו בחסדי המסיון הבאה לצודר נפשות. אבל האשכנזים לא שמעו, ולפיכך כשמת להם ילד, לא הפצו הירושלמים לטפל בקבורתו, ופעם התלקחה גם מלחמת אגרופים בין האשכנזים ההם ובין הירושלמים בחצר ר' יהודה חסיד, ואחד מת מהמכות.

¹) רית יבית יעקב לכו ונלכה—כך כתבה על דגלה חברת צעירים מחרקוב.

²) כרקטריסטיקה מהירש זה נחן מ. סמילנסקי בלוח אחיאסף תרס"ה. ע' 225.

כשראתה המסיון, שהיהודים נלחמים בה, מהרה למרא את הבטחתה וקנתה את הכפר ארטוף הסמוך לירושלים בשביל העולים. אבל המתישבים נוכחו מהר בעצמם, שאין כונת המסיון לעשות חסד לקישי יום, אלא להעבירם על דהם, כי מראים פנים מסבירות לאלה שבאים לשמוע דרשותיהם, ולמי שמסרב לשמוע מראים פנים של זעם ושוללים ממנו את התמיכה. אז עזבו כלם את המושבה. והמסיון נאנסה למכרה, והיא קמה לנחלה לה' יצחק ליב גולדברג, ונקראת בשם הר"טוב.

בשנת תרמ"ב—תרמ"ג נוסדו המושבות נס ציונה, יסוד המעלה, עקרונ, משמר הירדן.

ה' יחיאל בריל, עורך הלבנון, בהיותו ברוסיה, בחר באחד עשר איש, שהיו עובדי אדמה מנוסים, והעלם לא", להושיבם על הקרקע¹. העולים סבלו מאד בדרך עליתם מחוסר אמצעים, ואחר כך, בעלותם על החוף ביפו, סבלו מהסרסורים ומפקידי החוף, וביחוד סבלו צרות רבות מהמנהל הירש במקוה-ישראל, שהעבירם בפרך תחת השגחת ערבי פראי, ובעד עבודתם נתן להם דירה ברפת ופת שחורה כזפת במדה זעומה ובפנים נזעמים.

אבל גם אחר כך, כשהצליחו להתישב על הקרקע, רבו מצוקותיהם: חסרו דירות, חסרו מכשירי עבודה, בהמות וכו', סבלו גם מהשכנים הרעים, שהעריבים, שהיו גונבים וגוזלים מהם, סבלו מפקידי הממשלה השואפים לבצע, וכמעט רפו ידיהם לגמרי. אולם אז העירו ר' שמואל מוהילבר, רב בביאליסטוק, ור' צדוק הכהן ספריו, וה' מיכאל ערלנגר, את תשומת לבו של הנדיב בנימין (אדמונד) רוטשילד, והוא שלח בשנת תרמ"ד שלשים אלף פרנק תמיכה לאכרים, ומאז התחיל להתעניין במושבות והוציא עליהן הרבה מיליונים פרנקים. גם חובבי ציון שברוסיה ובגרמניה השתדלו לאסוף נדבות ולעזור למתישבים. ואם אמנם כל הכסף שאספו חובבי ציון היה כאין כלפי מה שנתן רוטשילד לבדו, אבל גדול היה הכח המוסרי של חובבי ציון, שהם ידעו יותר את רוח עמם ואת צרכיו, והתיחסו אל החלוצים בחבה ובכבוד.

הנדיב רוטשילד², בכל לבו הטוב, לא היה יכול לדעת את נפש המתישבים, ולא היה יכול להכנס לתוך פרטי חייהם. תחתיו מנה פקידים, שהם יהיו אפטרופסים על המושבות הנתמכות על ידו, ורוב הפקידים הבישו על כל ענין הישוב כמו על פנטסיה ריקה של אציל עשיר, ועל כן שאפו רק רנצל את הנדיב ואת הנתמכים על ידו, ולהיות חיים של תענוגים והוללות, והסבו רעות רבות חומריות ומוסריות לישוב החדש.

אכרי עקרונ (מזכרת-בתייה) היו עובדי אדמה ברוסיה, ומגמתם היתה להיות אכרים פשוטים בארץ ישראל. הם באו תחת חסות הברון, ועליהם נמנה פקיד

¹ הכל מסופר בספרו של ברוטשילד בקונטרס "יסוד המעלה" של ה' י. בריל. מגנצה תרמ"ג.

² הוא היה שלש פעמים בא"י, בשנת תרמ"ז, הרניש וחרעיג.

ה' בלֹךְ. האדמה היתה מעטה ולא יכלה לכלכל את נפישות האכרים, והם בקשו, שיקנו בשבילם עוד אדמה. אבל ה' בלֹךְ אמר, כי יותר טוב שתהיה כל האדמה לפקידות, והם יעבדו אצלה בתור שכירי יום ויקבלו את שכרם בהרוחה. האכרים הבינו, שהפקיד רוצה לנשל אותם מאחזתם ולעשותם לעבדים, ויתנגדו לחפצו. אז התחילה מלחמה בין האכרים ובין הפקיד, וסוף סוף, כמוֹבֵן, נצח הפקיד התקיף, שהפך את שדות התבואה של עקרון למטעי כרמים, שבהם עבדו ערבים תחת השגחת עברים.

כשראו האכרים, שאבדה להם כל תקוה לעמוד ברשות עצמם, כי הפקיד מושל בכל רכושם, קמו ויגרשו את הפקיד מהמושבה. אבל בלֹךְ הלך ליפו אל הקִמְקִם, ויתן לו בקשיש הגון, וחזר עם חילים לעקרון, ואסרו עשרה אנשים מהאכרים ויוליכום ליפו ויתנום בבית האסורים.

פחד נפל על שאר האכרים, וכאשר פנו לעזרה ולא מצאוה, יצאו חמשים איש מהמושבה, אשר כבר הרטיבוה בזעת אפם, וילכו להם מי ליפו ומי למצרים.

בראש פנה נמנה לפקיד ה' אשרי, שהיה מלפנים, איש צעיר טוב, אך מיד בעלותו לגדולה בקש להשתרר על האכרים, וממשלתו היתה אחת מהיותר אכזריות במושבות א'. כאשר לא רצו האכרים לקבל עליהם את פקודותיו המעליבות והמכאיבות¹, חדל מתת להם תמיכתם, ואז התחיל הרעב במושבה. אך האכרים עוד לא נכנעו. נמצאו חנונים בצפת שנתנו להם מעט צרכי אכל בהקפה עד זמן הגורן. אולם כשראה הפקיד שהם קשי² ערף, הלך לצפת וילחש באזני הקימקם, שישלה חילים לגבות את מסי הממשלה — דבר שלא היה נהוג במושבות שחוסות תחת צל רוטשילד.

האכרים ידעו מה צפוי להם, כשיבאו חילים רגבות מס. הם ראו דוגמאות רבות ממה שנעשה בזה בכפרי הערבים. ולכן מיד כשנודע להם שחילים באים — זה היה ביום הששי, ערב שבת — מהרו כל האכרים, נשיהם וטפם ועזבו את המושבה ויברחו. החילים באו ולא מצאו איש. אז פשטו על הכתים ויצאו מהתנורים את הלחם שאפו לכבוד השבת ואת העופות מהלולים, ויאכלו וישמחו. ברחוב פגשו את השוחט הזקן, הוא בתמימותו חשב כי יד החילים לא תגע בו, אבל החילים התנפלו עליו ויכוהו מכות רצח.

שני אנשים זקנים מהאכרים עלו צפתה ויבקשו מהקימקם שיעשה עמהם חסד להמתין בתשלומי המס עד הגרן, והקימקם אמר להם: דעו לכם כי רק עפ"י בקשת הפקיד שלכם עשיתי מה שעשיתי; ואחרי שקבל מהם בקשיש שתי מאות פרנק, שלח להשיב את החילים.

¹ עי' נאמרו של מ. סמוליאנסקי, לתולדות הישוב בא"י, לוח אחיאסף תרס"ה עי' 139.

בזמן הגרן נודע כי אחרי תשלומי המסים ושאר החובות לא ישאר כלום במה לחיות עד הגרן הבא. אז נאנסו להתרפס לפני הפקיד שיסלח לעוונם. ויקבלו על עצמם, לנשק את השבט".

רק שנים היו שלא נכנעו, האחד הוא ה' ד. ש., והשני—איש צעיר לימים, הורביץ, שגמר חק למודיו ברוסיה בגמנסיה. הוא היה חובב ציון נלהב ומסר את נפשו בעדה והתסכר לעבודת האדמה בכל כחותיו, אבל אי אפשר היה לו לרדת עד עבודת שפלה, ובחומו שלח מכתב לרוטשילד בצרפתית ויתאר את כל תלאות האכרים. ואולם מפריו החזירו את המכתב לראש פנה אל הפקיד אשרי. והוא גזר על המתאונן גזרת גלות. הורביץ קבל עליו את הגזרה ובעצמו הרגיע את האכרים וייעצם לסבול ולחכות לימים יותר טובים; והוא גלה מהארץ, ומת ברעב באלכסנדריה...

אכרי ראשון לציון, שהיו כמעט כלם אינטלגנטים, הגדילו לעשות בימים הראשונים, בהסתגלם לחיים החדשים של עובדי אדמה. מחסרון נסיון קנו אדמת חול, ובחול זרעו חטה, ולא צמחה; וכעבור זמן קצר נשארו בלי פרוטה. הם סבלו הרבה מאד, אבל תקוה היתה להם, שסוף סוף יתבססו ע"י התמסרותם לעבודת האדמה.

והנה בא הברון לעזור להם ומסר את הרבר ביד ה' הירש, מנהל בית הספר, מקוה ישראל, ולעוזרו מנה את הגנן המצרי—דיגור. והכל נשתנה... הירש בקש להנהיג ב"ממשלתו" החדשה את המשמעת הצבאית (הוא היה שר מאה בצבא הצרפתי). במקום לתת להם את כל הסכום שקבע הברון, שלשים אלף פרנק, בפעם אחת, כדי שיוכלו לבסס את מעמדם, קבע להם תמיכה חדשית. ויצא, כי כל מה שצריך היה לעשות, נעשה באחור זמן: אחרו את זמן העבודה, אחרו את קניית הזריעה, והכל עלה ביוקר ולא הביא כל תועלת. האכרים פנו לפריו בקובלנא, אבל משם הושבה לה' הירש, והוא בזה את האכרים ויחרפם. ועוד זאת עשה הירש: אחדים מהאכרים קרב אליו, ואחרים הרחיק. ובזה העיר קנאה בעיני המרוחקים, וגרם לפרוד הלבבות ולנרגנות. אחר כך מנה הירש לפקיד במושבה את אוסוביצקי. האכרים חשבו כי עכשיו נגאלו, אך גם הוא הלך בדרכי הירש אדונו. פעם פרצה מריבה בין הפועלים היהודים ובין אוסוביצקי והאחרון אמר להביא חילים מיפו ולגרש את הפועלים. כששמעו האכרים את הדבר, הזהירוהו שלא יעז לעשות כדבר הזה, אך הפקיד לא שמע וילך ויביא חילים, אז גרשו האכרים אותו ואת חיליו יחד. הירש ראה, כי אמנם הרחיק אוסוביצקי ללכת, וישתדל לפשר בין האכרים ובין הפקיד. נתערבו בזה גם חובבי ציון. לאחרונה הוסר אוסוביצקי ממשמרתו בראשון לציון ובא פקיד אחר תחתיו. אך הפקיד החדש הודיע לאכרים שבאה פקודה מפריו, כי הם צריכים לחתום על התנאים הללו: א. כל מי שיש לו

שטר מכירה על אדמתו צריך למסרו בערכאות על שם הברון. ב. האכרים אינם בעלים במושבה אלא פועלים, ומוכרחים לשמוע בקול הפקידות ואפילו לצאת מן המושבה. ג. אין האכר רשאי להיות חבר לשום חברה וגם לא לתת לאיש זר ללון בביתו בלי רשיון הפקידות.

איזה זמן הראו האכרים התנגדות לגזרות הקשות הללו, אבל לסוף כמעט כולם נכנעו. נשארו רק אחדים, שרא היו תלויים בחסדי הברון, עומדים בקושי ברשות עצמם.

גם בזכרון יעקב היתה תמיד מלחמה בין הפקידות ובין האכרים, והפקידות גרשה אחדים ממתנגדיה והכניסה במושבה, סדר ומשמעת¹.

גרועה מאד היתה הישפעתה של הפקידות על החנוך במושבות. ילדי האכרים נתחנכו לא להיות אכרים בא"י, אלא משרתים בפריז. למדום לפטפט צרפתית, לסגל לעצמם נימוסי פריז¹. ובכלל נעשה כל הישוב לענין של חלוקה ושנווררות, וכמעט שנשכחה כל הכונה העקרית לשב מה נוצר הישוב החדש. צריך היה רק לדעת במה למצא חן בעיני הפקידות, כדי להוציא ממנה איזה פרנקים...

ואולם צד טוב היה בפקידות, שבהשתדלותה נקנו שטחים הגונים של קרקעות בשביל היהודים, ומלכוד זאת—הערבים, המעריצים את הכח, העריצו את הפקידות, שגם הנאלי — ישר הגליל — עומד לשרתה, ויראו מהתנפל על היהודים. זולת זאת אי אפשר היה להתקיים אפילו שעה אחת.

בשנת תרס"א נמלך הברון והסכים לבטל את הפקידות ומסר את עניני המושבות ליד החברה יק"א, יחד עם סכום הגון (ט"ז מיליון פרנק) לשכלול המושבות, ומאז חדלה האפטרופסות מהאכרים.

שנים אחדות שהה בא"י הסופר ה' זאב וולף יעבץ (נולד בשנת תר"ז בפלך לומז'א). ראשית עבודתו הספרותית היתה ב"השחר", ואח"כ ב"כנסת ישראל" של שאול פנחס רבינוביץ (תרמ"ז).

הוא עלה לארץ ישראל ויתישב מתחילה ביהודיה יחד עם הרב ר' מרדכי גימפל מרוזינאי (שעשה הערות יפות מאד על מדרשים), ואחר כך עבר לזכרון יעקב, כי נמנה שם להיות מנהל בית הספר, אבל קשה היה לו לשאת את עול הפקידות, ויעזב את משרתו ויעל ירושלימה. שם הוציא בשנת תרנ"א את המאספים, הארץ (ד' חוברות), "מירושלים", "פרי הארץ" ו"גאון הארץ". בשנת תרנ"ז שב, מפני איזה סבה, לרוסיה, ועבד ביסוד אגרות ה"מזרחי" ויהי לעורך ה"מזרח". משנת תרל"א התחיל לעבוד בחבור תולדות ישראל ברוח החרדים. עד עכשיו יצאו מזה בדפוס שמונה ספרים (עד חתימת התלמוד).

¹ השלח, כרך א' ע' 443, כרך ב' 174.

מהמשוכחים שבחובבי ציון היה הביבליוגרף המצויץ, הרב ר' אריה ליב פרומקין בן הרב ר' שמואל קלמר. הוא עלה ירושלימה מרוסיה בהיותו עוד צעיר והתחיל לחבר את הספר, תולדות חכמי ירושלים (ה'א יצא לאור בשנת תרל"ז בירושלים ושנים עדיין בכתב יד). כשמלאו לו שלשים שנה נתקבל לרב באלקסוט, הסמוכה לקובנה. וכעבור חמש שנים עזב את משרתו ועלה שוב לארץ ישראל ונלוה אל מיסדי פתח תקוה הקיימת (תרמ"ב), ועבד הרבה לשכלול המושבה. הוא השתדל לעבוד את האדמה בידי ממש ונלחם במסירות נפש נגד הערביים, שהתנפלו על המושבה, ואיזה חדשים היה הולך מפצעיו. ואולם אי אפשר היה לו להסתגל להשאר אבר ממש כל ימיו; וכעבור עשר שנים יצא לחוץ לארץ ותישב בלונדון, ושם עסק במסחר בתוצאות ארץ ישראל, ובעתות הפנאי — בסדור סדרו של רב עמרם גאון ועשה לו הגהות ובאורים. ואולם שוב גברו בו הגעגועים לארץ ישראל, ולעת זקנתו שב אליה, לפתח תקוה, ושם, בימי האחרונים, בימי המלחמה העולמית אור את שארית כחותיו וגמר את ספרו „תולדות חכמי ירושלים“, שהוא אוצר בלום מידיעות התורה, ההסטוריה והביבליוגרפיה. לפני המחבר היו הרבה כתבי יד שמצא באוצרות הספרים של החכמים הספרדים. בימי המלחמה העולמית כבדו עליו הצרות ונפטר ה' סיון תרע"ו בן שבעים ואחת, ונקבר במושבה פתח תקוה, שלה הקדיש הרבה מכחות נעוריו.

בשנת תרנ"ג, בשבתו בפתח תקוה, לפני צאתו לחוץ לארץ, פרסם בירושלים איזה קונטרסים דברי מוסר מתובלים בדרוש, בהם השמיע בתוך קהל החרדים רעיונות חדשים, שנאמרו ברגש ובשפה יפה. ואנו נביא כאן איזה קטעים:

א) ע"ד עבודת האדמה. „המעלה שאנו צועדים עתה עליה (בעבודת הישוב), כל שליבה ממנה קדש קדשים היא... אם תצלח האדמה לפנינו, ואם יצלחו בנינו אליה, לא אותנו בלבד אנו מצליחים, כי אם את כל דורותינו, אשר לא ינועו בנים מים עד ים, ולא ירעה לבנם רוח בין הצרות הנפיש והמית שקר, בהשענם על עץ המסחר הכרת, עושק, אונאה, פסלנות, או לחם חסד, לחם עצבים, אשר יכלו כחם בו...“

הנסיון והדעת נותנת, כי מי שנפשו פזורה לגזרים מעסקים שונים מוכרח לשכוח עבודת יוצרו, וגם אם יעבדנו, ראשו ולבו בל עמו... ונפשו מלאה תחבלות און ומרמה“.

ב) הבת הארץ. „כלל הוא בידינו: מי שדרכה נפשו פעם אחת באהבה טהורה ונאמנה על אדמתה, תכל עוד נפשו ולבבו לשוב אליה לראותה, ובכל מקום שיהיה תתעורר בו אהבתה גם בחלום ובחזון לילה... והדבר הוא טבעי לכל זרע יעקב... ישמקושר הוא בעורקי הארץ הזאת... ולא שכונה שיש עמה

שלוחה, כי גם שכונת אהלים... ויבחרו לעבוד בזיעת אפס ויגיעתם, אע"פ שלא נסו עוד בכמו אלה...¹

בהרבה מקומות הוא מדבר משפטים עם אלה המשתדלים לרפות את ידי העם בעבודת הישוב בהתחכמות ופקחיות יתרה, ואפילו זו של הרבנים החרדים. משנת תרמ"ד--תרס"ב כהן ברבנות ביפו הרב ר' נפתלי הירץ, י"ח שנה. הוא הוציא לאור את הסדור נוסח הגר"א עם הערות בהלכה ובקבלה.

שנים רבות ישב בא"י הד"ר א. גרינהוט, שעסק בספרות המדרשית והוציא לאור איזה קובצי מדרשים עתיקים. הוא מת בשנת הרע"ג.

בשנת חרמ"ג בא לא"י מיכאל היילפרין, בן איש עשיר מוילנא ונכד (מצד אמו) של הרב המפורסם מלבי"ם. הוא הביא עמו כששים אלף רובל, וקנה את אדמת "נס ציונה", אבל לא ידע ולא רצה לדעת איך להתנהג בתור בעל אחוזה. בכלל היה העישר נחשב בעיניו כמשא כבד, ובכל לבו בקש להפטר הימנו, וסוף סוף הצליח להשתחרר מכספו, והתחיל להתפרנס מעמל ידיו, פעם היה לפועל שכיר יום, ופעם לשומר. לנפשו לא דאג, השביע את רעבונו במה שהוא והתלבש במה שהוא, ורק במה שנוגע לעמו שאף היילפרין לגדולות, שיהיה לעם גדול בין העמים הגדולים. פעם בא אחד ליפו עם ביבר של זיות, ורבים באו לראותו, וכיניהם גם מיכאל היילפרין. בעל הביבר נכנס לכלוב האריה והציע לפני הקהל, שאחד מהם יואיל להכנס גם כן אל הכלוב. ומיכאל היילפרין נענה לדרישתו ונכנס. ושם, בעמדו בכלוב האריה, פתח את פיו—לו היה קול יפה וחזק—ושר באזני כל הקהל את שיר "התקוה". כולם נרגשו מאד לשמע השיר הזה מכלוב האריה. מענין הוא, שאחרי שאבד כספו לא הזכיר אף פעם בשיחתו, שהוא היה עשיר בן עשיר, ובכלל ממשפחה אצילית. כנראה כל הענין הזה לא תפס אצלו מקום. ורק פעם אחת, כשהראיתי לו שבספר "עיר וילנא" של נח מגיד (שטיינשניידר) כתוב שזקנו הרב מלבי"ם בא ליום חתונתו (של היילפרין) לוילנא, ישב ועשה לו מזה העתקה.

הוא מת בכסלו תר"פ בבית החולים בצפת.

פרק שלשים ושמונה.

המחלקת ע"ד השמיטה. ברזילי. חברת שפה ברורה. קוסטינה. הד"ר פינסקר. הרמ"מ אוסישקין. עלית אחד העם. גזרת הכניסה. מסלת הברזל יפו—ירושלים. בנין גשר על הירדן. בית הספרים הלאומי בירושלים. חדרה. מוצא. החנוך. המלחמה בעד השפות. אליהו ספיר. תחית הספרות. אורגני הפועלים. השומר. "אדמת קדש". י. ז. הורביץ.

בשנת תרמ"ה התלקחה מחלקת על דבר השמטה. הרב ר' יעקב הרשנזון, ראש ישיבת "סכת שלום" בירושלים, הורה להתר. גם הרבנים יצחק אלהנן

¹ מספרו "קורנין דנהור".

ספקטור מקובנה, ר' מרדכי עליאשברג מבוסק ור' שמואל מוהיליבר מביאליסטוק הסכימו להתיר. נגדם יצאו רבנים מחמירים, ועליהם נלוו קנאים והשליכו שקוצים על המתירים. רב אחד המציא אמנם התר לעבוד את כל העבודות בשדה על ידי נכרים. והרב ר' שמואל סלנט התיר בתנאי, שימכרו את הקרקעות לגוים מכירה גמורה וחלוטה בקו שאן (שטר מכירה) כחקי המלכות¹. סוף סוף נצחו המתירים, אבל נמצאו אחדים מהאחרים שנשמעו לדברי המחמירים, ושדרים יצאו לחוץ לארץ לאסף נדבות בשביל שומרי שמטה².

בשנת תרמ"ז עלה לארץ ישראל הסופר מר יהושע אייזנישטט (ברזיל), שהקדיש כל כחותיו להבת ציון. בשנת תרע"ד חלה ויצא לשוויץ ושם מת בשנת תרע"ו.

בשנת תרמ"ז נוסדה בירושלים חברת, שפה ברורה, להפיץ את הדבור העברי. חברה זו שלמה למלמדי התלמוד תורה של הספרדים, שירגילו את התלמידים ברבור העברי, ויסדה ועד ספרותי, למציא מונחים למושגים שונים. בשנה זו נוסדו המושבות קוסטינה (באר טוביה), מתולה, בקצה הצפון לרגלי החרמון, אם אל גמל (בת שלמה) ושפיה על יד זכרון יעקב.

בשנת תר"ג נוסדה ביהודה המושבה היפה, רחובות" עיי חברי אגודת, מנוחה ונחלה.

בשנת תר"ג אשרה הממשלה הרוסית, בהשתדלות אלכסנדר צדרכובים, את חברת חובבי ציון באודיסה, ומאז היתה חברה זו למרכז לכל חובבי ציון והציונים ברוסיה. ראש החברה נמנה ראשון הד"ר ל. פינסקר, שהיה מסור לעמו בכל נפשו; ומשנת תרס"ז (עד יחדלה החברה מפני המלחמה העולמית) היה לה לראש העסקן הציוני מר מנחם מנדל אוסישקין.

הוא נולד בדוברובנה פלך מוהיליוב בשנת תרכ"ג. בהיותו סטודנט במוסקבה יסד הוא וחבריו את החברה, בני ציון, יסבה השתתפו: הד"ר יחיאל צ'לנוב ז"ל, שעסק הרבה שנים בהתפתחות הקרן הקימת, הדי"ר יעקב מאזה, שקדש שם תורתנו במשפט ביילים, והסופר יחיאל ליבונטיץ. אוסישקין היה חבר גם באגודת בני משה (ישה) צ'רנוביץ הודיע טיבה בעודם) ומשנת תרס"ז היה לראש החברה לתמיכת עובדי אדמה בא"י, והיה גם חבר לוועד הפועל הציוני. ובשנת תר"פ עלה והתיישב בירושלים ונמנה מטעם ההסתדרות הציונית לראש ועד הצירים.

בשנת תרנ"א עלה לא"י הסופר ר' אשר גינצורג (אחד העם) לראות את הארץ ולהתבונן בכל מה שנעשה בה. הארץ מצאה חן בעיניו מאד, אבל לא הכל מה שנעשה בה. המבקר הישר והחריף הזה גלה דעתו, כי כל אלה שרוצים להתעשר ואינם רוצים לעבוד, צריכים לבקש עשרם לא בארץ ישראל,

¹ הצבי תרמ"ה גליון י"ח. ² שם גליון ט"ו.

ולארץ ישראל צריכים לבוא רק אנשים מישראל, שהארץ ועבודתה הביבה עליהם מצד עצמה¹). ועל כן לא יפה היה בעיניו שכלם עוסקים בנטיעת כרמים, וכל מעשי הישוב הוא מעין ספקולציה של בורסא²). זולת זאת היתה בימים ההם בהלה נוראה בענין מקנה קרקעות. הספיקולנטים פרו ורכו באפן מבחיל. מחנה גדוד של סרסורים ופאקטורים קטנים... מתחרים ומתגרים זה בזה, ומשתדלים להזיק איש לרעהו על כל צעד. ובאיזה אמצעים משתמשים! כל תועבה, כל ערמה ומרמה כשרות בעיניהם... במצב כזה לא נתפלא כלל אם נמהרה בקרוב... תתחיל הממשלה התרכית עוד פעם להניח מכשולים על דרכנו...

ונבואת, אחד העם" באה. עוד בשנה היא גזרה הממשלה התרכית, שלא לתת ליהודים הבאים מחוץ לארץ להכנס לארץ ישראל. הגזרה הזאת השפילה מאד את כבוד ישראל, כי בתרכיה עד הנה לא הבדילו בין עם לעם, וזכות אחת היתה ליהודים כמו לשאר העמים שאינם משלימים. והנה גם פה מגבילים את זכותם הגבלה כל כך מדאיבה ומחפירה! אולם הגזרה לא ארכה הרבה, אבל הביאה אסונות על רבים שעקרו דירתם מחוץ לארץ ונתגלגלו באלכסנדריה של מצרים ימים רבים בעני ומחסר וברוח נדכאה.

בשנת תרנ"ב נגמרה מסלת הברזל יפו—ירושלים. הרשיון על בנין מסלה זו קבל מר יוסף נבון, אבל הוא מסר להחברה צרפתית. בשנה זו נבנה גשר על הירדן בידי הממשלה (על ידו נתחבר עבר הירדן המזרחי עם המערבי), קרוב לחוה, דגניה, שנוסדה אחר כך. בשנה זו נוסד בירושלים בית ספרים ע"י חברי "בני ברית" בשם, מדרש אברבנאל" לזכרו של דון יצחק אברבנאל, וכעבור איזה שנים התגדל ע"י הר"ר יוסף חזנוביץ מביאליסטוק, שהקדיש לו כל כחו והונו. וגם חובבי ציון בכל מקום שהם השתדלו להרבות מספר הספרים בבית הזה. בשנה זו נוסדה המושבה חדרה, הקרובה לשפת הים ורחוקה כשמונה שעות מיפו. אדמתה טובה מאד, אך בצות סמוכות לה, המרעילות את האויר, והרבה חללים נפלו שם מהקדחת הצהובה. ואולם כעבור איזה שנים נטעו בה בגדבת רוטשילד יער גדול של עצי אקליפטוס, ומצב הבריאות הוטב. קרוב לה החוה "גן שמואל", למזכרת ר' שמואל מוהליבר, שבה עובדת קבוצת פועלים. על יד המושבה הזאת נטעה, אגודת נטעים" פרדסים גדולים. על הדרך שמירושלים ליפו, במרחק שעה אחת מירושלים, נוסדה המושבה הקטנה, מוצא". חלק מאדמתה נקנה עוד בשנת תרכ"ג והשאר בשנת תרמ"ד.

¹ עפ"ד ח"א 37. ² שם 38.

בעניני החנוך נעשו בא"י חדשות רבות. בראשונה היתה שלטת בארץ ישראל — מלבד החנוך המסורתי, החדר והישיבה — שטת החנוך האליאנסי, שעליה כבר דברנו לעיל, אבל מתקופת חבת ציון ואילך הוקמו בתי ספר, להפיץ את ידיעת השפה העברית, לעשותה לשפה מדוברת, ואת התרבות העברית. בשנת תרס"ה נוסד בירושלים בית ספר לאמנות, בצלאל¹. נפתחה גמנסיה עברית ביפו ואחר כך גם בירושלים. החרדים הקימו גם כן בתי ספר וגם אצלם נתקבל להק, ששפת הלמודים צריכה להיות עברית, וגם ללמד מקצת מהמדעים הכלליים.

יחד עם חובבי ציון עזרה לטובת החנוך החברה „עזרה“ (הילפספעראייך) מברלין, שלא היתה עינה צרה בעברית, ורוב מוריה היו מהציונים. בהשגדות בא כחה, ה' אפרים כהן, יליד ירושלים, יסדה חברה זו גני ילדים בירושלים, ביפו, בצפת, בחיפה, בטבריה ובבירות, להרגיל את הילדים הקטנים בדבור העברי. ובשנת תרס"ג פתחה בית ספר למורים, בית ספר למסחר, בית ספר לבנות (לבנים היה לה מכבד — בית ספר למל, שנמסר לה), שעורים לגנות, בתי ספר לילדים ביפו ובחיפה. „עזרה“ עמדה בראש החברה להפצת ידיעות טכניות בא", שנוסדה בגרמניה, ובהשתתפות הקרן הקימת ובנדבתו של ה' רפאל גויץ ממוסקבה (מעזבונו של חותנו ק. ז. ויסוצקי) נבנה בחיפה הטכניקום על הר הכרמל.

בעבודת התרבות בכלל ובחנוך בפרט עזר הרבה הסופר אליהו בן בנימין זאב, בן ר' יעקב ספיר¹. הוא נולד בירושלים ערב ר"ח תמוז תרכ"ט, למד בחדרים ובישיבות ואחר כך השתלם בעצמו בשפות אנגלית, ערבית, צרפתית וגרמנית, וביחוד שקד מאד על ידיעת השפה העברית. הוא נשא אשה מכנות האכרים שכפתה תקוה והתמכר בכל תם נפשו לעבודת האדמה, והיה רועה צאן על גדות הירקון. וכאשר בעבודתו זו לא הצליח נעשה למורה בפתח תקוה, ועבד בתור מורה אחת עשרה שנה במסירות, ביחוד להתפתחות השפה העברית לעשותה לשפה חיה בפי התלמידים, ומלחמה היתה לו תמיד עם אבות התלמידים שהיו מהחרדים, שחרדים על כל דבר רק לא על שפתם הלאומית, ומהצד השני עם פקידי האלינס, המבזים את כל הלמוד העברי בכלל. אחרי עבודתו היום יומית היה גם נותן שעורי ערב הנם.

בידיעותיו בשפות הארץ (הוא ידע גם קצת תרכית) ובחקי הארץ היה תמיד עמל להשגת שטרי טכירה על הנחלאות שקנו יהודים. צריך היה להלחם נגד הערעורים, שעוררו תמיד השכנים הערבים, ובעד זה לא לקח כלום, כי טובת הישוב היתה תמיד נוכח פניו. אחר כך נתקבל להיות סגן המנהל של האנגלור-פלישתינא קומפ', ומזה כבר התפרנס עד יום מותו. אולם גם בהיותו שקוע בעבודת הבנק לא עזב את עבודתו הישובית והתרבותית. הוא היה חבר בכל

¹ שניהם נזכרו לעיל ע' 162.

החברות הנוגעות לעניני תרבות ועסק בהן באהבה רבה וכתב הרבה מאמרים (קצתם יצאו בספר „כתבי ספיר“, יפו תרע"ג) וספר שמושי, הארץ, שמות המקומות של ארץ ישראל על פי אלפא ביתא. ביחוד הקדיש תשומת לבו וזמנו לטובת החנוך, והיה מפקח על בית הספר, עזרה ועל גני הילדים, וגם נדב מגרש בתל אביב לגן ילדים.

הוא מת פתאם בשמיני לחדש אלול תרע"א, ונקבר ע"פ צוואתו בפתח תקוה, שלטובתה הקדיש חלק גדול מימי חייו הקצרים.

בשנת תרע"ג היתה מחלקת עצומה בין הציונים ובין חברי החברה, עזרה בדבר ישפת הלמודים בטכניקום שבחיפה. הלאומיים דרשו שישפת הלמודים תהיה בכל המקצועות בעברית, וחברי ה„עזרה“ דרשו שתהיה בגרמנית, ואז נפלגו הציונים מעל חברת ה„עזרה“, ועל יד ההסתדרות הציונית נוסד ועד חנוך לכל בתי הספר הלאומיים, המקבלים עליהם בתור עיקר ראשון שישפת הלמודים תהיה עברית בכל המקצועות. הלאומיים שבמורי „עזרה“ עברו אל בתי הספר שתחת יד ועד החנוך הציוני. המחלקת הזו גרמה לידי הרמת ערך השפה העברית בעיני כל בני הגולה, שתמכו בידי הועד החדש ונתנו לו האפשרות לפתוח עוד הרבה בתי ספר בטבריה, בצפת ובמושבות.

גם בספרות נראו סימני תחיה. בימי העליה השניה, משנת הפרעות, שהתחוללו ברוסיה ביחד עם המהפכה (תרס"ה), התחילו להופיע קבצים, ירחונים וסתם ספרים לעתים קרובות: העמר, החנוך, יפת, קהלת, הוצאת לעם, החקלאי, המאיר ועוד ספרים שונים.

הפועלים שנתרבו בא"י יסדו בשנת תרס"ז עתון מפלגתי, הפועל הצעיר, ואחריהם באו, פועלי ציון ויסדו את העתון, האחדות. הרעיון היסודי של שתי המפלגות הללו הוא, כי רק העבודה הכשרה היוצרת תשחרר את העם ותחיהו בארצו. ועל יסוד זה נוסדו הקבוצות שבדגניה, בכנרת ועוד. אמנם הרעיון הזה הוא לא לגמרי חדש: גם הבילויים נתכוונו מלפנים לזה, אלא שמסבות שונות לא יכלו לעמוד בנסיון. עכשיו נחלט אצל הפועלים שלא לזון מהעיקר הזה בשום אופן. העתון, הפועל הצעיר הרים למדרגה גבוהה את ערך העתונות בא"י.

בין הפועלים נוסדה חברה מיוחדת בשם, השומר, שתפקידה לשמור על רכוש היהודים מגנבות וחמס. חברה זו מלאה את חובתה במסירות נפש, והגנה לא רק על רכוש עמה אלא גם על כבודו. הרבה מחבריה נפלו חלל ע"י כדורי השודדים, ובכל זאת לא חדלו מעבודתם הקדושה. לזכר הללי הפועלים והשומרים יצא לאור בשנת תרע"א הקבץ „יזכור“, שבו נרשמו תולדות ימי חייהם של אחדים מהשומרים הללו שנפלו חלל ואיזה רשימות וציורים. לצערנו בזה לא נמרה רשימת החללים: עוד הרבה מהשומרים נפלו אחרי צאת הקבץ הזה.

בשנת תרע"ג יצא לאור בירושלים ספר, אדמת קדיש' — גיאוגרפיה של ארץ ישראל, מאת יצחק ב"ר אליהו פסח גולדהאר מתושבי הגליל העליון. המחבר חדש בו הרבה הדושים, ממה שטרה וחקר בעצמו.

הוקר חשוב במדע ארץ ישראל היה ר' ישראל זאב הורביץ, יליד ירושלים. הוא היה תורני גדול ומנטיותו לחקירת הארץ למד מעצמו את השפות האירופיות ואת השפה הערבית וחקר כמה ספרים חשובים, שנשארו בכ"י, ורק חלק קטן יצא לאור. הוא מת בחצי ימיו בשנת תרע"ז.

בשנת תרס"ז יצא לאור ספר חשוב מאד, ארץ חיים' של הר"ר חיים סתהון ז"ל, שהיה רב בצפת. בספר מדובר על חלוקי המנהגים, שבין יושבי חו"ל. המחבר היה בקי נפלא וצדיק תמים, ונפטר בתרע"ז, בן מ"ו שנים.

פרק שלשים ותשעה.

ה ר צ ל .

גלת הכותרת של התקופה הלאומית היה הד"ר בנימין זאב, תיאודור הרצל. הוא היה אחד מהחזיונות הנפלאים שעלו על שמי ההיסטוריה העברית: גאון רוח, חכם נפלא, יפה תאר וטוב טעם, אדיר אמונה ובעל רצון ברזל. מדת המלכות היתה טבועה בו, אותה מדת המלכות הנאצלה, שאינה זקוקה לעטרה או לשריש מלוכה. יפה אמר הרצל לברון הירש, בהראותו לו את יתרון הערך של האידויאה על כח הכסף: אם אני אצטרך לכנסים, אז גם הן תצמחנה לי. הוא נולד בשני למאי שנת תר"ך בכודפסט ובתרמיד גמר את האוניברסיטה בווינה במחלקת חכמת המשפטים. אחר כך התחיל לעסוק בספרות ויהי לעורך החלק הפיליטוני של העתון החשוב הגרמני Die neue freie Presse. בשנת תרס"א בפריז ראה הרצל בעלבון היהודים, בנבלה שנעשתה לפקיד צבאי יהודי, דריפוס, שהעלילו עליו בבגידה במולדת, בכונה לפגוע בכבוד עם ישראל. ואז זכר הרצל את כל התנועה האנטישמית שבגרמניה ושבאוסטריה ושברוסיה, והטרגדיה הלאומית עמדה והתיצבה לפני עינו הבהירה בכל בלהותיה. והוא נוכח, שאין דרך אחרת להנצל, אלא לבקש ולסצוא מקום ישוב פוליטי להם לבדם — מדינת היהודים. ולהגשמת הרעיון הזה צריכים לעזור לא רק היהודים, אלא גם ממשלות הנכרים. ראשית מפני נימוקי הצדק והיושר, ושנית משום נימוקים פוליטיים, כי העם הנדרף תמיד מוכרח להביא נזק לעם הרודף. וכאשר נתכגרה המחשבה הזאת בלבנו, ישב וכתב את ספר, מדינת היהודים, תכנית של מדינה, שצריכה להוסד בזמן מן הזמנים לעם ישראל.

בספר הקטן הגדול הזה אנו רואים את הרצל מתיצב לפני העולם הגדול במלוא קומתו. לא בחציפות — מדה מגונה היתה רחוקה ממנו — אלא בהכרת ערכו הגמורה.

אין את נפשי לעורר עלינו רהמים — אומר הרצל בראש ספרו, — לא יועיל לנו הדבר וגם הוא לא לכבוד לנו. הוא רק רוצה שיבינו מהו מצב היהודים בגולה, וכשהדיאגנוזה נכונה, מובן שצריך לבקש רפואה, ורפואה אחרת אין — רק מדינת היהודים בלבד.

השאלה היא אם אפשר להשיג את התרופה הזאת? והוא עונה: הנני מאמין באמונה שלמה, כי הרעיון יכול להתגשם.

הנני מאמין — ודי! והרצל לא רק מאמין, אלא גם פועל ועושה באמונה. הוא אמנם יודע כי העבודה גדולה וקשה; אפשר — אומר הרצל — כי העובדים הראשונים לא יקצרו פרי עמלם, אך גם התחלה יכולה להעיר רגשי קדש ואשר פנימי של חפש ודרור.

במה תתכונן, מדינת היהודים? והרצל משיב: על ידי, אגודת היהודים (היום אנו קוראים לה ההסתדרות הציונית) ועל ידי החברה היהודית (מה שאנו קוראים היום הבנק להתישבות היהודים, הקרן הקימת ושאר המוסדות הכספיים). בספר הקטן הזה כלול הגרעין, שממנו צמחה אחר כך הציוניות, שתופסת בזמן הזה מקום גדול בעולם כולו. מה שהרצל כתב אחר כך היה רק הרחבת דברים ובירורים ותישבות נגד משיגיו.

הראשון שקרא את הספר הזה בכתב יד היה הסופר המפורסם ד"ר מָנֶס נורדוי, שנתפרסם בתור מבקר חריף. מתחילה נדמה לו שכל הספר הוא הלום של משוגע, אבל כשחדר לתוך עמקו של דבר, ראה שבאמת אין דרך אחרת לפתרון שאלת היהודים, וכל גאוניותו של הרצל היא דוקא שמצא את הפתרון הכי פשוט והכי ריאלי והכי שלם¹), ומאז נקשר נורדוי אל הרצל בעבודות אהבה והערצה ויהי לו, לנושא כליו — איש סודו ויועצו בכל מעשיו.

והרצל נגש למעשה. באותו השנה יסד בכספו את העתון הציוני בגרמנית Die Welt (העולם), שבו השקיע הרבה מכוחותיו הספרותיים. וכשנת תרנ"ז בחדש אלול באו לקול קריאתו צירי היהודים מכל קצות העולם לקונגרס ציוני, בבזל אשר בשוויציה, שהודיע לכל באי עולם שהעם העתיק, הנחשב בין העמים המתים, קם לתחיה ודורש תפקידו בין כל העמים החיים. וזוהי הפעם הראשונה שבאי כחו של עם ישראל מכל ארצות פוזריו נכנסו יחד למועצה לדון בדבר הקמת הבנין המדיני של העם.

להרצל היו הרבה מתנגדים: התנגדה לו האודתודוכסיה, התנגדו לו הציונים הרוחניים ובראשם מר, אחד העם, התנגדו לו המשכילים המתבוללים; אבל היו לו גם הרבה אוהבים, מסורים אליו ואל רעיונו בלב ונפש. והוא באמונתו

¹ את הרעיון הזה אמנם הביע לפני שלשים שנה הסופר היהודי הצרפתי סלודור וגם הר"ר ל. סינסקר. אבל יש הבדל גדול בין מה שנאמר ביותר בתור הלכה ובין מה שנאמר לכתחילה לשם מעשה. דברי הרצל עוררו את הציונים לעבודה.

הגדולה באמתות הרעיון, הממלא את כל לבו, ננש בכשרונו המדיני הגדול
ובמסירותו השלמה לעבוד את עבודת העם.

הוא הקיש בדלתי השולטן עבדול-המיד, אבל השולטן הערום הזה, שחשב
רק לשמור את שלטונו (וגם בזה לא הצליח), קבל אותו בכבוד, נתן לו
מתנות, אך לא תשובה ברורה.

בשנת תרנ"ט, כאשר נודע להד"ר הרצל, שקיסר גרמניה, וילהלם השני,
עולה לא"י, עלה גם הוא שם, ונתקבל לרעיון מיוחד בירושלים. אולם גם הוא
אמר לו דברים יפים בשפת הדיפלומטים, והרצל הבין שאין לסמוך עליו.

בשנת תרס"ג הציעה הממשלה הבריטית להד"ר הרצל ליסד ישוב יהודי
אוטונומי בארץ אוגנדה. הרצל ראה, כי מצב עמו רע מאד באירופה, והרעיון
של שיבת ציון אינו יכול לע"ע להתגשם. כל העבודות של חובבי ציון אינן מועילות,
במובן התועלת הגשמית, רק ליחידים, ועל כן שמה על הצעתה של בריטניה
הגדולה, שממנה קוה להצלת ההמון, ובקונגרס השישי הציע הד"ר הרצל את
הצעת אוגנדה לפני הנאספים. אבל חובבי ציון הרגישו, כי הצעה זו יכולה
לבטל לגמרי את כל עבודתם ולעקר משרש את תקות הגאולה, הקשורה רק
בציון, ולפיכך התנגדו להצעה זו בכל תקף.

והד"ר הרצל ראה כי שנה, אבל מרב עבודה וצער רפו כחותיו; אי אפשר היה
לו לראות את עמו טובע בים צרה, ואין מפלט. ובשנת תרס"ד בכ' תמוז
יצאה נשמתו ממחלת הלב.

במשך עבודתו הספיק ליסד את הבנק, אוצר להתישבות היהודים ואת
הקרן הקימת לישראל (בשנת תרס"ב), — שני מניעים כספיים גדולים להגשמת
הרעיון הציוני. ובשנת תרס"ט נוסד גם הבנק, אנגלא פלשתינה קומפ"י.
בעזרת הקרן הקימת נוסדו כמה נקודות יישוביות בארץ ישראל, והיא
נעשית יותר ויותר למוסד עממי גדול.

בעזרתה נבנית ביפו השכונה תל אביב עם בנין הגמנסיה שבה (תרס"ט),
זנוסדו מושבי קבוצות הפועלים: בן שמן (תרס"ו), חולדה (תרס"ט), מרחביה
(תרע"ב), דגניה (תרע"ט), כנרת (תרס"ח), תל עדש (תרע"ד), כפר גלעדי (תרע"ז),
אילת השחר (תרע"ד), תל חי (תרע"ט) ועוד.

הרצל עבד הרבה גם בספרות הציונית בנרמנית, והיה חותם על מאמריו—
בנימין זאבי. וגם חבר רומן מחיי היהודים העתידים בארץ ישראל, כפי שתאר
לו בדמיונו, בשם, אלטנוילאנד (מתורגם לעברית ע"י נ. סוקולוב בשם, תל אביב).
אם הוא לא הספיק להכניס לארץ ישראל את עמו, אבל הוא סלל את הדרך
להצהרת בלפור (ט"ז חשון תרע"ז) ולהחלטת סן-רימו (ו' אייר תרי"ט) ולמנוי
הברט סמואל (אליעזר בן מנחם) לנציב עליון בארץ ישראל (י"ד תמוז תרי"ט).

ציונים והערות.

ציון לע' 13.

רשימה אחת עתיקה משנת ד'א תתי"ד ("מגלת אחימעץ") נמצאה באוקספורד (גרסה שש בשנת תרנ"ג בקבץ "סדר החכמים וקורות הימים" לנובאר ח'ב), ובה אנו מוצאים הוכחה, שהיה אז ישוב בא"י. "ביום הכפורים—נאמר שם — נקרא ר' פלטיאל (יועצו של המלך אלמעוז שמלך במצרים) לחורה, ויקומו ויעמדו לפניו כל החבורה הבחורים והזקנים... אז אמר להם: ישבו הסבים (הזקנים) ויעמדו הרובים (הצעירים). לאחר שהשלים קריאתו, נדב חמשת אלפים דינרים: אלף לראש הישיבה והחכמים, ואלף לאבילי בית העולמים (כלומר ליושבי ירושלים). ואלף לכל לישיבת הגאונים, ואלף אל הקהלות לעניים ולאביונים, ואלף לכבוד ההורה לקנות שמנים... ובבקר השכם... הביא רוכבי סוסים ופרדים ונתן להם גדודים ושלחם עם השירות ההולכים המרברות, להמציא את הנדבות לישיבות, ולכנסיות, ולאבלי ציון, ולעניי קהלות ישראל. ופרשת גדולתו אשר גדלו המלך באוצרותיו והשליטו במלכות מצרים ובכל ארץ ישראל עד ירושלים, הלא הם רשומים על ספר דברי הימים למלכי נוף וענמים.

וכשמת ר' פלטיאל קם ר' שמואל בנו תחתיו והעלה עצמות אביו ואמו לירושלים... והקדיש... עשרים אלף דרכמונים לחכמים ולמלמדי הינוקות ושמן למקדש בכותל מערבי... ולאבלי היכל המשכנים, הם העגומים על ציון ואבלים... ולחכמי בבל לישיבת הנשיאים".

ציון לע' 19.

סיומי ר' ינאי—הפייטן הראשון—נזכרו לתהלה ע"י תלמידו דונש בתשובותיהם וע"י רבנו גרשון מאור הגולה בתשובה המובאה בשבלי הקטש השלם סי' כ"ח. ובסי' עמודי העבודה מהרוזיה מביא מטחזור כת"י, שר' ינאי זה היה רבו של ר' אליעזר הקליר. ובסי' זכרון לראשונים מחברת ה' מביא ב' נקומות מחבור כת"י מכן דורו של רב סעדיה גאון, שמזכיר את סיומי ר' ינאי, ונראה משם, כי כבר בימי רב יהודאי גאון, נתפשטו סיומי ר' ינאי באומה ונתקבלו גם בבבל. ומהם נשארו עכשיו שני סיומים, אחד ליום שביעי של פסח והשני "סלוק לקדושה" (גנזי ירושלים ח' ב', תרס"א ע"י י"ח). והנה בזמננו נמצא מחזור ינאי בגניזה ויצא לאור ע"י הר"ר דוידסון באמריקה. מציאות הספר היתה מקרה יוצא מן הכלל. בגניזה מצאו קלף, שעליו היה כתוב מתהילה איזה דבר ביונית ואחי"ב, כנראה, כשנשתכחה השפה היונית, מחקו את היונית וכתבו מלמעלה עברית. שדחו את הקלף לחכמים נוצרים מומחים ביונית ועשאו ממנו צלום (פוטוגרפיה) ובחנו, וראו שזה היה תרגום עקילס. אבל למה שכתוב בעברית לא שמו לב. אחי"ב בא הקלף לחכמי ישראל וראו שהעברית היא מחזור ינאי. האורתוגרפיה "ינאי" מוכיחה שהוא היה מארץ ישראל, כי בבבל היו כותבים "ינאי", כידוע.

ציון לע' 19 הערה 2.

בימי רבנן סבוראי היו חכמים מומחים שעסקו בקביעת המסורת במשך איזה דורות, מתחילה בארץ ישראל, ואחי"ב גם בבבל מהמאה הרביעית עד התשיעית להרבנן. הם אספו ספרים

כתבי יד שונים, שנקראו על שם המקום, שמשם השיגו אותם, כמו הללי, דמשקי, ירושלמי, זנבוקי וכו'. הם טנו כמה פעמים נמצא כל פעל בצורה דקדוקית זו וכמה בצורה אחרת ונתנו בהם סימנים, כדי להקל על הזכרון. והגדול שבמעשיהם היה — קביעות הנקוד והטעמים.

עד הזמן האחרון היו ידועים בשם רק בעלי המסורה האחרונים (בן אשר ובן נפתלי) שהיו בסוף המאה התשיעית לחרבן. הריש פינסקר הוציא מהערות לכתבי יד של המסורה עוד שמות: ר' יונתן, ר' פנחס ור' חביב, ואל אלה הוסיף עוד שמות המוסרים בספק או מזויפים בהחלט. ע' Hebraische Bibliographie M. Steinschneider 1874 S. 174. בספרי הדקדוק הראשונים של האספה השניה מכתבי יד העברים אשר באוצר הספרים הממלכתי שבפטרבורג מצאתי רשימות מפורטות של בעלי המסורה, שהיו יחד עם זה המיסודים את הדקדוק העברי. הרשימות נמצאות בחבורים לדקדוק העברי ונכתבו בערבית בתערובת מלות עבריות, ומהן חשובות ביחוד שתי רשימות. אחת מהן היא:

ואעלם אן קאלו עלי הדא אלשראט ואלקראן אן הדא הו אלתלקין אלצחיה אלדי אכדנאה (דע כי כל אלה חקי הקריאה — של התנ"ך — הגיעונו בקבלת אמת מאנשי כנסת הגדולה). ואלה התלמידים שקימו וקבלו עליהם זה המאמר וכן שמותם טהם: א. אברהם בן ריקאט; ב. יריקאט אביו; מ. מוקדם היה יקר יקרא בן (אולי פירושו שמקודם נקרא בשם יקר?); ג. ואברהם בן פראת (פורת?); ד. ופנחס ראש הישיבה; ה. והיה מוקדם זה צמח בן אבי שיבה; ו. וצמח [הידוע בן] צוארא; ז. ור' חביב בן ר' פנחס סיפיים (סיפיים?) ת, ואחיהו הכהן החבר ממדינת מועייה (היא שבריה). ועם אלה היו ארבעה: ט. אשר הזקן הגדול ז"ל; י. ואחריו היו בנו נחמיהו זנפיש; י"א. ואחריו היה משה בן נחמיה; י"ב. ואחריו היה אשר בנו; י"ג. ואחריו משה בנו, יעני (הוא) משה בן אשר; י"ד. ואחריו היה אהרן בנו יעני (הוא) בן משה. ודע כי זה אהרן בן משה, בן אשר, בן נחמיה, בן אשר הזקן הגדול ז"ל היתה אחרית השלשלה. וזכרו ואמרו, כי אלו היה מן עזרא הכהן זצ"ל. ועוד כי גם היו עם אלו הזקנים המלמדים הגדולים הנזכרים למעלה מלמדים אחרים, והיו חכמים גדולים על קריאת ארבע ועשרים ובקיים בכל הנקודים והטעמים והמסורות ובכל שמושיהם, ואלה שמותם מהם רב משה מוחה זכ" לבי (זכרונו לברכה), ומהם משה העזתי הנקדן וזולתו הרבה ולא נזכרו שמותם הנה".

בכתב י' השני, שהוא הבור על הטעמים נאמר: „ואגמא הו כלף בין אלסארנדה אלאואיל מתל (ואולם זה שנוי במחלוקת בין המורים העתיקים) א. ר' פנחס ראש הישיבה. ב. ור' חביב בן ר' סיפיים (סיפיים? ברשימה א'—ז'); ג. ואברהם בן פראת (ברשימה א'—ג); ד. ואברהם בן ריקאט (רשימה א'—א); ה. ואריקאט מן קבלה (לפניו ברשימה א'—ב); ו. וצמח בן אבו שיבה (רשימה א'—ה); ז. ומשה מוחה (רשימה א' כמעט בסוף); ח. וצמח אבו סלוטום (רשימה א'—ו?); ט. ואשר בן נחמיה (רשימה א'—ט?); י. ואבו אלעומיטר (אולי גם זה כנוי לאחד מבעלי המסורה שנזכרו ברשימה א). המעבר מהמסרת אל הדקדוק היה במאה הי"ב תחת השפעת הדקדוק הערבי, ולפיכך נכתבו החבורים הראשונים בדקדוק השפה העברית בשפת ערבית. הערת הרכבי ללוה רוסי עברי לשנת תרמ"ג ותרגומה מרוסית—אזיר.

ציון לע' 26.

הרבנים מירושלים שלחו מכתב בקשה אל ר' אפרים ב"ר שמריה העזתי המלמד בטצרים, ז"ל:

„שא זקנינו החבר היקר שלום גדול מאת צורנו יתרומם, וממנו אחיך הרבנים היושבים בעיר הקדש. הכת העלוכה, העצובה, הכאוכה, אשר אנחנו סובלים עול הנכרים ועומסים כל פרת ונצער נפשנו עבור ישיבת המקום הזה. אבל רחמי רחום גברו עלינו, כי יושביו מתרצים בדב"ה

מועט; ולא נכהר כמך, יקירנו, כי בשנה הזאת היו החוגגים מעט במספר (כלומר שמעטים באו לסיור את האה"ק, והסירים דרכם היה לתת נדבות לצרכי ירושלים)... והעניים רבים ואנו פוחדים מן המס... ושמנו שלוחים מר' רבי (מרנא רבנא) יוסף החזן ב"ר יפת המלמד... כנראה נכתב הסכתב הזה בזמן שהיו נגידים במצרים ברור שלפני הרמב"ם, בימי ממשלת הערבים. (גנזי ירושלים חוברת ב', תרס"א ע' ה' וי"ז).

ל ע' 40.

רשימת כל ספרי הרמב"ן וכל הספרים המיוחסים לו נמצאה בפרק מיוחד בקונטרס תולדות הרמב"ן מאת מאיר אליעזר כץ רפפורט, קראקא תרנ"ח.

ל עמוד 54.

מקרים כאלה שחמסנים הפשו את הממשלה על העדה ומלאו אוצרותיהם משודר עניים קרו בתקופות שונות: ע' שו"ת מהריט"ץ סימן קע"ט. שו"ת ר' חיים גגין משנת תקצ"ג ועוד, ואין להאריך בזה.

ל עמוד 60 ה ע' 3.

קשה להאמין, כי ר' ברוך זה, שנתן תעודה לר' עובדיה, הוא ר' ברוך שהיה בימי ר' אשתורי הפרחי, כי מרחק זמני גדול מפריד ביניהם. וע' הערתו של ר"ח מוכלין בהמעמר ג' ע' 323.

ל עמוד 73.

בימי ר' יוסף קרו קם פרנס אחד בצפת שרצה לבטל את התקנה שתקנו מאז לפטר את בני תורה ממש המלוכה. והפרנס הזה כנראה הפיץ שמועות לא טובות בחוף לארץ. נגד האיש הזה שלחו רבני צפת מכתב חרם ונדוי*).

בין שאר החמאסים, שטפלו חכמי צפת על הפרנס ההוא, הם מונים: „ועל הכל רם לבנו להרים יד בתורה, להשפיל זיווה והדרה... כמה ממון ישראל אכר בידים, כמה ממון עתק מסר לאומות, כמה שוד יתומים ואלמנות הכנים בביתו, כמה צרות הבוא על הצבור, כמה הלשנות הלשין למסור נפשות ישראל להריגה; כמה בתי ישראל החריב בהלשנותיו...

...כי מיום בואו אל הארץ הזאת צפת תיו, יעץ עצה רעה לממוני הקהלות לאכר: למה היו פוטרם לעניים והרבה מבעלי התורה מכראג'א. ולכן כתבו כל בני תורה ותלמידיהם משיו שנה ומעלה. עד שכתבו כל העניים אפילו עניי הקופה (כלומר המקבלים מהקופה) בפנקס הכראג'א... וכשראה האויב הנזי, כי עשה והצליח, הסית והדיח... פתה אותם עוד לכתוב כל בע"ת שיש להם ממון בכל מיני מסים וארנוניות והתחילו לכוף קצת מהם ע"י נוגשי האומות... ועל דברים אלו קמנו ונתעודר בשם ד' אלדינו והסכמנו להחזיקו אצלינו למחרם, למנודה... והסכמנו שלא יפטר מנדויו... עד שיתקן עותחו ולכל העניים והבעלי התורה ותלמידיהם שנכתבו בפנקס הכראג'א מיום בואו אל הארץ, שיפרע להם מה שפרעו עד היום ההוא...

ועל החתום יוסף קארו, ישראל ב"ר מאיר, משה ב"ר יוסף מטראני.

ל ע' 94.

במהריט"ץ תשובה רע"ד אנו מוצאים מדה יפה של מהריט"ץ. היה איזה סכסוך בין קהלת הספרדים ובין קהלת המוסתערבים. ומהריט"ץ ענה כי על פי הדין צריכים המוסתערבים להשבע „אך זהו דרכי... אחרי שאני אומר להם הדין כך ואתה פלוני חייב לישבע, אני אומר לו: אינך

(* נדפס בירושלים כרך ה' 161. מי היה האיש שאותו חריומו לא נודע.

חפץ שתשבע ותזכיר ותשא את שם ה' אפילו על האמת. קנה שבועתך בכך וכך, ואחזק, המעון, קנה שבועת שוא, שהיא לפי דבריך, בכך וכך ותמחלו זה לזה, ובחמלת ה' עלי מעולם לא השבעתי שבועת ה' בבית דיני וה' עורני.

שו"ת מהריטיץ. סי' קני"ח.

מעשה שהיה שהישיש כיר מרדכי דעדע תושב מצרים לפני מותו צוה ואמר: השטר אשר לו על ר' יעקב נאזו שהוא עכשיו בויניציאה והשטר מסך קיזו אלף מאידי... הקדיש שלישי ליישיבת החכם השלם כמהיר אברהם מונסון נר"ו ושליש אחד ליישיבה אחת בירושלים עיה תוביב ולישיבה אחת בצפת תוביב והיישיבות הנזכרות יאכלו הפירות והקרן קיים.

עתה מנהיגי העיר צפת תוב"ב, בראותם גדל עוני העיר, כי ירדה לשערים והחובות אשר הם הייבים לאומות, עלתה הסכמתם לשלוח יד בקרן הנז' לפרוע פרעות באמרם, שאם אין עיר אין ישיבות, ושואלים... אם יש כח ביד טובי העיר לשנות הקדש זה אל המצטרך לצורך חובות העיר, שלא תחרב.

תשובה... מן הדין אין הדין כך, אלא... שהשעה צריכה לכך, מפני ישוב ארץ ישראל. אי לזאת יש כח בידם, לשנותם ומובטחני בהם שיקלו מעל תלמידי חכמים מעט ממשא מלך ושרים בכל שנה ושנה, כרי שיהיו נקיים מה' ומישראל.

ציון לעי' 125.

בשו"ת "גנת ורדים" להרב ר' אברהם ב"ר מרדכי הלוי (חיו"ד כלל ג' סי' ט"א—ח"א; נדפס תע"ז—ז'). "בירושלים נתרבו חובות הגוים על קהלת האשכנזים ולא הספיק להם העזר שבא מערי אשכנז, והגוים הנושים אצים בהם ורוצים לשלוח יד בזבול מקדשם ולעשותו "רבית תפלה" שלהם. וכשראו האשכנזים שעוד מעט לא ישאר לשום אשכנזי מדרך כף רגל בארץ ישראל ויתחלל גאון עזו ביד צרים אכזרים, שלחו משולח גדול בתורה ויראה כמהו' משה הכהן וכתת את רגליו לערי אשכנז... ובכל זאת לא עלתה ארוכה לצרת האשכנזים. ויועדו אנשי חסד מקהל גדול וקדוש שבמצרים והשהדלו ע"י קרובי מלכות, וגם נשאם לב בית דין... היפה שבמצרים יע"א לחזק ולאשר ההסכמה ופתגם אשר נעשו מאיתני פולוניא ורבניה שנעשו מקרמת דנא. וכתבו בית דין שבמצרים אגרת בקרת לכל ערי אשכנז ופולוניא... אשר על כל אלה בהמשך שלש שנים של הפשר (שנתפשרו עם הגוים) לא יתנו מסת נדבתם לשום שליח ספרדי, רק הכל יותן לעזרת אחיהם ולפדיון בית מקדשם, כפתגם הסכמת רבני פולוניא, ואחר עבור זעם הצרות הכל יהיה שלום, שיוכללו האשכנזים בקהל הספרדים". — "ואחרי עבור זמן ועדן עמדו קצת מקהל הספרדים לעורר על ההסכמה הזאת וחפצו לשלוח (משולח) גם בערי אשכנז. והאשכנזים צועקים ובוכים, כי מימי עולם הספרדים שולחים לספרדים והאשכנזים לאשכנזים, ולא יתנו לספרדים מאומה; רק אחד השלוחים—זה כעשרים שנה—בגד באשכנזים, ודברו על לב האשכנזים לשלוח (נדבותיהם) לחברון, ונתפרסם הדבר הזה לרבני פולוניא, ועמדו וגזרו על כל האשכנזים, שלא ישלחו רק לאחיהם שבירושלים". ובתוך החשובה (שמחברה היה במצרים) כתוב: "והנה פולוניא עיר (?) גדולה לאלהים, וכל פתגם אשר נעשה בתוכה מיר נתפרסם בכל ערי אשכנז הקרובים והרחוקים" (*).

(* העתק מסי' קורות היהודים ברו"ם וליטא מאת בן ציון כ"ץ. מההשואה עם הפנקס של ליטא נראה, שזה היה מעשה בשנת ת"יב.

בתשובה ההיא באו עוד תלונות שהתלוננו האשכנזים על הספרדים ואין צרך לפרום את כל האמור שם.

משפחת מיוחס היא ע"ס המסרת משבט יהודה. ר' שמואל מיוחס חי בתחלת המאה החמישית והיה מנהיג ופרנס בירושלים. ובניו היו הר' רפאל בכר שמואל מיוחס בעל ספר "פרי האדמה" ואחיו הריר אברהם משה היה גם כן פרנס. הוא היה חתנו של ר' טוביה הרופא בעל "מעשה טוביה" ושרת את עדתו בגופו ובממונו בימי עניה של עיה"ק וחבר ס' "שרה הארץ". בנו של הריר רפאל היה ר' משה יוסף מרדכי בעל שער המים והוליד את הרבנים ר' רחמים ור' רפאל אברהם בעל "באר המים", אבי הרב ר' יוסף בעל מלבושי יום טוב (תו' חכמי ירושלים, פרוסקין כ"י).

בשנת תפ"ג במ"ו מרחשון בא הצורך יוסף ירושלימה וימרר את היי היהורים, ר' (אברהם) משה מיוחס התייצב לפניו ובקש ממנו רחמים. אבל הוא אסרהו בכבלי ברזל, ואחרי הפצרות רבות הסכים לקבל תשעים ואחד אלף גרוש בזמן ציא יום (תו' חכמי ירושלים, כ"י). הריר שמואל חיים מיוחס ס"ט, הרה"ג אב"ד דק"ק קושטא בדור שלפנינו, תלמיד הגאונים מהרי"א פלולומבא ומהרי"א אשכנזי, חיבר ס' "שמן המשחה" ביחוד על שמות גטין. (שם הגדולים החדש).

ר' נסים חיים משה מזרחי, אחי ר' ישראל מזרחי (ע' 116). חבר שו"ת "אדמת קדש". הישמעאלים ענוהו פעמים רבות ודרשו ממנו כפר. והוא סבל את היסורים, ובשום אופן לא רצה לצאת לחוץ לארץ (תו' חכמי ירושלים כ"י).

בשנת ת"ע היה באיומיר ר' אברהם יצחק מירושלים ושם נודע לו שיש בידו השבתאים הנסתרים ספרי אברהם ישראל קרדווי, ובפקודתו ואיומו בהרם ועונשי המלכות נקבצו כל "הכתובות השחורות" עיי השררה ושרפו אותם בפומבי. הוא מת בירושלים י"ג סיון תפ"ט. (שם). ר' עמנואל רפאל חי ריקי ב"ר אברהם נולד תמ"ט. הוא יצא לחוץ לארץ לבקש עזרה להדפסת ספריו ובצאתו ממודינה פגעו בו לסטים ויהרגוהו. הוא חבר "חזה ציון" ועוד. (שם). במצות ישיבת א"י התחרו גם נשים צדקניות, כמו בילא אשת הסמ"ע, שאחרי מות בעלה עזבה את בניה הרבנים ועלתה לירושלים וכן עשתה גם כלתה, אשת ר' יוזפא בן הסמ"ע (תו' חכמי ירושלים כ"י).

הערת החוקר ר' שמואל רפאלי ע"ד המטבעות שנזכרו בספר הזה. בספרי (מטבעות היהודים) בכתיבי על הקשיטה בארתי שהיתה אצל היונים מטבע קטנה שנקראה obol—פירוש: התיכה—וזאת היתה המעה וכדברי ר"ע שבכרכי הים קראו למעה קשיטה. אמרתי (שם) שיכול היות שיש לזה יסוד בשרש הערבי "קוסט" היינו התיכה (או חלק).— ארי או אריות—הן המטבעות לונטלר שהשתמשו בהן במצרים ובסוריא — ונקראו בשם אריות ע"ש צורת הארי המצויר עליהן, וגם המטבעות הנזכרות בכולגריה נקראות Jеb ע"ש הארי המצויר עליהן ובחשובות האחרונים אנו מוצאים שם להדבלונים (Dubloon) "כפולות" (תשובות מהרי"מ מטראני חיב ס' מ"ד).

ת ק ו נ י ש ג י א ו ת :

8	הע' 2	רמה	ציל	רבה.
10	שורה ט'	מלמטה	"	נוצרים.
34	" י"א	"	"	שמשון.
45	" א'	מלמעלה	"	סלימאן.

הוֹסֵפָה .

מתי חדלו מהשתמש בכתב העברי העתיק?

(בעקבות הפרופ' ד"ר ל. בלוי).

בסנהדרין דף כ"א בסוף ע"א מובאה ברייתא זו: תניא ר' יוסי אומר: ראוי היה עזרא שתנתן תורה על ידו לישראל, אילמלא קדמו משה... ואעפ"י שלא ניתנה תורה על ידו, נשתנה על ידו הכתב, שנאמר (עזרא ד' ז'): וכתב הנשתון*] כתוב ארמית ומתרגם ארמית [בתוספתא סנהדרין ד' ה' הוספה: מה תרגמו ארמית אף כתוב ארמית] וכתוב (דניאל ה' ח'): ולא כהלין כתבא למיקרי [בתוספתא: מלמד שנאותו היום ניתן] וכתוב (דברים י"ז י"ה): וכתב לו את משנה התורה — כתב שעתיד להשתנות. למה נקרא אשורית? שעלה עמהם מאשור (ע' במפרשים שם).

מכאן שעזרא הנהיג את הכתב האשורי במקום הכתב העברי העתיק. ר' אלעזר המודעי מקנאותו למסרת הלך על הדבר הזה ואמר, שהכתב לא נשתנה כלל, ובכתב אשורי ניתנה התורה מסיני. אבל דעתו היא כמעט דעת יחיד. ואולם מר זוטרא ואיתימא מר עוקבא (סנהדרין שם) אמר, שאמנם הכתב נשתנה, אבל אינו מיחס את הדבר בפירוש לעזרא, אלא, בתחלה נתנה תורה לישראל בכתב עברי, חזרה וניתנה להם בימי עזרא (אינו אומר על ידי עזרא) בכתב אשורית ולשון ארמית. בידרו להם לישראל כתב אשורית ולשון הקדש והניחו להדיוטות כתב עברי ולשון ארמית. מאן הדיוטות? א"ר חסדא כותאי" (כלומר השומרונים, שאצלם נשאר הכתב העברי העתיק).

ולמה שנו את הכתב העברי העתיק בכתב אשורי? על זה נותנים תשובה החוקרים (ויס דור דור ודורשיו, היא ע' 56, יעבץ חיג, מוצא דברי 18), שעשו זה בכונה, להבדיל בין היהודים ובין השומרונים**). ואולם פלא הוא שמחבר ספר עזרא ונחמיה, שנשלם לערך קרוב לארבע מאות שנה לפני חרבן הבית השני, המחבר הזה, שהעריך מאד את עזרא ומספר את כל קורותיו ואת מעשיו הגדולים וקורא לו בשם סופר מהיר בתורת משה (עזרא ז' ו'), אינו מזכיר אפילו ברמז קל, שהנהיג את הכתב האשורי, ולא שהנהיגו בימיו עיי אחרים.

וביהוד גדול הוא הפלא בראותנו שמחבר זה הקדיש תשומת לב מיוחדת במה שנוגע לצורת הכתב, כמו שנאמר בכתוב שמובא למעלה: וכתב הנשתון כתוב ארמית ומתרגם ארמית. חכמינו דרשו את הכתוב לפי דרך הדרשה האגדית, אבל אנו צריכים לעמוד על הפשט הפשוט. המפרשים התקשו בבאור הפסוק הזה, המספר על דבר המלשינות על היהודים שנשלחה מראשי השומרונים אל ארתחשסתא מלך פרס, ובשביל ברור הענין כדאי שנעמד עליו קצת.

* כתב הנשתון הוא שם כפול כסן, "פרצוף פנים", דמות דיוקן" וכדומה.

** הטעם אינו מספיק כלל. איזה גדר יש בשנוי הכתב? ומה יעשו אם מחר יכתבו השומרונים את זיופיהם אשורית?

רגילים לפרש שהמלישינות נכתבה ארמית ומתורגמה (מאיוז שפה אחרת) ארמית. אבל לפי זה היה צריך לאמר, וכתב הנשתון כתוב ומתרגם ארמית. Meyer* *) מתקן, והנשתון כתוב פרסית ומתרגם ארמית. אולם הנוסח שלנו כבר היה גם לפני השכנים, ולפי הנראה הם כן מצאו איזה רעיון בנוסח הקדום.

זולת זאת Meyer בעצמו מביא ראיה מהכתוב (אסתר ג' י"ב): אל האהשדרפנים והפחות ושרי עם ועם, שהממשלה הפרסית במשאה ומתנה עם המדינות המערביות ואפילו עם מצרים השתמשה בשפה הארמית, שהיתה או שפת הדיפלומטיה, ואם כן למה כתב הנציב שבשמרון את המלישינות פרסית ותרגמה לארמית, הלא היה יכול או לכתב לכתחילה ארמית, או אם כבר כתב פרסית, למה היה צריך לתרגמה ארמית, הלא בחצר מלך פרס בודאי שידעו פרסית?

ובאמת אין כל צורך לתקן. מחבר ספר עזרא רוצה להודיע שהמלישינות נכתבה באותיות ארמיות ובשפה הארמית. כתוב ארמית — שהכתב היה ארמי, ומתרגם ארמית — שנכתב בשפה הארמית, כי אין תרגום פירושו דוקא שמתורגם משפה אחרת, אלא כל מה שכתוב בארמית, ואפילו לכתחילה, נקרא גם כן תרגום. כמו שמצינו במשנה ידים ד' ה', שהפרשיות שכאו בדניאל ובעזרא בארמית נקראו בשם תרגום, אעפ"י שלא תרגמו משפה אחרת. וכן בכרייתא (שבת קמ"ו:), תרגום שבעזרא ושכדניאל ושבתורה (**). אפשר אמנם לומר שאין זה, ומתורגם" בטוי מוצלח, אבל כונתו די ברורה.

אנו רואים שמחבר ספר עזרא דקדק להודיע באיזה אותיות נכתבה המלישינות, מפני שצורת הכתב כשהיא לבדה תפסה אצלו מקום. וכן אנו מוצאים גם במגלת אסתר, שנכתבה גם כן קרוב לזמן ההוא, שהממשלה הפרסית היתה נוהגת לשלוח את פקודותיה מדינה ומדינה ככתבה ועם ועם כלשונו ואל היהודים ככתבם וכלשונם (א' כ"ב; ג' י"ב; ה' ט').

ומפני מה דקדק מחבר מגלת אסתר ביחוד לומר: ואל היהודים ככתבם וכלשונם? מפני שהפרסים היו נוהגים לכתוב גם פרסית באותיות ארמיות (***) ; ולפיכך צריך היה לומר שאל היהודים כתב ככתבם (בכתב עברי ולא בכתב ארמי) וכלשונם (העברית). ואלו נבוא לפרש "ככתבם" בכתב ארמי, הלא אין הכתב הזה מיוחד ליהודים, אחרי שגם הפרסים השתמשו בו ושאר העמים.

ואחרי שמחבר ספר עזרא דקדק להודיע ע"ד האותיות והלשון שבו נכתבה המלישינות, ושקל ולא הודיע ע"ד התמורה הגדולה, שהחליפו את כתב העברי העתיק בכתב הארמי (האשורי) אין זאת אלא שתמורה שכזו לא היתה כלל בימיו.

ואם זוהי ראיה ניגטיבית, תבוא מגלת אסתר ותעיד ראיה פוזיטיבית, שליהודים עוד היה בזמן ההוא כתב מיוחד שלהם, ולא כתב ארמי שהיה כללי בשביל כל הארצות המערביות. ומה שהמבקרים יוסיפו לאחר את זמן כתיבת "מגלת אסתר" יהיה זה להוכחה עוד יותר גדולה, שגם בזמן מאוחר לא פסקו היהודים מהשתמש בכתב העברי העתיק.

(*) בספרו די ענטשמעהונג דעס יודענטומס, זייטע 18.

(**) עי' מבוא לכה"ק של הד"ר ל. בלוי, עי' 84 ולהלן (בגרמנית); בכר Die älteste Terminologie der Iud. Schriftauslegung 204 f.; Zunz, Geschich. der Schriften III. 63 f.

Ph, Berger. Histoire 213 ff. Meyer — 10. (***)

שמה תאמר כי לעיניי הול השתמשו בכתב העברי העתיק ורק לכתבי קדש בחרו בכתב האשורי, הנה אנו רואים ממכתבו של אריסטיאס*) כי גם את כתבי הקדש היו היהודים כותבים בכתב העברי העתיק (המצרים עוד מימי ממשלת הפרסים ידעו את הכתב האשורי ואם הם אומרים, בכתב היהודים הכונה היא רק לכתב העברי העתיק). אם מכתב אריסטיאס אינו מזויף נדע ממנו כי בשנת 343 לפני החרבן עוד כתבו היהודים בכתב העברי העתיק את ספרי התורה, ואם המכתב הוא מזויף, אז יש ראייה כי גם אחרי הזמן ההוא כתבו ספרי תורה בכתב העברי העתיק.

עוד ראייה לזה שהיהודים השתמשו בכל זמן הבית השני (ולא רק בזמן הבית השני אלא גם אחרי כן אולי איזו מאות שנים) בכתב העברי העתיק — מהכתבת שעל המטבעות שהוצקו בימי נצחונות החשמונאים ובימי בר כוכבא. אמנם החוקר Lidzbarsky אומר: שאלה שיסדו מחדש את הממלכה העברית ואת הממשלה העברית לא רצו להשאיר זכרון להשפעת עמי הנכר והקקו על המטבעות בכתב העברי העתיק, להראות את נאמנותם לתקופה העתיקה. וכמוהם עשו גם אלה שנצחוהו אחר כך את הרומאים (**). אבל דעה זו מופרכת מאליה, כי איך אפשר שיקפידו לשום על המטבעות כתבת בכתב העברי העתיק ואת קדשי קדשיהם, את ספרי התורה והנביאים, יוסיפו לכתוב בכתב נכרי? ואם נאמר שהכתב העברי העתיק חדל להיות לו מהלכים בין העם, איזו תועלת תצא מזה שישימו על המטבעות כתבת כזו שאין העם יודע לקרותה? מלבד זאת צריך לדעת, כי הסורים ההילניים, הנקראים בפי היהודים יונים, לא הביאו את השפה הארמית ליהודים ולא את הכתב הארמי, ולא היה כל טעם שיתנגדו לכתב הארמי (האשורי), אם כבר נתקבל בעם זה מאות שנים. אלא שבאמת הכתב העברי העתיק הוסיף להתקיים בתור כתב העם גם במאה הראשונה שאחרי החרבן. ואילו לא זאת לא היה בר כוכבא משתמש בו למטבעות שיצק.

אוריגינוס כותב שבתורת משה המתורגמת ליונית נכתב השם בן-ארבע באותיות של הכתב העברי העתיק. הדבר הזה עורר את החפץ לחפש אולי גם במאה השניה השתמשו בכתב ההוא. ואמנם נמצאו לזה ראיות מדברי קדמונינו שאין להטיל ספק באמתתם.

זוהי לשון המשנה (ידים פ"ד מ"ה): תרגום שבעזרא ושכדניאל מטמא את הידים (שיש בו משום קדושת כתבי הקדש). תרגום שכתבו עברית ועברית שכתבו תרגום, וכתב עברי אינו מטמא את הידים, לעולם אינו מטמא את הידים עד שיכתבנו אשורית על העור וכדיו (השוה: בבלי מגילה ח' סוף ע"ב). כל המפרשים מבארים כי "כתב עברי" הוא כתב עברי העתיק. ובברייתא (שבת קט"ו): נאמר: תרגום שכתבו מקרא ומקרא שכתבו תרגום וכתב עברי מצילין מפני הדליקה, ואין צריך לוטר תרגום שבעזרא ושכדניאל ושבתורה (**). מזה נראה ישעוד בזמן ההוא היו כתבי קדש כתובים בכתב העברי העתיק, אלא שירדו בערך קדושתם מכתבי הקדש הכתובים אשורית. ולמה נכתבו? הכי בשביל פאליאוגרפים? אין זאת אלא שהכתב היה עוד נפוץ בעם.

*) Marx, Archiv I 254. Vgl. Josephus Arch. XII 2, 1.4. III, 75, 79 Niese.

**) Lidzbarsky. Handbuch der nordsemitischen Epigraphik I Theil. Text.

Weimar 1898.

*** המלות ואציל וכו' נראות כמוחרות, כי הלא "תרגום" הוא הפרשיות הארמיות שכדניאל

ועזרא. אלא אם נאמר שתרגום כאן הוא העתקה מלשון ללשון.

ואמנם אפשר מאד שמה שנאמר בשם מר זוטרא ואיתמא רב עוקבא (שהובא בראש המאמר הזה): ביררו להם לישראל כתב אשורית ולשון הקדש והניחו להדיוטות כתב עברי ולשון ארמית, אין הדיוטות אלו אלא המון העם העברי, כמו שנהגו החכמים להשתמש תמיד במלה, הדיוט' במובן זה. ורק רב חסדא שהיה בבבל ושמע על דבר השומרונים הישב ש, הדיוטות' כאן הם רק שומרונים, אבל באמת לא רק השומרונים, אלא גם כל ההמון העברי השתמש בכתב העתיק בכל זמן הבית וגם אחרי חרבנו.

אין נגד החלטתנו גם הוכחה אחת סותרת. הכתבת היותר עתיקה באשורית היא אותה שנמצאה בערק-אל-אמיר (*). מספר השנה אין לה וכלה רק מלה אחת ערביה, וגם במלה זו הע' היא מהכתב העברי העתיק י, ב, ה דומות לכתב הארמי שמזמן הפרסים, ורק ה ה היא מהכתב המרובע. הכי מזה אפשר להוכיח לצד הכתב האשורי נגד הכתב העברי העתיק? ומשאר הכתבות שנמצאו אי אפשר כלל להגביל את זמנן ואין להוכיח מהן כלום. ואפילו אם היה ברור שהכתבות הן עתיקות, אפשר מזה רק להוכיח, שאז היו משתמשים גם בכתב האשורי, אבל אין מזה הוכחה שלא השתמשו גם בכתב העברי העתיק.

ואמנם דבר ברור הוא שהכתב כמו הלשון נלחם ימים רבים על קיומו, ולא על פי פקודה מגבוה יחדל מהתיקיים. רק ע"י לחץ שאינו פוסק במשך הרבה דורות הספיק הכתב האשורי לנחל את מקום העברי העתיק לגמרי ולהכחידו. את אפן השנוי הגדול הזה הנני מתאר לי כך:

ימים רבים לחצה השפה הארמית את השפה העברית ע"י תחבולות מדיניות וכלכליות, עד שרבו בין היהודים המשתמשים בה, והחכמים הכניסוה גם לתוך בתי המדרש, ותהי הארמית במדה ידועה גם שפת התורה. אחרי כן, כאשר ידיעת הכתב האשורי היה נפוץ בין העם, עלה על דעת אחדים, אולי בכונה טובה, לכתב את כתבי הקדש אשורית בשביל אלה שאינם יודעים את הכתב העברי. ולאט, לאט נתקבל הדבר. מתחילה היה לכתב העברי זכויות שוות כמו לאשורי ואחר כך נדחק לגמרי. כמו שאנו רואים שנדחקה גם השפה העברית מפני הארמית באיזה דברים דתיים, כמו כתיבת גטים וכתובת אישה, ישעכשיו בודאי יחשבו לחטא לכתב גט בעברית, וצריך לכתבו בארמית דוקא (**). וכך היה עם הכתב האשורי שהצליח להתקדש, ומפניו ירדה קדושת כתב העברי העתיק. כל זה נעשה על ידי פרוצס הסטורי ארוך. בינתיים באה היונית וגם היא תפשה מקום בתוכנו, אך הארמית את מקומה לא הניחה. היא השתרשה יותר מדי עמוק בחיי עמנו היוס-יומיים וגם בדתנו ובתרבותנו. ואם השפה העברית לא נכחדה מפניה, הכתב העברי העתיק סוף סוף נכחד. עליו ותרו גם הקנאים הלאומיים.

Nordsemitische Epigraphik 117. (*)

(**) בשוית דבר שמואל, שסיא (נדפס ביוניציאה תסיב) יש שאלה עיד גט אשה שנכתב במרסיליאה בכתב ולשון איספנוולית. והרב פסלו מכמה טעמים אחרים, וזהו כמדומני, מאורע יחיד בהסטוריה שלנו.

עוד תקונים ומלואים.

- עמוד 1 בהקדמה שורה 5. שבעה עשר ציל שלשים ושבעה.
- 11 בסוף. מספר עמר נבנה בשנת ד"א תניב.
- 12 בסוף. קם עבאסי ציל נכדו של עבאס. (הע' הדיר בראוור).
- 24 בסוף העמוד. ע' לקמן ע' 100 ע"ד הקראו שמואל בן דוד.
- 34 סוף פ' ששי. ר' תנחום היה פשטן ומדקדק גדול ומלומד גם בערבית ובארמית. הדיר רביז באכר חבר ספר לקוטים מתוך ערך המלים של ר' תנחום הירושלמי (נדפס בשנת תרמ"ז).
- 41 שורה 11. בשנת ה' פ"ב עלה מאטליה. ציל בשנת ה' ע"ג עלה מספרד לא"י (הע' הדיר בראוור).
- שם שורה 17. נולד בפלורנצי. זוהי לא פלורנצי שבאטליה, אלא איזו מושבה בספרד (ע' תולדות ר' אשתורי של לונץ בהוצאתו ס' כפתר ופרח ע' XXVI).
- שב שורה 21. "בשנת ה' אלפים", צריך להוסיף "פ"ב" (הע' הדיר בראוור).
- 69 ש' 8 מלמטה בן אותנא ציל אוחנא.
- 103 ש' 7 מלמטה. פלא הוא, שהרב חידיא (בספרו "לב דודי") מביא דבר תורה בשם ריש פרימו.
- 109 ש' 12. גם את הרב מהריא יצחקי הוא קורא (בס' לב-דוד פכ"ח): טוריני הרב הגדול שארינו מהריא יצחקי. בעתון. העברי" שנת תרפ"א פרסם היה נודרון כתב יד של הר' חידיא, רשימות מסעויותיו, ויש שם הרבה ידיעות מענינות וגם ששם נשתקף אפיו היפה של החידיא. הוא כותב, למשל: וחסדי ה' אוכיר שיש לי שם גדול ומחשיבין אותי מאה חלקים על מה שאני יודע, וכבר אומר אני להם, כי בער אנכי, והם סוברים שהוא מעונה. גם בין הגוים חכמי ארום יצא שמי, והם שואלים ליהודים עלי, והוא דבר פלא. ומה שאני מדבר אליהם סוברים, שהם דברים יקרים מפנינים...
- ... כלילה בא הגביר הגדול ס"י פינטו ודיבר לי על עסקי אשתו, שאשתדל שתקח נט ונדר אלף איסקודוס (מטבע ספרדית) לחברון, אם אתעסק בזה. ואני אמרתי: אם אתה רוצה לעשות שלום, אני אתעסק בחנכ, לפי שכל העולם אומרים שאשתך צנועה... גם אדם אחד נדר לי ד' לויזור (מטבע בת 20 פרנק) שאחתם בפסק שכתב רב ספורסס (בענין נשיאין). ואמרתי, שהעסק הוא מסתמא אמת, (אבל) לעיני ההמון הוא חלול ה', ואיני רוצה לראות הפסק, מכ"ש לחתום עליו...
- יום השישי הלכנו עם הגוי ס"י פאכיר לביבליאוטיקה של כ"י. ואף שלא היה יום נועד לכך, הוא חשוב ולקח רשות ופתחו לנו, ויש בה כמה אלפים כ"י מכל הכמה... וכמה מאות ספרים שלנו כ"י...
- עמוד 129 ש' 6. ר' יום טוב אלנאוי (הריט"א) חבר ספר, מלבושי יום ט"ב על ספרו של הרמב"ן הלכות בכורות וחלה. הנאון בעל החתם סופר" כתב עליו: מכירו הייתי לשעבר, בהיותו שליח מצוה בפ"פ דמ"ן קרוב לשנת תק"ס, והארץ האירה מכבודה ואמנם עדיין לא הניע לחצי הכבוד הראוי לו, לפי הנראה מחבור זה, הנקרא, מלבושי יום טובי, כי הפליא לעשות הגדול תושיה, ומיום חיבור, משנה למלך" לא נראה מחבור הזה. (שה"ג החדש, וע' לקמן 143).

ע' 135 ש. 1. ר' אברהם היה רב בויטומיר ואברוש (איוריש) ועוד קהלות.
את דרשותיו שהיה דורש בהתלהבות גדולה בכל שבת, היה תלמידו ר' משולם זוסמן
ביר אריה ליב מזיטומיר מרצה אחר כך בכתב ונותן לרבו להניח. כשהחליט ר' אברהם
לעלות לא"י, בקש תלמידו הנ"ל ממנו להשאיר לו את הכתי"י כדי להוציאו לא"י, אבל
הרב אמר, שברצונו לקחת את דכתי"י עמו לא"י, ומשם יודיע לו אם מראו להרפיסו.
בשבתו בצפת עשה הרב עליהם נוספות (ר' ישראל ספאלטשן כתב מפיו) ואחיב השיב
את הכתי"י עם ההוספות ליד ר' משולם זוסמן וצוה עליו שישלח את דכתי"י מתחילה
לידידו ר' מרדכי מטשרנוביל (הרב ר"א היה חסידו של ר' נחום מטשרנוביל) ואם הוא
יסכים, אז ידשים ויקרא לו שם, בת עין' (כניטריא אברהם רוב בער). מרדכי שמח
על הכתב יד והסכים להרפיסו, ונדפס בויטומיר תר"א.

הספר הוא דרשות על דרך החסידות וגם ממנו נראה כי רוח יתירה היתה בו.
(ע' הקדמה לס' בת עין').

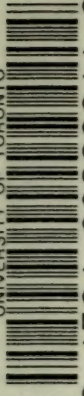
לע' 144 בסוף. רב גדול בתורה ובמעשים, יפה תאר, וחביב על כל יודעיו היה
ר' חיים הזקיה מדיני שנו"ד בירושלים תקצ"ג ומת בחברון תרס"ה. י"ג שנה היה דיין
בקושטא ואחיב שנים אחדות בקרוב בעיר קראסובור. ובשנת תרמ"ט שב לא"י ובתרס"ה
נמנה לחכם באשי בחברון. הוא חבר ספרים רבים בהלכה, וביחוד נתפרסם חבורו, שרדו
חמדי — מעין אנציקלופדיה של הלכה.

קרוב לשנת תרכ"ה עלה מפולין הרב החסיד והענו ר' משה ב"ר חיים מקונין
שחבר ספרים: דברי תורה, צדה לדרך, רוממות נשמת ישראל, ספר החיים ועוד. הספרים
הם לקיטים מקדמונים ונותנים כבוד למדקטם, שירע ללקט את הנאה ואת המשובח.
ספריו הם אוצר של מוסר היהדות הנשגב ודרך הצדוקים. מענותו לא רצה המחבר
לקרוא את שמו על ספריו, וכך נדפסו בלי שם המחבר בכמה מהדורות ונתחבבו מאד
על הקהל. בכואו לא"י התישב בחברון וקנה לו בית. וצוה שאת ביתו לא יטכרו לעולם,
אלא ישבו בו עניים חנם. אחרי זמן קצר עבר לירושלים, ושם עסק בתורה ועבודה ומת
בשנת תרל"ד. (ה' א. מלאכי בהארץ תרפ"א וע' הסכמת ר"מ איורבך לס' רוממות
נשמת ישראל).

UNIVERSITY OF TORONTO

3 1761 00286911 3

DS

123

R25